

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 2(55) 2021

Сєвєродонецьк 2021

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

№ 2(55) 2021

Збірник наукових праць

Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія. У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Номер №2(55) 2021 має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-55-2>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц. (Білорусь); Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Шевяков О.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., доц.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 11 від 28 травня 2021 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

У збірник увійшли статті учасників Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики», 27 травня 2021 р., м. Кропивницький (координатор конференції д.психол.н., доц. Гейко Євгенія Вікторівна).

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2021

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2021

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
AND SOCIAL WORK**

№ 2(55) 2021

Collection of scientific works

It was founded in 2001

The founder is

**Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

КВ №24831-14771ПР

dated 05.05.2021

ЗМІСТ

<i>Бугайова Н.М., Андрущенко І.О.</i> РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК СКЛАДОВОЇ МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	5
<i>Міненко О.О.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	18
<i>Блискун О.О., Завацька Н.Є., Горобець А.І.</i> СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПАРАМЕТРІВ, КРИТЕРІЇВ І РІВНИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	31
<i>Жигаренко І.Є., Каширіна Є.В., Тоба М.В.</i> ДІАГНОСТИЧНІ МАРКЕРИ СКЛАДОВИХ ОСОБИСТІСНО- ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	43
<i>Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Циганок Д.М.</i> РЕАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМНО-ІНТЕГРОВАНОГО ПРОЕКТУ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	54
<i>Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є.</i> СОЦІАЛЬНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ.....	64
<i>Мельничук І.Я., Близнюкова О.М.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИЗИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ.....	72
<i>Михайлишин У.Б., Гльїна В.М.</i> ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ.....	83
<i>Мамчур І.В.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВХОДЖЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО СОЦІАЛЬНИХ РЕФЕРЕНТНИХ ГРУП.....	101
<i>Марійчин А.А.</i> ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПРОФЕСІЙНУ МОБІЛЬНІСТЬ СПОРТСМЕНІВ.....	113

Волченко Є.Є., Хатінов М.О.

**РОЗВИТОК КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНОСТІ ФАХІВЦІВ
МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ З ПОЗИЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....123**

Марченко А.Д.

**ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ
ОСОБИСТОСТІ У СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....134**

Пілецька Л.С.

**ВПЛИВ АСЕРТИВНОСТІ НА КОНФЛІКТОЛОГІЧНУ
КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ-МЕДИКІВ.....141**

Побокіна Г.М.

**РОЗУМІННЯ ЗНАЧУЩОСТІ ЗМІН ЖИТТЄВОГО СВІТУ ДЛЯ
СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.....147**

Гейко Є.В.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЦІЛІСНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ.....156**

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК СКЛАДОВОЇ МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проведено аналіз наукової літератури з проблеми вивчення емпатії. Надано визначення поняттю «емпатія». Розглянуто структурні компоненти емпатії. Представлено результати емпіричного дослідження розвитку емпатії студентів-психологів як складової майбутньої професійної діяльності. Графічно відображено результати дослідження за методиками психологічної діагностики емпатії. Показано, що в процесі опанування психологічними знаннями, вміннями та навичками здобувачі вищої освіти набувають досвід щодо майбутньої професійної діяльності. Дані нашого дослідження розвитку емпатії як складової майбутньої професійної діяльності свідчать про зв'язок між формуванням емпатійності і навчанням у закладі вищої освіти, а також саморозкриттям, саморозвитком. Протягом навчання здобувачі беруть участь в наукових семінарах, конференціях, соціально-психологічних тренінгах, виховних заходах, де оволодівають навичками ефективної комунікації, вчать ся відчувати інших людей, будувати взаємодію, розрізняти якості та стани власного «Я», розвивають здібності щодо ефективної професійної діяльності, зокрема, емпатію. Високоемпатійні студенти свої невдачі в навчанні, міжособистісній взаємодії схильні пояснювати внутрішніми причинами, тоді як студенти з низькими показниками емпатії дають їм екстернальну оцінку. Емпатія є суттєвим психологічним елементом цілісної, системної навчальної діяльності. Збагачена відповідними інструментальними можливостями, емпатійна взаємодія у навчальному процесі дозволяє викладачеві створювати оптимальні психологічні умови для розвитку здобувача як унікального суб'єкта навчальної діяльності та поведінки. Емпатію можливо формувати та розвивати у процесі професійного навчання здобувачів при проходженні виробничих практик, за спеціально розробленими програмами, що передбачають опанування відповідною технологією взаємодії як в повсякденному житті так і в професійній діяльності. Емпатія як психічне особистісне утворення, досягнувши своєї вираженості саме у період студентства, є надалі стимулятором до самореалізації та саморозкриття, побудови професійної, моральної поведінки, необхідної при взаємодії в професійній діяльності в системі «людина-людина».

Запропоновано рекомендації щодо розвитку емпатії здобувачів вищої освіти – майбутніх психологів.

Ключові слова: *взаємодія, емпатійні здібності, емпатійне сприйняття, емпатія, здобувач вищої освіти, ідентифікація, комунікація, моральність, навчальна діяльність, особистість, професійна діяльність, співпереживання, співчуття, тренінг.*

Постановка проблеми. Емпатія є важливою складовою життя кожної людини. Емпатія – це специфічна форма відображення суб'єктом об'єктивної реальності, представленої суб'єктивним світом іншої людини та складною психологічною системою забезпечення Я-Ти-зв'язку при взаємодії зі світом [3]. Підвищення ролі емпатії в особистісному та професійному розвитку є предметом наукового дослідження в психології. Це пов'язано з тим, що емпатія як психологічний феномен робить істотний вплив на всю особистість в цілому, підвищує мотивацію і продуктивність діяльності, розширює уявлення про її ефективність, вона допомагає людям покращити комунікативні навички, сприяє налагодженню міжособистісної взаємодії з оточуючими, допомагає розуміти їх внутрішній стан чи причини поведінки, дає можливість адекватно регулювати власні поведінкові реакції та будувати комунікацію. Однозначно, її необхідність відводиться не лише до буденного життя, а й до професійної діяльності кожної людини. Саме як складова діяльності, особливо для представників професій «людина – людина», емпатія активно використовується в процесі професійної взаємодії. Емпатія для психолога є незамінним ключем до людської душі. Вона – запорука успіху і високої результативності взаємної роботи фахівця і його клієнта. Вона характеризується і як риса особистості, і як професійна якість, та не залежно від цього, впродовж всього життя піддається динамічним змінам через особливості вікових періодів. Але на рівень її розвитку можуть вплинути не тільки природні явища юнацького віку, коли формуються вищі форми емпатійності, а й, наприклад, спеціально спрямоване навчання, спрямованість особистості, соціальне середовище та корекційні заходи. Тому, важливим є визначення рівня розвитку емпатії саме в один із найбільш відповідальних для людини періодів – період студентства та набуття основ майбутньої професійної діяльності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема розвитку емпатії – одна з найважливіших у психологічній науці. Про це свідчить розмаїття у визначеннях її суті, механізмів, функцій, ролі емпатії в моральному розвитку особистості, професійному розвитку, просоціальній поведінці, альтруїзмі тощо. Серед них значне місце посідають психологічні положення про природу та сутність емпатії (М. Шелер, Х. Когут, К. Роджерс, М. Гофман, А. С. Сопіков,

Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова); дослідження механізмів та категорій емпатії (Н. І. Сарджвеладзе, Н. Ньюкомб, Т. П. Гаврилова, Д. Голман, П. Екман); окремі аспекти розвитку емпатії та її компонентів (Л. П. Алексєєва, С. Б. Борисенко, Л. П. Виговська, Т. П. Гаврилова, Л. П. Стрелкова, І. М. Юсупов); дослідження емоційного розвитку, чутливості, сприяння та співпереживання (Л. І. Джрнзян, А. Д. Кошелева, Я. З. Неверович, Л. П. Стрелкова); положення про емпатію як афективне явище, суть якого полягає у проникненні в афективні орієнтації іншої людини, у співчутті переживанням цієї людини, у здатності прилучитися до її емоційного життя, розділити її емоційний стан (Т. Гаврилова, О. Кайріс, А. Рудська, Л. Стрелкова, О. Феніна); дослідження емпатії як способу розуміння іншої людини, як «розумової комунікації» або інтелектуальної реконструкції внутрішнього світу іншої людини, тобто як суто інтелектуальний процес (Р. Карамуратова); положення, які трактують емпатію як інтуїтивне пізнання емоційного стану іншої особистості (А. Ковальов, Т. Шибутані); дослідження співвідношення емпатії та моральності (А. А. Валантінас, А. В. Соломатіна, Н. О. Шевченко), дослідження впливу різних факторів на процес виховання емпатії (Р. О. Агавелян, Г. Ф. Михайліченко); наукові праці, у яких емпатійні переживання розглядаються як мотив альтруїстичної поведінки, як складова поведінки, спрямована на надання допомоги (Дж. Аронфрід, К. Бетсон, Дж. Кок, К. Мак-Девіс, М. Обозов, П. Симонов); дослідження, які виділяють не тільки когнітивний та емоційний, але й поведінковий компонент емпатійної взаємодії (Л. Джрнзян, В. Киричок, Н. Сарджвеладзе, Є. Шовкомуд); особливості розвитку емпатії в період юності (Л. П. Журавльова, Л. В. Ткачук); проблеми розвитку емпатійних здібностей у здобувачів вищої освіти (Т. Д. Карягіна, О. С. Вавринів) [1; 2; 4; 9; 10].

Мета статті – на основі аналізу теоретичних та практичних даних визначити особливості розвитку емпатії у студентів-психологів, як складової їх майбутньої професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На даному етапі розвитку сучасної психології емпатія та її еквіваленти – емпатійне переживання, співпереживання, співчуття – досліджуються багатьма психологічними школами, течіями, які пов'язані з проблемами вивчення спілкування, розвитку особистості, її взаємодії в різних видах діяльності. Емпатія вважається важливим чинником морального розвитку особистості. Вона розглядається як ефективний засіб розкриття і засвоєння внутрішнього ества моральних відносин, естетичних норм, що культивуються. Емпатія сприяє розвитку гуманних відносин, альтруїстичного стилю поведінки. Емпатійне співчуття, співпереживання виступає мотивом-посередником у діяльності допомоги особистості. Емпатійність розглядається як один із засобів обмеження

людиною своєї агресивності. І, нарешті, емпатія – необхідна умова розвитку особистості, її емоційної зрілості, міжособистісного взаєморозуміння [10].

Емпатія – це глибоке та безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і смислових відтінків, емоційне співзвуччя з її переживаннями, використання всієї глибини розуміння цієї людини не у своїх, а в її інтересах. Феномен емпатії тісно пов'язаний з емоційно-вольовими характеристиками особистості. Емпатія вивчається у світлі різних напрямів – когнітивний (інтелектуальний процес пізнання іншої людини через пізнання її особистісних якостей), емоційний (емоційний стан здатності співпереживання іншій особі), і навіть діяльнісний (активна взаємодія та сприяння іншим особам). Важливим є вивчення цього поняття у контексті моральності та духовності студентської молоді протягом здійснення нею різноманітної діяльності. Емпатія як психічне особистісне утворення, досягнувши своєї вираженості у юнацький період, є надалі стимулятором просоціальної поведінки й альтруїзму. Тому саме в ранньому юнацькому віці потрібно приділяти цьому питанню значну увагу [1].

Емпатія студентів-психологів тісно взаємопов'язана з особливостями періоду пізньої юності, із дозріванням когнітивної, емоційної, мотиваційно-вольової сфер, а особливо з глибиною розвитку рефлексії, самосвідомості, світогляду, усвідомленням своєї індивідуальності, професійного самовизначення та формуванням життєвої перспективи і плану життя. Її розвиток відбувається на фоні вікових криз і соціально-культурних чинників, зміні близького оточення, впливу референтної групи, професійного спрямування.

У даному віці вона набуває вищих форм розвитку, становлячись вагомим характерною особистості майбутнього фахівця. Характер емпатійних ставлень і поведінки суб'єкта емпатії стосовно її об'єкта проявляється відповідно до етапів її розвитку в структурі особистості здобувача та його особистісної спрямованості, а також в процесі набуття теоретичних та практичних знань з психологічних дисциплін.

Саме в процесі навчання відбувається всебічний розвиток різних сфер особистості здобувачів - майбутніх психологів, який сприяє опануванню психологічними складовими майбутньої професійної діяльності, зокрема формуванню емпатії.

Дослідження розвиненості емпатії проводилось на базі кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Участь в дослідженні брали здобувачі вищої освіти першого та четвертого курсів у кількості 24 осіб, де: 14 осіб – здобувачі вищої освіти першого курсу та 10 – четвертого. Структура вибірки була обумовлена науковою цікавістю дослідити особливості сформованості емпатії у здобувачів, які тільки почали набувати професійні знання та здобувачів, які вже мають

певний рівень знань з психологічних дисциплін, вмінь організувати комунікації щодо налагодження взаємодії та навичок емпатійного сприйняття сформованих під час набуття психологічної освіти. За віком склад груп має такі значення: перший курс – 17-19 років і четвертий курс – 20-22 роки.

Для проведення емпіричного дослідження було використано наступні методики діагностики емпатії студентів-психологів: «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» В. В. Бойка [7] та «Методика діагностики рівня емпатії» І. М. Юсупова [6].

За методикою діагностики рівня емпатійних здібностей В. В. Бойка виділено шість рівних секторів за числом діагностичних шкал: I – раціональний канал, II – емоційний канал, III – інтуїтивний канал, IV – установки, V – здібність до проникнення та VI – ідентифікація. Числовий показник відображено у вигляді середнього значення від групи за кожною шкалою (див. рис. 1).

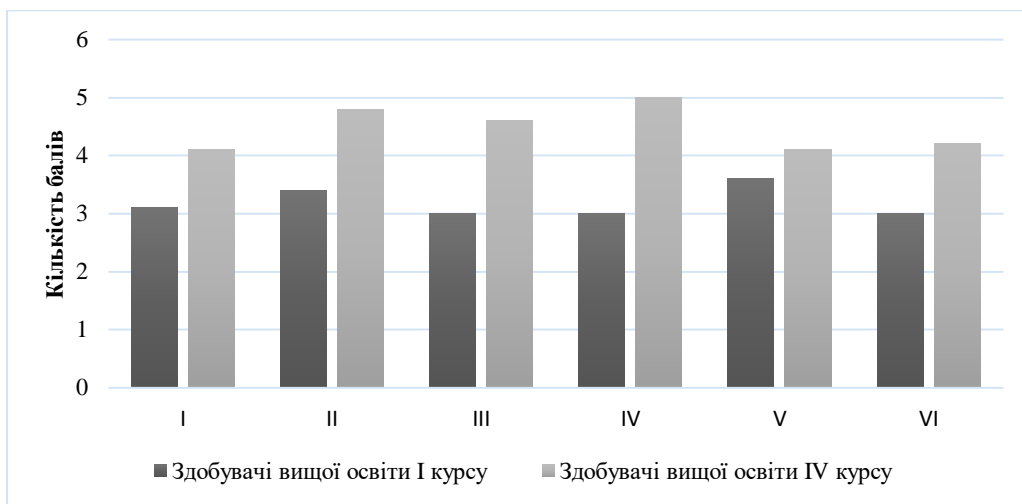


Рис. 1. Ступінь вираження емпатійних здібностей за шкалами методики В. В. Бойка

Для молодшої групи найбільш вираженою є проникаюча здібність – вона допомагає групі у створенні вільної, відкритої та довірливої атмосфери під час комунікації між людьми. На другому місці – емоційний канал (визначає спроможність однієї людини співпереживати емпатогенній ситуації іншої) та

раціональний канал (характеризує спрямованість сприйняття, уваги та мислення одного індивіда до розуміння стану та поведінки іншого) канали емпатії.

Останні показники шкал є рівними: інтуїтивний канал (дає можливість суб'єкту емпатії, на основі власного досвіду передбачити поведінку об'єкта в умовах дефіциту інформації), установки (сприяють або перешкоджають діяльності емпатійних каналів, проявляються у прагненні індивіда уникати особистих контактів через думку недоречності таких стосунків) та ідентифікація (наслідування, вміння поставити себе на місце іншої людини, прояв невимушених емоцій, завдяки чому підвищується здатність до розуміння між партнерами комунікації).

Розподіл рівнів емпатійних здібностей групи I курсу за даною методикою має такий вигляд: низький рівень – 11 осіб (78,5%) та середній рівень – 3 особи (21,5%). Загальний середній рівень розвитку емпатійних здібностей групи I курсу дорівнює показнику 19, 2 бали, що відповідає рівню нижче середнього.

Для старшої групи характерна вираженість установок, сприяючих або перешкоджаючих діяльності емпатійних каналів сприйняття (проявляються у прагненні індивіда не уникати особистих контактів, проявляють цікавість до іншої особистості, її переживань та проблем). Одночасно вона проявляє тенденцію до емоційного (визначає спроможність однієї людини співпереживати емпатогенній ситуації іншої) й інтуїтивного (дає можливість суб'єкту емпатії, на основі власного досвіду передбачити поведінку об'єкта в умовах дефіциту інформації) каналів емпатії.

Надалі група схиляється до ідентифікації (наслідування, вміння поставити себе на місце іншої людини, прояв невимушених емоцій) та менш всього до раціонального каналу (спрямованість сприйняття, уваги та мислення одного індивіда до розуміння стану та поведінки іншого) емпатії та проникаючої здатності (грає важливу роль у створенні вільної, відкритої та довірливої атмосфери під час комунікації).

Розподіл рівнів емпатійних здібностей групи IV курсу: низький – 1 особа (10%), середній – 7 осіб (70%), високий – 2 особи (20%). Загальний середній рівень розвитку емпатійних здібностей групи IV курсу дорівнює показнику 26,8 балів, що відповідає середньому рівню.

Отже, можна зробити висновок, що за методикою В. В. Бойка серед першокурсників переважає рівень розвитку емпатійних здібностей нижче середнього, де вагомими є здібності до створення спокійної і сприятливої для комунікації атмосфери, що супроводжується взаємним співчуттям і співпереживанням. Натомість група четвертого курсу, має середній рівень розвитку емпатійних здібностей. Вона не схильна до уникнення контактів, а

навпаки – проявляє інтерес, а це підвищує якість її емпатійного сприйняття. При взаємодії спирається на емоційний досвід та інтуїцію. Загальний середній рівень розвитку емпатійних здібностей першої групи – нижче середнього, другої – середній рівень.

За методикою діагностики рівня емпатії І. М. Юсупова також виділено шість факторів за числом діагностичних шкал. Кожна шкала вказує на ступінь прояву суб'єктом емпатії до відповідного об'єкта: I – батьки, II – тварини, III – літні особи, IV – діти, V – герої художніх творів та VI – незнайомі або малознайомі люди. Числовий показник відображено у вигляді середнього значення від групи за кожною шкалою (див. рис. 2).

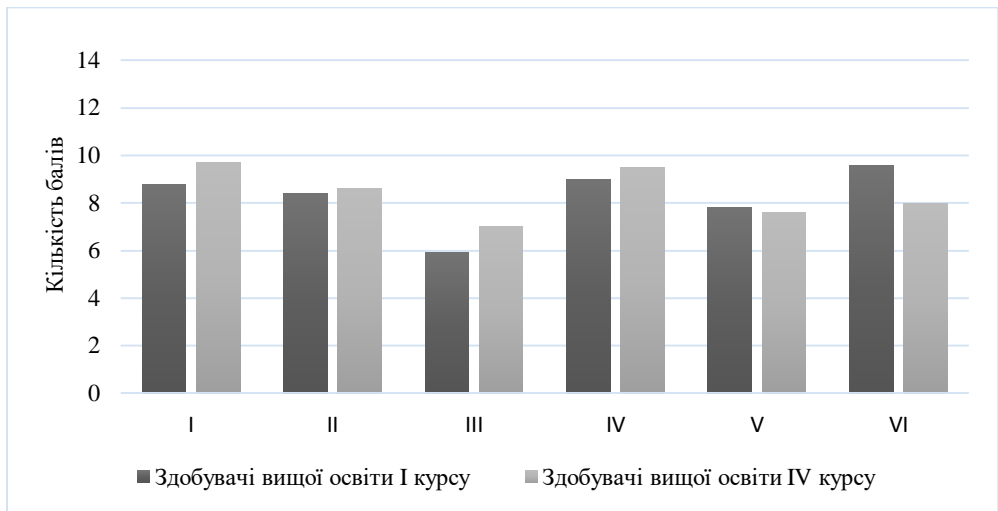


Рис. 2. Ступінь вираження емпатії за шкалами методики І. М. Юсупова

За отриманими результатами можна побачити, що здобувачі I курсу найбільш емпатійними є до незнайомих і малознайомих людей та дітей, дещо менш вираженою є емпатія до батьків і тварин, ще менше – до героїв художніх творів чи взагалі мистецтва. Найменш бажаним об'єктом до прояву емпатії група вважає літніх людей.

Розподіл рівнів емпатії групи I курсу за даною методикою має такий вигляд: низький рівень – 2 особи (14,3%), нормальний рівень – 12 осіб (85,7%). Загальний середній рівень розвитку емпатії групи I курсу за методикою

І. М. Юсупова дорівнює показнику 49,4 бали, що відповідає нормальному середньому рівню емпатійності.

Що стосується результатів дослідження групи IV курсу, то вона переміщує вираженість емпатії до батьків, дітей та тварин. Менш вагомими об'єктами є незнайомці і художні герої, а от літні люди знову займають останню позицію. Але на відміну від першокурсників, цій групі менш виражена ступінчастість переходів між шкалами, отже емпатія має більш рівномірний розвиток окремих своїх складових.

Розподіл рівнів емпатії групи IV курсу: нормальний – 9 осіб (90%), високий – 1 особа (10%). Загальний середній рівень розвитку емпатії групи IV курсу за методикою І. М. Юсупова дорівнює показнику 52,2 бали, що також відповідає нормальному середньому рівню емпатійності.

Отже, отримані дані за методикою І. М. Юсупова свідчать про те, що обидві досліджувані групи, в більшості, мають нормальний рівень розвитку емпатії. Також обидві групи дещо ігнорують емпатійні прояви до літніх людей. Для першої групи пріоритетним об'єктом емпатії є малознайомі люди та діти. Друга група, на відміну від першої, переважно спрямовується на близьких людей і також на дітей.

Також за результатами дослідження можна визначити, що у здобувачів четвертого курсу емпатійні здібності є більш розвиненими, ніж у студентів-першокурсників. Це обумовлено, перш за все, включенням їх в навчально-виховний процес, опануванням різного профілю психологічних дисциплін, набуттям теоретичних та практичних навичок комунікації та взаємодії в майбутній професійній діяльності, більш чіткому розумінню особистісних особливостей людини та усвідомленню особливостей власного «Я».

Процес формування й розвитку емпатії здобувачів вищої освіти відбувається за умов тісної міжособистісної взаємодії з викладачами та майбутніми колегами, глибоким зануренням в активне соціально-психологічне навчання, використанням активних методів навчання таких як групова дискусія, соціально-психологічний тренінг та рольова гра. Інтенсивні навчальні курси, дозволяють не лише оволодіти актуальним інструментарієм, сформувати навички глибинного пізнання інших та самопізнання, а й дає можливість апробації здобутих знань у різних ситуаціях майбутньої професійної діяльності. В результаті така форма навчання також гармонізує структуру особистості психолога, підвищує культуру спілкування та результативність комунікації, прагнення до саморозвитку, спрямовує майбутнього фахівця на емпатійну взаємодію з оточуючими [8].

Для розвитку та формування емпатійних здібностей здобувачів вищої освіти доцільно буде використовувати соціально-психологічний тренінг, до

складу якого можна віднести групові вправи на підвищення емпатії, вміння відчувати настрій інших людей, їх проблеми та почуття. При складанні програми соціально-психологічного тренінгу слід враховувати питання, спрямовані на самопізнання та самоприйняття, дослідження своїх почуттів і способів реагування у складних ситуаціях, оволодіння навичками створення довірчих відносин з людьми та установки широкого співчуття їм у будь-якій ситуації. Діалог є одним із ефективних методів розвитку емпатійних здібностей, для чого вдалим буде використання таких прийомів: ідентифікація, когнітивна інтерпретація, резюмування, прийом «дзеркало», «наодинці з собою», особисте ім'я, підбадьорювання, уточнюючі запитання, встановлення особистого контакту, саморозкриття, емоційний відгук, іронія, парадокс, позитивне підкріплення [9]. Дискусія, рольова та ділова ігри, як елементи тренінгу, допомагають як підвищити ефективність комунікації так і розвинути здібності здобувачів до рефлексії та емпатії. Дискусія забезпечує активне включення до пошуку суті проблеми, надає можливість вільно виражати свої думки, позицію, ставлення. Ділова та рольова ігри є проблемною ситуацією, яка містить важливі професійні ролі, які потребують моделювання певної діяльності учасниками гри задля вирішення заданої проблеми [5].

Наступний метод розвитку емпатії – це проведення лекційних занять в психологічному клубі, спрямованих на формування вміння володіти власними почуттями, опанування прийомами активного слухання, використання зворотного зв'язку, побудови комунікативного процесу тощо.

Ще один дієвий метод щодо розвитку емпатійних здібностей здобувачів вищої освіти – це відвідування будинків дитини, інтернатів, диспансерів тощо. Саме при зіткненні з реальними проблемами інших людей, можливе усвідомлення власної особистості, переоцінка поглядів, прагнень та цінностей.

Висновки. В процесі опанування психологічними знаннями, вміннями та навичками здобувачі вищої освіти набувають досвід щодо майбутньої професійної діяльності. Дані нашого дослідження розвитку емпатії як складової майбутньої професійної діяльності свідчать про зв'язок між формуванням емпатійності і навчанням у закладі вищої освіти, а також саморозкриттям, саморозвитком. Протягом навчання здобувачі беруть участь в наукових семінарах, конференціях, соціально-психологічних тренінгах, виховних заходах, де оволодівають навичками ефективної комунікації, вчать відчувати інших людей, будувати взаємодію, розрізняти якості та стани власного «Я», розвивають здібності щодо ефективної професійної діяльності, зокрема, емпатію. Високоемпатійні студенти свої невдачі в навчанні, міжособистісній взаємодії схильні пояснювати внутрішніми причинами, тоді як студенти з низькими показниками емпатії дають їм екстернальну оцінку. Емпатія є

суттєвим психологічним елементом цілісної, системної навчальної діяльності. Збагачена відповідними інструментальними можливостями, емпатійна взаємодія у навчальному процесі дозволяє викладачеві створювати оптимальні психологічні умови для розвитку здобувача як унікального суб'єкта навчальної діяльності та поведінки. Емпатію можливо формувати та розвивати у процесі професійного навчання здобувачів при проходженні виробничих практик, за спеціально розробленими програмами, що передбачають опанування відповідною технологією взаємодії як в повсякденному житті так і в професійній діяльності. Емпатія як психічне особистісне утворення, досягнувши своєї вираженості саме у період студентства, є надалі стимулятором до самореалізації та саморозкриття, побудови професійної, моральної поведінки, необхідної при взаємодії в професійній діяльності в системі «людина-людина».

Література

1. Балашов Е. М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації / Е. М. Балашов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». - Серія «Психологія і педагогіка». – Острог. - Випуск 28. - С. 28-39.
2. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. (Исторический обзор и современные проблемы) / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 17-19.
3. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини [Текст] : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Лариса Петрівна Журавльова; наук. консультант О. Я. Чебикін; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2008. – 469 с.
4. Журавльова Л. П. Теоретико-методологические основы решения проблемы эмпатии / Л. П. Журавльова // Українська психологія : сучасний потенціал : Матер. четвертих Костюковських читань. – в 3 т. – К. : ДОК-К, 1996. – Т. 1. – С. 231-239.
5. Кипнис М. Ш. Энциклопедия игр и упражнений для любого тренинга : сборник / М. Ш. Кипнис. – М. : АСТ, 2018. – 624 с.
6. Козлов В. В. Социально-психологическая диагностика развития личности малых групп / В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, Н. П. Фетискик. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
7. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2001. – 672 с.
8. Сняданко І. І. Дослідження методу активного соціально-психологічного навчання в роботі психо-логічної служби в Україні

[Електронний ресурс] / Соціотехніч. Системи : інтернет-журн. / І. І. Сняданко. – 2010. – Вип. 4. – 13 с.

9. Эбенштейн Д. Сила эмпатии. Ключ к конструктивному общению и успешным переговорам : монография / Д. Эбенштейн. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 288 с.

10. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты) : дис. д-ра. психол. наук / И. М. Юсупов. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т., 1995. – 252 с.

References

1. Balashov E. M. Psikhologi`chni` osoblivosti` soczi`al`noyi empati`yi studenti`v yak zasobu samoreali`zaczi`yi / E. M. Balashov // Naukovi` zapiski Naczi`onal`nogo uni`versitetu «Ostroz`ka akademi`ya». Seri`ya «Psikhologi`ya i` pedagogi`ka». – Ostrog. Vipusk 28. S. 28-39.

2. Gavrilova T. P. Ponyatie e`mpatii v zarubezhnoj psikhologii. (Istoricheskij obzor i sovremennyye problemy`) / T. P. Gavrilova // Voprosy` psikhologii. – 1975. – # 2. – S. 17-19.

3. Zhuravl`ova L. P. Psikhologi`chni` osnovi rozvitku empati`yi lyudini [Tekst] : dis. ... d-ra psikhol. nauk : 19.00.07 / Larisa Petri`vna Zhuravl`ova; nauk. konsul`tant O. Ya. Chebiki`n; Pi`vdenoukr. derzh. ped. un-t i`m. K. D. Ushins`kogo. – Odesa, 2008. – 469 s.

4. Zhuravl`ova L. P. Teoretiko-metodologicheskie osnovy` resheniya problemy` e`mpatii / L. P. Zhuravl`ova // Ukrayins`ka psikhologi`ya : suchasnij potenczi`al : Mater. chetvertikh Kostyukovs`kikh chitan`. – v 3 t. – K. : DOK-K, 1996. – T. 1. – S. 231-239.

5. Kipnis M. Sh. E`ncziklopediya igr i uprazhnenij dlya lyubogo treninga : sbornik / M. Sh. Kipnis. – M. : AST, 2018. – 624 s.

6. Kozlov V. V. Soczial`no-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti maly`kh grupp / V. V. Kozlov, G. M. Manujlov, N. P. Fetiskik. – M. : Izd-vo Instituta Psikhoterapii, 2002. – 490 s.

7. Rajgorodskij D. Ya. Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodiki i testy` : uchebnoe posobie / D. Ya. Rajgorodskij. – Samara : Izdatel`skij Dom BAKhRAKh-M, 2001. – 672 s.

8. Snyadanko Г. Г. Dosli`dzhennya metodu aktivnogo soczi`al`no-psikhologi`chnogo navchannya v roboti` psikho-logi`chnoyi sluzhbi v Ukrayini` [Elektronnij resurs] / Soczi`otekhni`ch. Sistemi : i`nternet-zhurn. / Г. Г. Snyadanko – 2010. – Вип. 4. – 13 с.

9. E`benshtejn D. Sila e`mpatii. Klyuch k konstruktivnomu obshheniyu i uspesny`m peregovoram : monografiya / D. E`benshtejn. – M. : Mann, Ivanov i Ferber, 2014. – 288 s.

10. Yusupov I. M. Psikhologiya e`mpatii (Teoreticheskie i prikladny`e aspekty`): dis. d-ra. psikhol. nauk / I. M. Yusupov. – SPb. : S.-Peterb. gos. un-t., 1995. – 252 s.

Buhaiova N., Andriushchenko I.

Development of empathy of students-psychologists as a component of future professional activity

The article analyzes the scientific literature on the problem of studying empathy. The definition of "empathy" is given. The structural components of empathy are considered. The results of an empirical study of the development of empathy of students-psychologists as a component of future professional activity are presented. The results of the study according to the methods of psychological diagnosis of empathy are graphically displayed. It is shown that in the process of acquiring psychological knowledge, skills and abilities, applicants for higher education gain experience in future professional activities. The data of our study of the development of empathy as a component of future professional activity show the connection between the formation of empathy and learning in higher education, as well as self-disclosure, self-development. During their studies, applicants participate in scientific seminars, conferences, socio-psychological trainings, educational activities, where they master the skills of effective communication, learn to feel other people, build interaction, distinguish the qualities and states of their "I", develop skills for effective professional activity, empathy. Highly empathetic students tend to explain their failures in learning, interpersonal interaction by internal reasons, while students with low empathy give them an external assessment. Empathy is an essential psychological element of a holistic, systematic learning activity. Enriched with appropriate instrumental capabilities, empathic interaction in the learning process allows the teacher to create optimal psychological conditions for the development of the applicant as a unique subject of learning activities and behavior. Empathy can be formed and developed in the process of professional training of applicants during internships, according to specially designed programs that provide mastery of the relevant technology of interaction both in everyday life and in professional activities. Empathy as a mental personality formation, having reached its expression during the student period, is further a stimulator to self-realization and self-disclosure, construction of professional, moral behavior necessary for interaction in professional activities in the system "man-man". Recommendations for the development of empathy of higher education seekers - future psychologists are offered.

Key words: *interaction, empathic abilities, empathic perception, empathy, higher education seeker, identification, communication, morality, educational activity, personality, professional activity, empathy, compassion, training.*

Бугайова Наталія Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

Андрющенко Ірина Олександрівна – здобувач вищої освіти кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

ORCID 0000-0002-8831-7146

В статті розглянуто актуальну проблему особливостей формування особистості в умовах цифровізації суспільства. Виділено ряд характеристик цифрового суспільства, зокрема глобалізація, транзитивність та віртуальність, та проаналізовано вплив даних характеристик на розвиток і становлення особистості, формування її ідентичності, формування образу світу, процес соціалізації. Доведено, що сучасні цифрові інформаційні технології чинять ряд негативних впливів на психіку особистості та процес її соціалізації. Серед основних негативних впливів виділено кіборгізацію, інвалідизацію, порушення кордонів і приватності, зміна способів пізнання, зміна структури потреб, зміна структури діяльності, трансформація копінг-стратегій, деформація хронотопу, дифузія ідентичності, залежність від технічних засобів та інтернету. Відповідно, такий вплив тягне за собою зміну образу життя людини, а отже – і образу світу, що тягне за собою, безумовно, зміну особистості людини, трансформацію її ідентичності.

Особливу увагу в роботі приділено розвитку і формуванню в умовах цифровізації суспільства особистості дітей і підлітків, оскільки саме ці вікові категорії є найбільш чутливими до даного процесу. Зазначено, що під впливом цифрових технологій сформувалось нове покоління дітей і молоді – «цифрове покоління», «покоління Z». Виділено та проаналізовано певні особливості психіки та особистості «цифрового покоління». Виділено певні наслідки перебування дітей і підлітків в віртуальному просторі та їх вплив на психіку підростаючого покоління.

Представлено результати емпіричного дослідження особливостей взаємодії дітей дошкільного віку з цифровими технологіями. В результаті проведеного емпіричного дослідження можна зробити висновок про широке розповсюдження серед дітей дошкільного віку користування цифровими пристроями у сучасному українському суспільстві, при цьому вік початку користування ними припадає на період від 1 до 3 років. Дане явище визначено як негативне, оскільки порушує нормативний психічний розвиток дітей даного віку.

Ключові слова: цифровізація, характеристики цифрового соціуму, особистість, ідентичність, цифрове покоління.

Постановка проблеми. Бурхливі зміни в соціумі в останні два десятиліття пов'язані в значній мірі з появою високих технологій і цифровізацією суспільства. Особлива активізація даного процесу відбулась в період 2020-2021 років, що пов'язано з пандемією COVID-19. Значна кількість населення вимушена була перейти на форми роботи он-лайн з використанням цифрових технологій; учні шкіл, студенти вишів були переведені на дистанційне навчання; значна частина безпосереднього міжособистісного спілкування була замінена на онлайн спілкування. Дане явище ставить перед психологічною наукою істотно нові проблеми, оскільки процес цифровізації в корені трансформує менталітет, психологічну культуру стосунків і психіку людини. Характерними рисами цифрового соціуму є глобалізація, транзитивність та віртуальність, що неодмінно тягне за собою трансформацію особистості, її ідентичності.

Сучасні наукові дослідження (Войскунський, 2010, Асмолов, 2009, Белінська, 2006, Корольова та ін., 2006, Теркл, 2012) свідчать про те, що контент популярних ресурсів мережі інтернет здійснює вплив на взаємодію людини зі світом, задає певні напрями у сприйманні та оцінці інформації, що здійснює безпосередній вплив на переваги, цінності користувача і, як наслідок, на формування всієї особистості в цілому. Тобто, не тільки людина, яка включається в мережеву взаємодію змінює її зміст, але й контент мережі здійснює свій вплив на психіку людини. Але не зважаючи на значну актуальність даної проблеми, її представленість у сучасній психологічній науці є досить незначною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу цифровізації суспільства на особистість є досить новою. І хоча кількість наукових досліджень в цій галузі є обмеженим, за останні роки кількість робіт значно збільшилась. Так, Войскунський О.Є. в своїх роботах широко досліджує особливості поведінки особистості у кіберпросторі, такі як віртуальність, перенос із реальності та зворотньо, анонімність, репутаційна прокачка, мобільність, занурення у кіберпростір, розподіл поведінки (Войскунський, 2018). Гусельцева М.С. виділяє певні характеристики цифрового суспільства, а саме глобалізація, транзитивність та віртуальність, та аналізує їхній вплив на формування особистості (Гусельцева, 2018). Марциновська Т.Д. розглядає зміни в змісті та структурі ідентичності у зв'язку з соціальними трансформаціями, характерними для транзитивного та віртуального простору. Цифровізація суспільства, на думку автора, призводить до змін співвідношення персональної та соціальної

ідентичності, і веде до розвитку феномену нарративної ідентичності, яка виявляється в тому, що в міжособистісних контактах збільшується відсоток розповідей про себе, а не прояв себе в дії (Марцинковська, 2018). Крайнюков С.В. розкриває та узагальнює різні підходи щодо дослідження впливу сучасних інформаційних технологій на картину світу людини, особливу увагу приділяє концепціям комп'ютерної метафори, соціокультурної патології, кліпового мислення (Крайнюков, 2019). Солдатова Г.У. аналізує зміни, які відбуваються в особливостях становлення особистості дітей і підлітків в умовах цифровізації суспільства. Дані зміни відбуваються у когнітивній та особистісній сферах, в особливостях взаємостосунків з оточуючим світом, у соціальних та культурних практиках (Солдатова, 2018). Як свідчать останні наукові дослідження, проблема впливу цифровізації суспільства кидає виклик сучасній психологічній науці і повинна стати однією з найактуальніших для теорії і практики сучасної психології.

Отже, **метою статті** є науково-психологічний аналіз проблеми формування особистості в умовах цифровізації суспільства та емпіричне дослідження особливостей взаємодії дітей дошкільного віку з цифровими технологіями.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Сучасна психологічна наука наділяє цифрове суспільство рядом характеристик, серед яких можна виділити наступні: глобалізація, транзитивність та віртуальність. Глобалізація визначається як інтеграція простору посередництвом комунікації та мікшування, де транснаціональні процеси посилюють персоналізацію та стилістичну різноманітність повсякденності. Транзитивність визначається як мінливість та невизначеність, плинність оновлення (Гусельцева, 2018). Характеризуючи транзитивне суспільство, Марцинковська Т.Д. виділяє наступні його феномени:

- кардинальні соціальні трансформації;
- глобалізація, яка веде до розширення простору, в тому числі і простору міжособистісних контактів;
- посилення соціальної невизначеності, пов'язаної, перш за все, з постійними трансформаціями цінностей, норм, еталонів у сучасному мінливому світі;
- розширення інформаційного простору та посилення його ролі, часткове заміщення ним родинних зв'язків. (Марцинковська, 2016).

Під віртуальністю розуміють цифрове середовище, де дослідники фіксують динаміку віртуальності і реальності, виникнення змішаного простору (Гусельцева, 2018).

Важливою задачею у зв'язку з вищезначеними характеристиками цифрового суспільства стає дослідження впливу даних характеристик на розвиток і становлення особистості, формування її ідентичності, процесі соціалізації.

Оскільки, як зазначалося вище, провідною характеристикою цифрового соціуму є віртуальність, очевидно, що у віртуальній реальності нові технології сприяють розвитку нової – «віртуальної» - особистості. Нейропластичність мозку людини як результат активізації нейронів, що тягне за собою утворення нових зв'язків при взаємодії з віртуальною реальністю створює нові образи світу і формують психічні новоутворення людини. Вплив віртуальної реальності на формування образу світу потребує окремої уваги, оскільки лежить в основі формування віртуальної особистості. При визначенні образу світу ми спираємось на тих авторів, які визначають даний феномен як внутрішній простір особистості, утворений індивідуальною системою значень і смислів, яка виконує пізнавальну, рефлексивну, оцінну, прогностичну, регулятивну функції. Образ світу формується і розвивається у досвіді під впливом зовнішніх (соціокультурних) та внутрішніх (індивідуально-психологічних детермінант), забезпечуючи адаптацію і самовизначення людини в складному мінливому світі (Серкін, 2005, Крайнюков, 2019).

На думку ряду авторів, існує певна залежність між інформаційними технологіями та формування образу світу людини. Ємелін В.А., Рассказова О.І., Тхостов О.Ш. досліджуючи вплив сучасних інформаційних технологій на психіку людини в межах концепції соціокультурної патології, зазначають, що сучасні інформаційні технології, перш за все інтернет, створюють впевненість у швидкому і простому вирішенні складної задачі («загулив - отримав відповідь»), а сучасні медіа представляють стратегію цілеспрямованої чесної праці як ознаку неволі, неуспіху, ганьби. Це все в сукупності протидіє особистісному зростанню, деформує образ світу і підвищує вірогідність виникнення психічних розладів, таких як дисоціація, деперсоналізація, конверсія тощо. Авторі притримуються безоцінного підходу та не знижують значущість позитивних результатів розвитку технологій. Але при цьому вони виділяють ряд негативних впливів сучасних інформаційних технологій на психіку особистості, зокрема:

- кіборгізація – постійне використання технічних пристроїв, злиття з технологічними «протезами»;
- інвалідизація – неможливість обходитись без технічних пристроїв;
- порушення кордонів і приватності – постійна відкритість оточуючим, які різними способами можуть зв'язатися з тобою в будь-який момент;

- зміна способів пізнання – підміна відрефлексованих систематизованих знань даними про окремі розрізнені факти;
- зміна структури потреб – сучасні технічні засоби виконують безліч додаткових функцій і сприймаються як частина іміджу;
- зміна в структурі цінностей – егоцентричний та нарцисичний життєвий стиль, що продукується соціальними мережами, зміна ціннісних орієнтирів;
- зміна структури діяльності – перехід діяльності (спілкування, навчання, гра, праця, відпочинок) у віртуальний простір при скороченні реальних видів діяльності; перевага опосередкованих форм взаємодії при зниженні емоційної глибини реального спілкування;
- трансформація копінг-стратегій – домінування орієнтації на інструментальну соціальну підтримку (а не емоційну), заперечення проблеми шляхом заглиблення у віртуальний світ та ін.
- деформація хронотопу – активне прискорення прогресу при складності наздогнати його, а також одноразова культура споживання та спілкування (нова модель «айфону» знецінює попередню, а контакти повинні легко та швидко виникати і так само зникати);
- дифузія ідентичності внаслідок різноманіття цінностей, високої швидкості змін, порушення персональних кордонів;
- залежність від технічних засобів та інтернету (Рассказова, Ємелін, Тхостов, 2015).

Очевидно, що виділені особливості торкаються різних рівнів організації психіки людини: когнітивного, емоційного, поведінкового, ціннісно-смыслового. Відповідно, такий вплив тягне за собою зміну образу життя людини, а отже – і образу світу. Можна припустити в якості таких змін наповнення образу світу віртуальними образами, багаточисленними інформаційними фактами, протилежними цінностями. Також можна прогнозувати прискорення внутрішнього образу світу, дифузю його внутрішнього змісту, розмитість кордонів. Все це тягне за собою, безумовно зміну особистості людини, трансформацію ідентичності.

Множинність контекстів при аналізі трансформацій ідентичності визначається межами її постійності та мінливості в ситуаціях плинної та жорсткої транзитивності, а також в ситуаціях різної взаємодії з віртуальним простором – офф-лайн та он-лайн. Так, Марцинковська Т.Д., аналізуючи особливості формування ідентичності у віртуальному та транзитивному просторі, говорить про формування в таких умовах так званої нарративної ідентичності. Даний вид ідентичності характеризується тим, що в

міжособистісних контактах збільшується відсоток розповідей про себе, а не прояв себе в дії, в тому числі і груповій. Цей факт безпосередньо відображається і в грі ідентичностей, тобто можливості спробувати себе в різних масках, різних ролях. При цьому мережеві спільноти, з одного боку, дають можливість гнучкої і позитивної соціалізації, а з другого – дають можливості спробувати різні варіанти «ігор» зі своєю ідентичністю. При знаходженні-створенні групи ідентичності (як реальної, так і, особливо, віртуальної) відбувається самопідтвердження вигаданих (або тих, які з'явилися в «грі») особистісних характеристик, а традиційна зв'язка «категоризація-самокатегоризація» трансформується у «самомоніторинг-самопідтвердження» (Марцинковська, 2018). Отже, цифровізація соціуму здійснює безпосередній вплив на формування ідентичності особистості.

Особливою уваги в контексті нашого дослідження потребують діти і підлітки, оскільки саме в ці вікові періоди розвиток і формування особистості відбувається найбільш активно. Спираючись на концепцію вікового розвитку Виготського Л.С., значущість в даному процесі соціальної ситуації розвитку неможливо переоцінити. Саме соціальна ситуація розвитку визначає напрямок, зміст і характер вікового розвитку дитини, очікування і вимоги щодо неї, її місце в системі соціальних стосунків. Зважаючи на широке розповсюдження цифрових технологій та їхнє глибоке проникнення у життя кожної окремої особистості і суспільства в цілому, цифровий простір вважається сьогодні одним з агентів соціалізації підрастаючого покоління, а сам процес отримав назву «цифрової соціалізації». Покоління дітей, яке народилось і розвивалось в період активного впровадження в суспільство цифрових технологій отримало назву «цифрового покоління», «покоління Z».

У сучасній психологічній науці питання особливостей розвитку і формування психіки покоління Z в цілому, та окремих її рівнів – когнітивного, емоційного, поведінкового, ціннісно-сміслового – є вкрай актуальним. Ряд досліджень, вже проведених в даному напрямку, дають можливість виділити певні особливості психіки та особистості даного покоління. Так, дослідження, проведене Якимовою З.В. та Масиловою М.Г. на виборці 200 студентів виявило, що вони мають певні характеристики «цифрового покоління». Частина життя ними проживається в режимі онлайн; їм властиве «кліпове мислення», що дозволяє одночасно виконувати декілька функцій, швидко орієнтуватись у зміні і оновленні інформації. В той же час у них спостерігається нездатність працювати з великим обсягом однорідної інформації та приймати управлінські рішення в контексті системного бачення ситуації. У психологічному плані, вони схильні до підвищеного рівня нейротизму, збудливості нервової системи, емоційно нестабільні, виявляють розсіяність уваги, нестійкість в стресових

ситуаціях. В ситуаціях конфлікту, схильні до компромісу і не готові до суперництва, інтуїтивності, емпатії, відстоювання особистих свобод і точки зору (Якимова, Масилова, 2017).

Значущими є результати дослідження ментальності «цифрового покоління» з використанням методики виміру її типу. Зокрема, в якості домінуючого виділено іноваційний тип ментальності з властивими йому соціально-психологічними характеристиками – незалежність від групи, нестабільність, індивідуалізм. Самі респонденти при цьому характеризують своє покоління як індивідуалістичне, розрізнене, самостійне, відкрите змінам, націленим в майбутнє, схильним до ризику, свавільним і таким, що не довіряє владі та авторитетам. Інші дослідники зазначають, що представники покоління Z занурені у віртуальне спілкування, ігнорують духовний зв'язок між людьми, в результаті чого формується дефіцит спілкування і міжособистісної безпосередньої комунікації. Духовне спілкування є для них недосяжною цінністю, а бажання встановити дружні стосунки всередині сім'ї стає для них новою значущою цінністю та підвищує значущість сім'ї. (Собольніков, 2020).

Узагальнення досліджень впливу перебування дітей і підлітків у віртуальній реальності дають можливість зробити ряд висновків. Віртуальна реальність, в якій перебуває особистість дитини, має ряд негативних наслідків для неї, а саме: нервово-психічне виснаження внаслідок інформаційного перевантаження; психологічна травма; викривлення темпів і логіки когнітивного, особистісного, морального розвитку, формування навчальних навичок і пов'язаних з ними навичок роботи з інформацією; виникнення адикцій (ігрової, мережевої, шопоголізм тощо) та девіацій (асоціальна, антисоціальна, аутодеструктивна поведінка); зниження якості життя внаслідок впливу маніпулятивної, псевдонаукової, шахрайської інформації; формування нереалістичних уявлень про світ, взаємостосунки, зовнішність людей, цінності тощо.

Виникнення даних порушень не є безумовним, а залежить від ряду інших факторів: індивідуальних особливостей особистості, часу її перебування в віртуальному просторі, контент віртуальної реальності тощо. Але небезпека, яку несе в собі занурення особистості, особливо особистості дитини, у віртуальну реальність є очевидною.

Нами, разом зі Святокум А.О., було проведено емпіричне дослідження, завданнями якого стало: дослідження віку, з якого сучасні дошкільники знайомляться з віртуальною реальністю; час, який вони проводять у цифровому просторі; вид цифрового пристрою, яким при цьому переважно користуються. Для реалізації даних завдань було проведено анкетування батьків дітей дошкільного віку. У дослідженні прийняли участь 56 батьків дошкільників, і,

відповідно, ми отримали дані про 56 дітей дошкільного віку. Питання анкети для батьків «Чи користується Ваша дитина гаджетами?» мало на меті з'ясувати чи користуються діти електронними гаджетами взагалі. Отримані дані представлені на рис. 1.



Рис.1 Використання дітьми цифрових пристроїв

Отримані дані дають змогу зробити висновок, що 95% дітей користуються цифровими пристроями, а 5% – не користуються. Такі результати свідчать про досить високу орієнтованість на використання електронних пристроїв серед сучасних дошкільників. Питання анкети для батьків «В якій віці відбулось знайомство та взаємодія Вашої дитини з гаджетом?» мало на меті з'ясувати з якого віку дитина вперше познайомилась та почала взаємодіяти з цифровими пристроями. Отримані результати опитування представлені на рис 2.

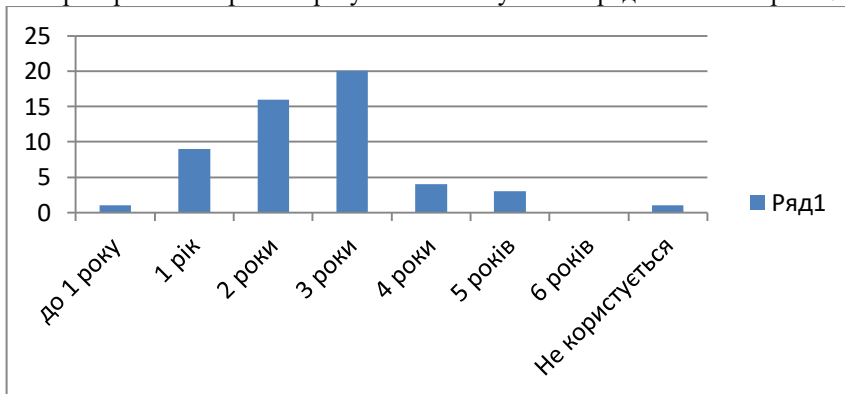


Рис.2 Початок взаємодії дітей з цифровими пристроями

На основі отриманих відповідей можна зробити висновок, що сучасна дитина починає знайомитися і активно взаємодіяти з гаджетами вже з перших

років життя. Як видно з рис. 2, 2% - у віці до 1 року, 16% дітей почали взаємодіяти з гаджетом у віці одного року, 29% дітей у віці двох років, 36% - у віці трьох років, 8% - у віці 4 років, 4% - у віці 5 років, 5% не користуються цифровими пристроями взагалі. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що переважно вік, коли сучасні діти починають взаємодіяти з цифровими пристроями, досить ранній – 1-3 роки.

Ще одне питання анкети для батьків «Який саме вид гаджету використовує Ваша дитина?» мало на меті з'ясувати домінуючий тип електронних пристроїв у використанні дошкільниками. Отримані результати опитування представлені на рис. 3.

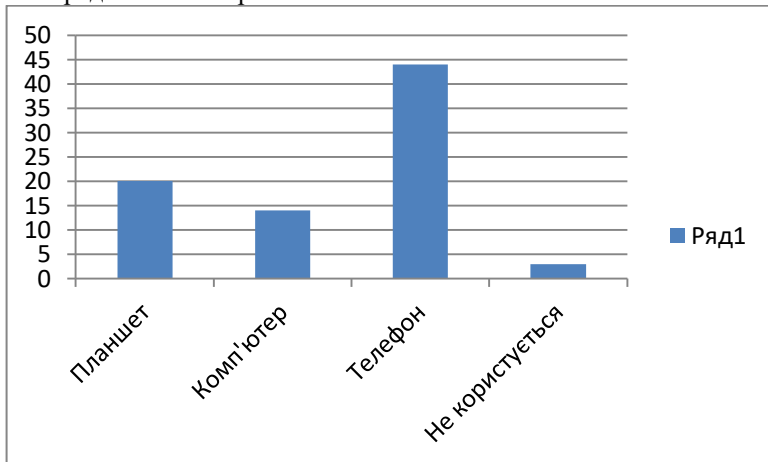


Рис.3 Домінуючий тип електронних пристроїв у дошкільників

За результатами отриманих даних 20 дітей (11%) використовують планшет, 14 дітей (25%) користується комп'ютером, 44 дитини (79%) використовують смартфон/телефон та 3 дитини (5%) не користуються гаджетом взагалі. Тобто більшість дітей, а саме 79% використовують телефон/смартфон у своїй взаємодії з електронними пристроями.

На нашу думку дане явище є негативним з позиції впливу на психічний розвиток дітей, адже це віковий період раннього дитинства. Це період, коли провідною діяльністю є предметно-маніпулятивна. Спираючись на концепцію на концепцію вікового розвитку Виготського Л.С. та критерії вікової періодизації Ельконіна Д.Б., слід зазначити, що провідна діяльність визначає весь психічний розвиток дитини, забезпечує виникнення і формування вікових новоутворень. Відповідно, дитина, яка позбавлена провідної діяльності або не реалізує її в повній мірі, має ризик мати ряд порушень її психічного розвитку. Предметно-

маніпулятивна діяльність в ранньому дитинстві має за мету ознайомлення дитини з соціально прийнятими способами дії з реальними предметами оточуючого світу. В цій діяльності дитини використовує всі органи чуття, вивчає предмети у тривимірному просторі. Взаємодія з цифровим пристроєм не дає можливості реалізації провідної діяльності, позбавляє дитину можливості підключати всі органи чуття, не дає тривимірного образу предмета. Таким чином, даний процес з великою вірогідністю може привести до порушень нормативного психічного розвитку дитини.

В результаті проведеного емпіричного дослідження можна зробити висновок про широке розповсюдження серед дітей дошкільного віку користування цифровими пристроями у сучасному українському суспільстві, найбільш розповсюдженим електронним пристроєм при цьому є смартфон, а вік початку користування ними припадає на період від 1 до 3 років. Дане явище, на нашу думку, є негативним, оскільки порушує нормативний психічний розвиток дітей даного вікового періоду.

Висновки. Стрімка цифровізація сучасного суспільства вимагає значної уваги в контексті впливу даного процесу на процес розвитку і формування особистості, її ідентичності, процесу соціалізації. Особливої уваги потребує проблема особливостей психічного розвитку та формування особистості дітей в умовах цифровізації. Не заперечуючи важливості розвитку цифрових технологій, проведене дослідження висвітлює ряд негативних наслідків даного процесу в контексті розвитку і формування особистості. Глибоке дослідження позитивних і негативних чинників цифровізації на особистість, розробка шляхів профілактики та корекції негативних впливів цифрових технологій повинно стати перспективним напрямком розвитку психологічної теорії і практики.

Література

1.Асмолов А.Г. От Мы-медиа к Я-медиа: трансформации идентичности в виртуальном мире / А.Г. Асмолов, Г.А. Асмолов // Вопросы психологии. – 2009. – № 3. – С. 15.

2.Белинская Е.П. Идентичность личности в условиях социальных изменений: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Белинская Елена Павловна. – М., 2006. – 479 с.

3.Войскунский А.Е. Направления киберпсихологических исследований \ Материалы Международной научной конференции «Цифровое общество в культурно-исторической парадигме» \ Под редакцией: Т.Д. Марцинковской, В. Р. Орестовой, О. В. Гавриченко, Москва, 2018. С.7-12.

4.Гусельцева М.С. Homo digital: трансформации идентичности в информационной культуре / Материалы Международной научной конференции

«Цифровое общество в культурно-исторической парадигме» \ Под редакцией: Т.Д. Марцинковской, В. Р. Орестовой, О. В. Гавриченко, Москва, 2018. С. 17-22.

5.Крайнюков С.В. Влияние современных информационных технологий на картину мира человека // Социальная психология и общество. 2019. Том 10. № 4. С. 23–41. doi:10.17759/sps.2019100403

6.Марцинковська Т.Д. Идентичность в виртуальном и транзитивном пространстве / Материалы Международной научной конференции «Цифровое общество в культурно-исторической парадигме» \ Под редакцией: Т.Д. Марцинковской, В. Р. Орестовой, О. В. Гавриченко, Москва, 2018. С. 90-92.

7.Рассказова Е.И., Емелин В.А., Тхостов А.Ш. Диагностика психологических последствий влияния информационных технологий на человека : учеб.-метод. пособие для студентов психологических специальностей. — М. : Акрополь, 2015. — 115 с. ; прил.

8.Серкин В.П. Образ мира и образ жизни. Магадан: Изд-во Северного международного университета, 2005. 331 с

9.Собольников В.В. Цифровая трансформация как фактор развития виртуальной личности. // Профессиональное образование в современном мире. 2020. Т. 10, №1. С. 3601–3610.

10.Солдатова Г.У. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире // Социальная психология и общество. 2018. Том 9. № 3. С. 71–80. doi:10.17759/sps.2018090308

11.Якимова З.В., Масилова М.Г. Поколение Z как потенциальный сегмент рынка труда // Азимут Научных Исследований: Педагогика и Психология. 2017. №4 (21). С. 341–345.

12.Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – Basic Books, 2012. – 384 p.

References

1.Asmolov A.G. Ot My-media k Ja-media: transformacii identichnosti v virtual'nom mire [From We-media to I-media: identity transformation in the virtual world] / A.G. Asmolov, G.A. Asmolov // Voprosy psihologii. – 2009. – № 3. – S. 15. [in Russian].

2.Belinskaja E.P. Identichnost' lichnosti v uslovijah social'nyh izmenenij [Personal identity in the environment of social changes]: dis. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.05 / Belinskaja Elena Pavlovna. – M., 2006. – 479 s. [in Russian].

3.Vojskunsij A.E. Napravlenija kiberpsihologicheskikh issledovanij [Domains of cyber-psychological studies] \ Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Cifrovoe obshhestvo v kul'turno-istoricheskoy paradigme» \ Pod redakciej: T.D.

Marcinkovskoj, V. R. Orestovoj, O. V. Gavrichenko, Moskva, 2018. S.7-12. [in Russian].

4.Gusel'ceva M.S. Nomo digital: transformacii identichnosti v informacionnoj kul'ture [Homo digital: identity transformation in the information culture] / Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Cifrovoe obshhestvo v kul'turno-istoricheskoy paradigme» \ Pod redakciej: T.D. Marcinkovskoj, V. R. Orestovoj, O. V. Gavrichenko, Moskva, 2018. S. 17-22. [in Russian].

5.Krajnjukov S.V. Vlijanie sovremennyh informacionnyh tehnologij na kartinu mira cheloveka [The impact of modern information technologies on the human's world picture] // Social'naja psihologija i obshhestvo. 2019. Tom 10. № 4. S. 23–41. doi:10.17759/sps.2019100403[in Russian].

6.Marcinkovs'ka T.D. Identichnost' v virtual'nom i tranzitivnom prostranstve [Identity in the virtual and transitive environment] / Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Cifrovoe obshhestvo v kul'turno-istoricheskoy paradigme» \ Pod redakciej: T.D. Marcinkovskoj, V. R. Orestovoj, O. V. Gavrichenko, Moskva, 2018. S. 90-92. [in Russian].

7.Rasskazova E.I., Emelin V.A., Thostov A.Sh. Diagnostika psihologicheskikh posledstvij vlijaniya informacionnyh tehnologij na cheloveka [Diagnostics of the psychological consequences of the information technologies on the person] : ucheb.-metod. posobie dlja studentov psihologicheskikh special'nostej. — M. : Akropol', 2015. — 115 s. ; pril. [in Russian].

8.Serkin V.P. Obraz mira i obraz zhizni. [Picture of the world and life style] Magadan: Izd-vo Severnogo mezhdunarodnogo universiteta, 2005. 331 s[in Russian].

9.Sobol'nikov V.V. Cifrovaja transformacija kak faktor razvitija virtual'noj lichnosti. [Digital transformation as the factor of virtual personality development] // Professional'noe obrazovanie v sovremennom mire. 2020. T. 10, №1. S. 3601–3610. [in Russian].

10.Soldatova G.U. Cifrovaja socializacija v kul'turno-istoricheskoy paradigme: izmenjajushhij rebenok v izmenjajushhemsja mire [Digital socialization in the cultural-historic paradigm: a changing child in the changing world] // Social'naja psihologija i obshhestvo. 2018. Tom 9. № 3. S. 71–80. doi:10.17759/sps.2018090308[in Russian].

11.Jakimova Z.V., Masilova M.G. Pokolenie Z kak potencial'nyj segment rynka truda [Generation Z as a potential segment of labor market] // Azimut Nauchnyh Issledovanij: Pedagogika i Psihologija. 2017. №4 (21). S. 341–345. [in Russian].

12.Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – Basic Books, 2012. – 384 p.

Minenko O.O.

SPECIFIC FEATURES OF PERSONALITY FORMATION IN THE ENVIRONMENT OF SOCIETY DIGITALIZATION

The article deals with the topical issue of the specific features of personality formation in the environment of society digitalization. A set of digital society characteristics have been outlined, such as globalization, transitivity, virtuality, as well as the impact of the above-mentioned characteristics on the development and formation of a personality has been analyzed along with the identity and world view formation, socialization process. It has been proved that modern digital technology affects negatively personality psychics and their socialization process in a number of ways. Among them we differentiate cyborgization, invalidation, trespassing personal space and breaching privacy, change of learning methods, shift of the structure of needs, change of activity structure, transformation of coping-strategy, chronotope deformity, identity diffusion, technology and internet addiction. Consequently, such impact causes change of the person's lifestyle, which leads to the change of the image of the world, hence, to the change of the personality, transformation of their identity.

In our work we pay particular attention to the development and formation of children's and adolescents' personality in terms of society digitalization, as these are the age groups which are most vulnerable to this process. It is noted that under the influence of digital technology a new generation of children and youth – “digital generation”, “generation Z” is formed. Specific features of psychics and personality of “digital generation” have been identified and analyzed. Particular outcomes of the children's and teenagers' stay in virtual space and their impact on the psychics of the younger generation have been identified.

The results of the empirical study which outline specific features of the preschooler's interaction with digital technologies are presented in the article. As a result of the empirical study conducted we can conclude that in the modern Ukrainian society preschoolers widely use gadgets and other digital technologies, and they normally start using them during the age of one to three years old. This phenomenon is viewed as a negative one, because it violates the psychic development of this age group as it is set by the norms of development.

Key words: *digitalization, characteristics of the digital society, personality, identity, digital generation.*

Міненко Ольга Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Центральноукраїнський педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПАРАМЕТРІВ, КРИТЕРІЇВ І РІВНІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті виокремлено систему параметрів, критеріїв і рівнів соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, що включає когнітивний, емоційно-оцінний, світоглядний, поведінковий компоненти. Показниками когнітивного компоненту є наявність знань про культуру, вміння встановлювати зв'язки між наявними знаннями, давати змістовну характеристику своїх вчинків і взаємин, наявність знань щодо норм і правил поведінки у міжособистісній взаємодії, знання про суспільні цінності. Показниками емоційно-оцінного компоненту є наявність емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних складових, які відображають динаміку і специфіку емоційних переживань, що є суб'єктивним індикатором ефективності соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму. Показники світоглядного компоненту відображають прояв повноти, самостійності, стійкості суджень. Показники поведінкового компоненту відображають використання отриманих знань на практиці, у міжкультурній взаємодії, перенесення отриманого досвіду з одних ситуацій в інші, самооцінку власних вчинків, прояв переконань, стійкість поведінки.

Визначено основні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, що полягають у необхідності розвитку таких стратегічних напрямків: вдосконалення реінтеграції як соціального процесу, який передбачає зміцнення взаємозв'язку всіх структурних компонентів цього процесу – стратегічно-цільового, організаційно-діяльного, змістового, оціночно-прогностичного; привнесення соціально-психологічних знань, що дозволяють розвивати життєво важливі вміння і навички (адаптуватися в умовах, що змінюють життєдіяльність), знаходити позитивну соціальну ідентичність; більш широке впровадження інтегративно-інваріантної технології розвитку соціально-психологічної спроможності молоді у практику роботи фахівців (психологів, соціальних працівників); розвиток соціально-психологічної спроможності молоді з позиції міждисциплінарного

підходу (поширення досвіду командної роботи тощо); включення в арсенал соціально-психологічної роботи методів освіти, розвитку інтересу до життя і креативності; використання в цілях вибору і моделювання технологій запропонованої типології та класифікації мішеней соціально-психологічного впливу в залежності від рівня розвитку соціально-психологічної спроможності та соціального потенціалу молоді; моделювання корекційних програм з урахуванням вікових та індивідуально-особистісних обмежень і ресурсів; організацію активного соціально-психологічного навчання; підвищення показників соціально-психологічної зрілості; організацію рецептивного (приймаючого) середовища для забезпечення психологічно комфортних і стимулюючих реінтеграцію умов для реадаптації та інкультурації у нові (або істотно оновлені) умови і правила соціальних комунікацій; необхідність визначення і застосування резервних можливостей молоді у процесі її реінтеграції у соціум.

Ключові слова: *молодь, реінтеграція, соціально-психологічне забезпечення процесу реінтеграції, сучасний соціум.*

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних змін, зумовлених політичними, економічними, воєнними та іншими чинниками, актуальною є концептуальна розробка соціально-психологічних засад, закономірностей і специфіки процесу реінтеграції осіб різного віку, у першу чергу, молоді. Констатовано, що сучасний соціокультурний контекст реінтеграційних процесів детермінований низкою специфічних рис, серед яких найбільш значущими є реорганізація політичних і економічних структур, ускладнення соціально-стратифікаційної системи суспільства, розширення соціальної взаємодії, наростання інформаційних потоків, культурне різноманіття, а також глибока модифікація нормативно-ціннісної системи і моделей соціальної, економічної, політичної поведінки (Боярин, 2014; Гошовський, Гошовська, 2015). Ці та інші чинники обумовлюють нестабільність соціокультурного середовища, до якого сучасна молодь змушена адаптуватися і в яке має реінтегруватися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиліття з'явилися також публікації, присвячені проблемам вимушених переселенців, зокрема їх соціальній адаптації (О. Блинова, В. Гриценко, Г. Гудвін-Гілл, І. Данилюк, В. Калиненко, З. Ковальчук, Л. Корель, Н. Милославова, М. Панов та ін.). Вивчається трудова, інтелектуальна міграція, міграція молодих фахівців (Л. Боярин, З. Данилова, О. Заверуха, Є. Красинець, Є. Кубишин, П. Чукреев та ін.). Проводяться дослідження, присвячені питанням прав і політичних уподобань вимушених мігрантів (Г. Вітковська, О. Громова та ін.) та особливостям реінтеграції мігрантів у соціум (Б. Жогін, Т. Маслова,

О. Назарова, В. Шаповалов та ін.). При цьому потребує поглибленої уваги аналіз нової міграційної ситуації, яка склалася внаслідок військово-політичних конфліктів, соціально-економічної кризи, у зв'язку з чим стає необхідною науково-обгрунтована методологія процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, найважливішими і найбільш ефективними засобами досягнення якого є інноваційні соціально-психологічні технології.

Незважаючи на наявну наукову літературу з різних аспектів реінтеграції, залишаються проблемні питання, які потребують ґрунтовного вивчення, як-то: особливості мотиваційних та когнітивних психічних станів молоді в процесі її реінтеграції у соціум; соціальні механізми інтеріоризації і трансформації цінностей сучасною молоддю в процесі її реінтеграції в умовах сучасного соціуму; чинники ефективності процесу реінтеграції молоді у показниках її ідентичності та соціально-психологічної зрілості; вплив соціального самопочуття та суб'єктивного соціального благополуччя молоді на успішність процесу її реінтеграції у соціум; параметри соціально-психологічної спроможності/неспроможності особистості та її соціального потенціалу у цьому процесі; розробка стратегій і тактик реінтеграції як багатовекторної соціально-психологічної допомоги молоді, зокрема в умовах вимушеної міграції.

Мета статті – виокремити систему параметрів, критеріїв і рівнів соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Показано, що конструювання соціальної реальності молоддю відрізняється суб'єктивністю, інноваційністю і рефлексивністю. Соціальні зміни на біографічному рівні і кожна нова соціальна дія вимагають співвіднесення з індивідуальною системою її цінностей, яка визначає уявлення про значущість і формування соціальної установки. Тому цілеспрямоване включення молоді у процес відтворення соціальних норм, як суб'єкта соціальних відносин, вимагає можливості співвіднесення сформованих умов і порядку з інтеріоризованими ідеалами, які перебувають на вершині індивідуальної системи цінностей і надають їй загальнозначущий, інтегративний характер (Ващенко, Завацька, 2016). В результаті відбувається спряженість індивідуальних смислів соціальної участі з загальноприйнятими, культурно обґрунтованими. При цьому функціонування ідеалу в цій ролі можливе за умови, коли він сприймається як об'єктивно значущий, незмінний і абсолютний; посилюється потреба у набутті змістовних ідеалів, які дозволяють як знизити невизначеність у виборі життєвих стратегій, так і інтегрувати на індивідуальному рівні всі ціннісні орієнтації. Наголошується, що у сучасному суспільстві дана тенденція посилюється (Гошовський, 2014).

Розкрито сучасні особливості соціального статусу молоді, як соціальної позиції у суспільстві, що визначається її соціальними ролями і виконуваними функціями (Ю. Зубок). Виявлено, що наявність у молоді соціального статусу обумовлена такими факторами: молодь – це частина суспільства, продукт його розвитку і засіб відтворення; молодь – явище конкретно-історичне, вона виступає продуктом історії і культури, рушійною силою і необхідною умовою змін; молодь, як соціально-демографічна група, перебуває у положенні залежності, не маючи повної самостійності у прийнятті рішень; основними завданнями молоді є завдання професійного, сімейного, морально-етичного життєвого самовизначення (Пілецька, 2015).

Показано, що у соціальному статусі молоді домінують динамічність і перспективність, пов'язані з її інтенсивною вертикальною соціальною мобільністю, яка має переважно висхідну спрямованість і з завершенням присвоєння молоддю соціальної суб'єктності й можливістю набуття значущих для соціального статусу ознак; соціальна нерівність, пов'язана з обмеженням прав молодих людей до настання повноліття (Ю. Завацький, О. Лосієвська, Л. Онуфрієва, Л. Пілецька, О. Смирнова та ін.). З'ясовано, що специфіка соціального статусу молоді взаємопов'язана з особливостями суспільного устрою і функціонування суспільства; з тими відносинами і формами, які детермінують молодь як соціальну групу; з конкретним змістом особистісної та предметної сторін буття молодої людини (Л. Андрусів, М. Журба, А. Козлов, А. Кононенко, С. Цимбал, О. Шевяков та ін.). Наголошується, що соціальний статус молоді визначає її суб'єктно-об'єктні характеристики.

Встановлено, що психосоціальний розвиток молоді являє собою якісні і кількісні зміни її соціальних характеристик. Підкреслюється, що змістовно психосоціальний розвиток молоді полягає у придбанні і зміні власного соціального статусу і формування громадянської ідентичності у процесі досягнення соціальної зрілості і соціальної суб'єктності (транзиції) (Ю. Борець, А. Борисюк, Ю. Зубок, В. Лісовський, В. Лупандін, В. Чупров та ін.). При цьому багатоваріантний характер транзиції не виключає її закономірності і незворотності (спрямованості).

Підкреслюється специфіка цього вікового періоду і важливість його сензитивності для розвитку системи цінностей. Наголошується, що цінності молоді, як соціальної групи, розглядаються як певні ідеали або зразки, що вбирають у себе релевантність явищ дійсності, а об'єднуючись у систему, утворюють ціннісні орієнтації, які зумовлюють регуляцію соціальної активності як на індивідуальному, так і на груповому та суспільному рівнях, і є детермінантою сприйняття дійсності, що визначає вибірковість поведінки й

характер оціночної діяльності (Г. Авер'янова, В. Білодід, Р. Білоус та ін.). Розглянуто основні групи ціннісних орієнтацій сучасної молоді: переважання цінностей професійної сфери; цінностей досягнення особистого успіху; матеріального забезпечення та соціальних контактів; сім'ї; при загальній лабільності ціннісних орієнтацій. Констатовано, що змістовними характеристиками цінностей молоді виступають ієрархічність, складність, відкритість, багатомодальність, дифузність, інерційність та нелінійність (І. Ващенко, Л. Волченко, Н. Гарькавець, С. Гарькавець та ін.).

Констатовано, що сучасна молодь дедалі більше репрезентує себе як особлива соціальна група суспільства, зі своєю молодіжною культурою, що значною мірою формується під впливом Інтернет-мережі, а з іншого – страждає від більшості нерозв'язаних специфічних проблем (самостійності, підготовки до життя й усвідомлених дій, узалежненої поведінки тощо) (Н. Завацька, Л. Златова, О. Кованда, О. Литвиненко, Н. Максимова, С. Піддубняк та ін.), що зростають в умовах вимушеної міграції. У ряді випадків невирішеність цих проблем призводить до деформації психіки, появи нових видів девіантної поведінки тощо та необхідності забезпечення процесу реінтеграції молоді.

Розкрито стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії в процесі реінтеграції молоді. Показано, що відображаючи характер циклічного відтворення системи соціальних відносин, цей процес у соціальному аспекті постає як зміна молоддю свого місця в соціальній структурі, тобто як певна спрямованість її соціальної мобільності (Ю. Завацький, Ю. Зубок, І. Ільїнський, К. Уільмас, В. Чупров та ін.). Зазначається, що становлення соціальної зрілості молодого покоління, його соціальне дорослішання знаходять відображення у придбанні і зміні власного соціального статусу в ході реінтеграції у структуру суспільства, а також в характері ідентифікації з різними соціальними групами.

Систематизація наукових досліджень дозволила підкреслити складність, суперечливість і недостатню концептуальну розробленість сутнісно-змістової характеристики феномену реінтеграції; виділити головні напрямки вивчення соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, зокрема в період вимушеної міграції, в основі яких лежить специфіка завдань дослідження.

Дослідження теоретико-методологічних передумов реінтеграції молоді дозволило визначити сутність цього процесу як вид особистісних змін, при якому приймається тип поведінки, відмінний від попереднього, як поновне повернення у соціум завдяки оволодінню просоціально-реадаптаційним, реінтеграційним і самоактуалізаційним мисленням (Я. Гошовський). Встановлено, що процес реінтеграції молоді містить процесуальну і змістовну сторони. Процесуальна сторона пов'язана з етапами цього процесу, які ідентичні

для молоді по своїй послідовності і безперервності, обумовлені системою детермінант (індивідуально-особистісні особливості: стать, вік, характер, темперамент; культурне розмаїття). Змістовна – зі знаннями про особливості культури і її духовні цінності, взаємодію у соціокультурному просторі, усвідомленням значущості та цінності позитивного ставлення та самоставлення тощо.

Показано, що реінтеграція у соціум як процес включає такі компоненти: стратегічно-цільовий, змістовний, організаційно-діяльнісний, оціночно-прогностичний. Результатом процесу реінтеграції молоді є соціокультурна та соціально-психологічна адаптованість.

Визначено, що з позиції системно-інтегративного підходу концептуальну основу реінтеграції молоді складають принципи цілісності (розгляд реінтеграції як системи, що складається з підсистем); інтегративності (аналіз механізмів, умов і факторів реінтеграції з точки зору різних психологічних підходів, моделювання інтегративно-інваріантних технологій); принцип індивідуально-групового підходу; принцип дослідження і корекції часової перспективи життя; принцип детермінації майбутнім; принцип комплексності в оцінці результату процесу реінтеграції.

З'ясовано, що у науковців існують різні погляди та підходи щодо психологічних принципів моделювання соціальної поведінки молоді, зокрема в процесі її реінтеграції, а отже, й різні підходи до її модифікації (корекції) (Я. Гошовський, Л. Спицька та ін.). Наголошується, що з позиції корекції поведінки молоді в процесі її реінтеграції в умовах сучасного соціуму заслуговує на увагу система принципів генетико-моделюючого підходу (С. Максименко): принцип аналізу за одиницями, в основу якого покладено суперечливу одиницю – нужду, як вихідну єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості; принцип єдності біологічного та соціального, що розкриває природу витоків активності особистості й означає вивчення онтогенезу від його початку, дослідження механізмів виникнення потреб з нужди; принцип креативності, який вказує на необхідність врахування багатозначності, неочікуваності і непередбачуваності особистості (тобто не все однозначне і прогнозоване); принцип рефлексивного релятивізму, який декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості; принцип єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку, за яким нужда є базальною основою, на якій розвиваються потреби. Підкреслюється, що зазначена система принципів реалізує закон необхідної різноманітності, оскільки ґрунтується на уявленні, що молода людина має необмежені можливості у створенні необхідної різноманітності, породженні та цілепокладанні (Ю. Швалб та ін.).

Визначено специфіку соціального простору і соціальних комунікацій в аспекті проблеми реінтеграції молоді та з'ясовано дискурсивні виміри соціального простору. Розкрито особливості дискурсу як відкритого складно-організованого тексту внутрішнього світу особистості, системоутворюючою функцією якого є випереджаюче відображення, що дозволяє їй планувати свою діяльність (О. Плющ). Уточнено, що концепція дискурсу проявляється у згорнутій програмі життєдіяльності, яка на окремих часових проміжках конкретизується у програмах діяльності молоді. У стандартній, звичній ситуації молода людина слідує нормативній програмі діяльності, яка апіорі задана, і тому дискурс проявляється як картина світу в одній з рольових позицій. Зміна значимості ситуації, що настає у процесі реінтеграції, приводить до уточнення самовизначення особистості, викликає розгортання нею організації дискурсу і внесення коректив. Це дозволяє говорити про фрактальну природу дискурсу, коли він у кожній ситуації довізначається відповідно до життєвих цілей особистості, які задають значимість інтерпретованих подій. При цьому спосіб концептуалізації дійсності, властивий кожній особистості, почасти універсальний, почасти специфічний (Р. Апресян). Саме наявність загальних, універсальних принципів організації семантичних структур забезпечує можливість взаєморозуміння і включення нової інформації в існуючу модель світу у процесі реінтеграції молодої людини в соціум, а артикульований фрагмент дискурсу постає у вигляді інформації. Наголошується, що у глобальному плані дискурс визначається як задум тексту життєдіяльності, як життєва програма суб'єкта, яка розгортається у трьох вимірах: картина світу, образ суб'єкта в світі (зокрема, набір ролей у соціальному просторі), програма дій (передбачуваного майбутнього). В період реінтеграції молодій людині доводиться постійно коригувати картину світу, що змінюється, набір своїх ролей, горизонт планування. У зв'язку з цим дискурс особистості являє собою рухливу конструкцію, яка оновлюється в кожен момент часу при зміні ситуації. Щоб зберегти стійкість організації дискурсу в цілому, в кожному з вимірів для структурних компонентів існує діапазон значень, в рамках якого структура зберігає свою функціональність. Це призводить до того, що організація дискурсу знаходиться в стані динамічної рівноваги (О. Плющ).

На основі системи принципів системно-інтегрованого та генетико-моделюючого підходів розроблено модель динаміки розвитку (чинники, механізми, умови та результати) процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму. Ця модель визначає особливості системи реінтеграції, її структуру, а також визначає необхідність взаємодії з соціальними структурами й елементами.

Концептуальні засади дослідження процесу реінтеграції молоді було покладено в основу проведення емпіричного дослідження його соціально-

психологічної специфіки в умовах сучасного соціуму, зокрема в період вимушеної міграції.

Висновки. Виокремлено систему параметрів, критеріїв і рівнів соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, що включає когнітивний, емоційно-оцінний, світоглядний, поведінковий компоненти. Показниками когнітивного компоненту є наявність знань про культуру, вміння встановлювати зв'язки між наявними знаннями, давати змістовну характеристику своїх вчинків і взаємин, наявність знань щодо норм і правил поведінки у міжособистісній взаємодії, знання про суспільні цінності. Показниками емоційно-оцінного компоненту є наявність емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних складових, які відображають динаміку і специфіку емоційних переживань, що є суб'єктивним індикатором ефективності соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму. Показники світоглядного компоненту відображають прояв повноти, самостійності, стійкості суджень. Показники поведінкового компоненту відображають використання отриманих знань на практиці, у міжкультурній взаємодії, перенесення отриманого досвіду з одних ситуацій в інші, самооцінку власних вчинків, прояв переконань, стійкість поведінки.

Визначено основні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції молоді в умовах сучасного соціуму, що полягають у необхідності розвитку таких стратегічних напрямків: вдосконалення реінтеграції як соціального процесу, який передбачає зміцнення взаємозв'язку всіх структурних компонентів цього процесу – стратегічно-цільового, організаційно-діяльнісного, змістового, оціночно-прогностичного; привнесення соціально-психологічних знань, що дозволяють розвивати життєво важливі вміння і навички (адаптуватися в умовах, що змінюють життєдіяльність), знаходити позитивну соціальну ідентичність; більш широке впровадження інтегративно-інваріантної технології розвитку соціально-психологічної спроможності молоді у практику роботи фахівців (психологів, соціальних працівників); розвиток соціально-психологічної спроможності молоді з позиції міждисциплінарного підходу (поширення досвіду командної роботи тощо); включення в арсенал соціально-психологічної роботи методів освіти, розвитку інтересу до життя і креативності; використання в цілях вибору і моделювання технологій запропонованої типології та класифікації мішеней соціально-психологічного впливу в залежності від рівня розвитку соціально-психологічної спроможності та соціального потенціалу молоді; моделювання корекційних програм з урахуванням вікових та індивідуально-особистісних

обмежень і ресурсів; організацію активного соціально-психологічного навчання; підвищення показників соціально-психологічної зрілості; організацію рецептивного (приймаючого) середовища для забезпечення психологічно комфортних і стимулюючих реінтеграцію умов для реадаптації та інкультурації у нові (або істотно оновлені) умови і правила соціальних комунікацій; необхідність визначення і застосування резервних можливостей молоді у процесі її реінтеграції у соціум.

Література

1. Боярин Л.В. Аналіз психотерапевтичної практики вітчизняних та зарубіжних науковців щодо соціально-психологічної дезадаптації молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. № 1(33). С. 98–103.
2. Ващенко І.В., Завацька Н.Є. Психологічні технології професійного самозбереження молоді та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій. Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: монографія / за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. С. 405–421.
3. Гошовський Я.О., Гошовська Д.Т. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 134–142.
4. Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. № 2 (34). С. 101–108.
5. Ковальчук О.С., Канциренко О.В. Взаємозв'язок соціальної відповідальності як цінності з психологічним благополуччям української молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2016. № 1. С. 37–44.
6. Пілецька Л.С. Вплив професійної мобільності особистості на професійне становлення молоді в координатах сучасних парадигм. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди»*. Вип. 35. Т. III. К.: Гнозис, 2015. С. 370–376.

Referens

1. Boiaryn L.V. (2014). Analiz psykhoterapevtychnoi praktyky vitchyznianskykh ta zarubizhnykh naukovtsiv shchodo sotsialno-psykholohichnoi

dezadaptatsii molodi. [Analysis of psychotherapeutic practice of domestic and foreign scientists on socio-psychological maladaptation of youth]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 1(33). S. 98–103.* [in Ukrainian].

2. Vashchenko I.V., Zavatska N.Ie. (2016). *Psykholohichni tekhnolohii profesiinoho samozberezhennia osobystosti ta yii sotsialnoi pidtrymky v epokhu suspilnykh transformatsii.* [Psychological technologies of professional self-preservation of the individual and his social support in the era of social transformations]. *Rozvytok osobystosti v riznykh umovakh sotsializatsii: monohrafiia / za nauk. red. L.O. Kalmykovoï, H.O. Khomych. K.: Vydavnychi Dim «Slovo». S. 405–421.* [in Ukrainian].

3. Hoshovskyi Ya.O., Hoshovska D.T. (2015). *Psykholohichna reintehratsiia osobystosti v umovakh hlobalnykh transformatsii: zasadnychi polozhennia.* [Psychological reintegration of personality in the conditions of global transformations: basic provisions]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 3 (38). S. 134–142.* [in Ukrainian].

4. Hoshovskyi Ya. (2014). *Revitalizatsiia psykhohenezy deprivovanoi osobystosti.* [Revitalization of psychogenesis of the deprived person]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 2 (34). S. 101–108.* [in Ukrainian].

5. Kovalchuk O.S., Kantsyrenko O.V. (2016). *Vzaiemozviazok sotsialnoi vidpovidalnosti yak tsinnosti z psykholohichnym blahopoluchchiam ukrainskoi molodi.* [The relationship of social responsibility as a value with the psychological well-being of Ukrainian youth]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. № 1. S. 37–44.* [in Ukrainian].

6. Piletska L.S. (2015). *Vplyv profesiinnoi mobilnosti osobystosti na profesiine stanovlennia molodi v koordynatakh suchasnykh paradyhm.* [The influence of professional mobility of the individual on the professional development of young people in the coordinates of modern paradigms]. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody». Vyp. 35. T. III. K.: Hnozys. S. 370–376.* [in Ukrainian].

Blyskun O.O., Zavatska N.Ye., Horobets A.I.

SYSTEMATIZATION OF PARAMETERS, CRITERIA AND LEVELS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROCESS OF PERSONALITY REINTEGRATION

The article highlights the system of parameters, criteria and levels of socio-psychological support of the process of reintegration of youth in modern society, which includes cognitive, emotional, ideological, behavioral components. Indicators of the cognitive component are the presence of knowledge about culture, the ability to establish links between existing knowledge, to give a meaningful description of their actions and relationships, the presence of knowledge about norms and rules of behavior in interpersonal interaction, knowledge of social values. Indicators of the emotional-evaluation component are the presence of emotional, volitional, intellectual, motivational components that reflect the dynamics and specifics of emotional experiences, which is a subjective indicator of the effectiveness of socio-psychological support of youth reintegration in modern society. Indicators of the worldview component reflect the manifestation of completeness, independence, stability of judgments. Indicators of the behavioral component reflect the use of knowledge in practice, in intercultural interaction, the transfer of experience from one situation to another, self-esteem, belief, stability of behavior.

The main components of effective implementation of the system of social and psychological support of the process of reintegration of youth in modern society are identified, which are the need to develop such strategic areas: improving reintegration as a social process that strengthens the relationship of all structural components, semantic, evaluation and prognostic; introduction of socio-psychological knowledge that allows to develop vital skills (to adapt to life-changing conditions), to find a positive social identity; wider introduction of integrative-invariant technology of development of social and psychological capacity of youth in practice of work of experts (psychologists, social workers); development of social and psychological capacity of young people from the standpoint of an interdisciplinary approach (dissemination of teamwork experience, etc.); inclusion in the arsenal of socio-psychological work of methods of education, development of interest in life and creativity; use in order to select and model technologies of the proposed typology and classification of targets of socio-psychological influence depending on the level of development of socio-psychological capacity and social potential of youth; modeling of correctional programs taking into account age and individual and personal limitations and resources; organization of active social and psychological training; increasing indicators of socio-psychological maturity; organization of the receptive (host) environment to provide psychologically comfortable and stimulating reintegration conditions for readaptation and inculturation into new (or significantly updated) conditions and rules of social communications; the need to identify and use the reserve capacity of young people in the process of its reintegration into society.

Key words: *youth, reintegration, social and psychological support of the reintegration process, modern society.*

Блискун Олена Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Горобець Аліса Ігорівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

**Жигаренко І.Є. (ORCID 0000-0001-5851-9137),
Каширіна Є.В. (ORCID 0000-0003-4683-3270),
Тоба М.В. (ORCID 0000-0001-5978-2930)**

ДІАГНОСТИЧНІ МАРКЕРИ СКЛАДОВИХ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті визначено діагностичні маркери складових особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю. Розкрито специфіку особистісно-професійної адаптації, як системно-інтегрованого поняття, та визначено її змістовні і динамічні характеристики у фахівців соціономічного профілю. Особистісно-професійна адаптація розглядається як інтегральний багаторівневий процес і результат взаємодії особистості фахівця з професійним середовищем на основі механізмів збалансованого врівноваження, які передбачають збереження особистісної цілісності і стійкості (ідентичність, тотожність), інтеграцію і одночасну мінливість (розвиток, вдосконалення і набуття нових професійних і соціально-психологічних якостей і властивостей), які стосуються як характеристик особистості фахівця, так і способів його взаємодії з професійним середовищем, тобто як процес, що включає в якості своїх компонентів професійну, соціально-психологічну та організаційну адаптацію. Показано, що змістовні та динамічні характеристики особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю (в єдності її професійних, соціально-психологічних та організаційних аспектів) у значному ступені визначаються особливостями організаційно-культурного контексту. При цьому культурно-контекстний вплив лише в незначній мірі зачіпає область формально-статистичних показників адаптаційних процесів і переважно зосереджується у сфері соціально-психологічної регуляції адаптаційної поведінки фахівця. Концептуальні соціально-психологічні основи дослідження особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю на пізнавально-інтеріоризаційному та продуктивно-діяльнісному етапах їх професіоналізації склали позиції детермінізму, системності, інтегративності та розвитку з урахуванням норми і девіації в соціономічних професіях. Розкрито концепцію проектно-квалітативної парадигми управління інноваційними розвитком системи підготовки і перепідготовки фахівців соціономічного профілю на основі полідисциплінарного підходу до процесу безперервної багаторівневої професійної освіти, зокрема її

рекурентного характеру, і соціально-психологічного супроводу цього процесу. Основу парадигми становили ідеї і принципи квалітології, міждисциплінарності, гуманізації, безперервності, прогностичності, операціональності. Концептуальна парадигма проектно-квалітативного управління представлена як структурна цілісність організаційної, функціональної та параметричної складових, об'єднаних єдиною методологічною основою управління і оцінки якості, що включає сукупність компонентів цілепокладання, методологічних підстав, сфери застосування, змістовного, оціночного, критеріального і результативного компонентів. З урахуванням теоретико-методологічних та концептуальних основ дослідження побудована структурно-функціональна модель, що відображає механізми процесу особистісно-професійної адаптації і адаптаційні ресурси фахівців соціономічного профілю і складається з мотиваційно-ціннісної, компетентнісно-функціональної та конативно-стильової складових.

Ключові слова: фахівці соціономічного профілю, особистісно-професійна адаптація, діагностичні маркери особистісно-професійної адаптації.

Постановка проблеми. Головною ознакою сьогодення є соціальні процеси, які стрімко протікають в Україні. Зміни, що відбуваються у суспільстві, торкаються глибинних інтересів кожного фахівця, впливають на його розвиток, встановлюють високі вимоги до його внутрішніх ресурсів та адаптаційних можливостей. Актуальним вбачається необхідність підвищення структурних складових особистісно-професійної адаптації, які є невід'ємною характеристикою і відображають гнучкість й відносну стійкість біопсихосоціальної системи особистості. При цьому цілісний погляд на проблему визначення соціально-психологічних засад особистісно-професійної адаптації, зокрема в умовах діяльності соціономічного типу, залишався, на жаль, поза увагою дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психологічний аналіз професійної діяльності фахівців соціономічного профілю на пізнавально-інтеріоризаційній та продуктивно-діяльнісній стадіях їх професіоналізації показав, що готовність до здійснення такої діяльності та успішність процесу особистісно-професійної адаптації потребують проектно-квалітативного управління, на основі полідисциплінарного підходу, процесами безперервної багаторівневої професійної освіти цих фахівців, зокрема в системі їх фахової підготовки та перепідготовки (Вірна, 2013; Завацька, Савчук, 2017).

Розкрито парадигму проектно-квалітативного управління як структурної цілісності організаційної, функціональної та параметричної складових, з єдиною методологічною основою управління і оцінки якості, що включає сукупність

компонентів цілепокладання, методологічних підстав, сфери застосування, змістовно-функціонального, оціночно-критеріального і результативного компонентів. Показано, що проектно-квалітативне управління може бути успішно реалізоване за умови наявності цілісної концепції, яка має розроблятися і застосовуватися з урахуванням узгодження та взаємодоповнення теоретичних й методологічних положень, встановлення загальних і приватних закономірностей, виявлення сутнісних й системоутворюючих зв'язків, провідних чинників і умов адаптаційного процесу і його оптимізації, нормативних вимог та обмежень, вимог соціальної відповідності і випередження (Гуляс, 2010; Гура, 2012).

Інтегративним результатом особистісно-професійної адаптації фахівця соціономічного профілю, при сучасній можливості постійного відновлення освіти, виступає усвідомлення необхідності у проектуванні і реалізації персоніфікованих програм саморозвитку на основі розуміння особливостей власного професійного буття, рефлексивного досвіду, а також готовності і здатності до самоперетворювальної діяльності, що дозволяє вирішити протиріччя між актуальним і бажаним рівнями професійного та особистісного розвитку (Пілецька, 2015; Попович, 2018).

Мета дослідження – визначити діагностичні маркери складових особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (Б. Ананьев, В. Ганзен, І. Данилюк, А. Коваленко, Б. Ломов, В. Мерлін, Г. Щедровицький та ін.), суб'єктно-діяльнісного (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, Л. Виготський, О. Леонтєв, С. Максименко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.), особистісно-компетентнісного (І. Бех, С. Гарькавець, І. Зязюн, О. Киричук, В. Моляко, В. Рибалка та ін.), інтегративного (М. Журба, В. Козлов, К. Уїлбер та ін.) підходів; концептуальні положення про розвиток особистості в процесі професійної діяльності (Л. Анциферова, Є. Гейко, В. Зінченко, З. Ковальчук, Т. Комар, Л. Пілецька, Л. Снігур, Д. Фельдштейн, О. Шевяков та ін.); компетентнісна парадигма професійної діяльності (Н. Бібік, С. Добротвор, І. Зимня, О. Лебедєв, А. Шелтен та ін.) та ідеї кваліметричного підходу до управління інноваційними розвитком системи підготовки і перепідготовки фахівців соціономічного профілю (Т. Галкіна, В. Гребеннікова, Л. Захарчук, В. Звонніков, О. Ковальчук, Н. Никитіна, В. Панасюк, О. Субетто, М. Челишкова та ін.); уявлення про природу, функції і засоби розвитку професіоналізму особистості (В. Бочелюк, Е. Зеєр, Є. Клімов, В. Семиченко, Н. Шевченко та ін.); концептуальні підходи до особливостей детермінації соціальної активності особистості (О. Асмолов, Ф. Зімбардо, Д. Леонтєв, С. Мілграм, В. Петровський,

В. Скребець, В. Татенко та ін.) та адаптаційних властивостей особистості у соціальному середовищі (І. Аршава, А. Бандура, Н. Завацька, О. Кокун, О. Литвиненко, Е. Носенко, А. Реан, Л. Спицька та ін.); дослідницькі положення щодо відповідності особистісних якостей вимогам професії (А. Борисюк, І. Бурлакова, Ж. Вірна, В. Завацький, Н. Пов'якель, Н. Пророк, М. Тоба, Б. Федоришин, О. Чуйко та ін.); уявлення про професійне становлення особистості як суб'єкта діяльності: стадіальність професійного розвитку, переживання професійних криз, формування професійної ідентичності (О. Блинова, В. Бодров, С. Клімов, А. Кононенко, А. Маркова, І. Попович, Ю. Швалб, Л. Шнейдер та ін.); концепції професійного вигорання та професійних деформацій (В. Бойко, О. Бондарчук, І. Ващенко, Н. Водоп'янова, І. Галян, Л. Карамушка, К. Маслач, Т. Форманюк, Х. Фреденберг та ін.); методологічні положення і принципи активних методів соціально-психологічного навчання та допомоги (О. Бондаренко, Л. Бурлачук, О. Кочарян, С. Кузікова, Л. Петровська, Р. Шевченко, Т. Яценко та ін.).

Для досягнення поставленої мети та розв'язання висунутих завдань використано комплекс методів дослідження: аналіз, синтез, моделювання, порівняння сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми вивчення соціально-психологічних засад особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю, а також їх узагальнення, класифікація й систематизація; емпіричні (спостереження, бесіда, анкетування, аналіз документів, метод експертних оцінок, психодіагностичні методи: методики діагностики соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивації і потреб (О. Потьомкіна); ціннісних орієнтацій (М. Рокіч); емоційного інтелекту (Н. Холл), самооцінки (Дембо-Рубінштейн); методики «Профіль мотивації» (Б. Рижов) та «Мотивація навчання у вищому навчальному закладі» (Т. Ільїна); опитувальники «Здатність до саморозвитку» (І. Зверєва), «Готовність до самопізнання і саморозвитку» (Т. Шамова), шкала загальної самооефективності (Р. Шварцер, М. Єрусалем, В. Ромек), опитувальник особистісної орієнтації (Е. Шостром, коротка форма (А. Джонс, Р. Кренделл)), «Самоактуалізаційний тест (САТ)» (Е. Шостром), опитувальник рефлексивності (О. Карпов), тест смисложиттєвих орієнтацій (Д. Леонт'єв), тест комунікативної компетентності (В. Снетков), тест комунікативних умінь (Л. Міхельсон, в адаптації Ю. Гільбуха), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова), тест-опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантїлєєв), опитувальник «Ставлення до роботи і професійне вигорання» (В. Винокур), методики діагностики процесуальних показників діяльності фахівця соціономічного профілю (А. Маркова) та його задоволеності професією (А. Кіссель), методика

«Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд); методика діагностики психологічного часу особистості (Є. Головаха, О. Кронік).

З'ясовано, що у соціономічних професіях професійна норма забезпечує професійну придатність і надійність фахівця у прагненні до ефективного виконання діяльності, завдяки професійній компетентності, моральності і відповідальності, стресостійкості, рефлексії і самоконтролю. Проведений аналіз девіацій серед фахівців соціономічного профілю дозволив виділити у просторі професійно-етичних норм особистісні (деформаційно-деструктивні тенденції і аномалії характеру фахівця), функціональні (дезадаптивний стиль саморегуляції і діяльності, порушення її етапів і функцій) і поведінково-комунікативні (дисгармонійний стиль поведінки і спілкування з суб'єктами професійної діяльності) девіації.

Найбільш адекватною і продуктивною концептуальною позицією дослідження особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю став розгляд розвитку фахівця у різноманітні аспекти його життєдіяльності та професійного досвіду.

Вибір методичних та процедурних засад дослідження особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю визначили положення щодо важливості розгляду індивідуального буття особистості, яке проходить через подолання певних етапів вікового розвитку, переживання різних подій в контексті взаємодії з соціумом і в процесі освоєння і реалізації певних видів діяльності, найважливішою з яких є професійна. Цим, зокрема, продиктовано і прагнення до застосування, поряд із традиційними емпіричними методами дослідження, ідіографічного методу.

На основі аналізу отриманих даних була побудована структурно-функціональна модель, що відображає механізми процесу особистісно-професійної адаптації і адаптаційні ресурси фахівців соціономічного профілю і складається з мотиваційно-ціннісної, компетентісно-функціональної та конативно-стильової складових, взаємопов'язаних між собою. Ядром цієї системи є особистість фахівця соціономічного профілю як суб'єкта адаптації, який прагне до пошуку адекватної стратегії взаємодії з мікро- і макросередовищем. Базові компоненти моделі – ціннісні орієнтації і спрямованість особистості – як показник ступеня сформованості її потреб, інтересів і переконань; Я-концепція – як інтегративний фактор, що забезпечує внутрішньоособистісну адаптацію з базовою потребою – соціальним схваленням, самоприйняттям і прагненням до самоактуалізації; комунікативно-діалогічні властивості особистості – головний засіб адаптаційного процесу, спрямований на взаємодію суб'єктів спілкування в процесі професійної взаємодії; індивідуально-особистісні та емоційно-вольові особливості – ресурси

особистості, що забезпечують результативність пошуку і вибору власного адаптаційного стилю, стресостійкість, задоволеність умовами діяльності, спілкування і відносин; адаптаційна властивість інтелекту – компонент, який регулює і коригує всю систему адаптаційного процесу у змінюваних соціальних умовах при виборі доцільних варіантів адаптивної поведінки, характеру прийнятих рішень тощо.

Дана модель може слугувати основою для створення не тільки варіативних психодіагностичних, але й психокорекційних адаптаційних програм.

Визначено діагностичні маркери *мотиваційно-ціннісної* (мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, установки, ціннісні переживання), генеративність, просоціальна мотивація (орієнтація на альтруїзм), як основа професійної спрямованості особистості фахівця, та її взаємозв'язок з ціннісними орієнтаціями і рівнем емоційного інтелекту); *компетентнісно-функціональної* (професійна компетентність (соціально-перцептивна, соціально-психологічна, аутопсихологічна, комунікативна складові); специфіка особистісно-професійного саморозвитку та його зв'язок з самоефективністю, психологічною і комунікативною компетентністю, а також з рефлексією, саморегуляцією і самостваленням; параметри самоактуалізації; рефлексивні і регулятивні особливості фахівця; рівень і структура професійного вигорання (емоційне виснаження, напруженість у роботі, професійний перфекціонізм, професійний розвиток та самовдосконалення, інтегративний індекс вигорання тощо)); *конативно-стильової* (специфіка індивідуального стилю професійної діяльності за стильовими (відмінності складу компонентів, умов і параметрів діяльності, ієрархія механізмів адаптації) і рівневими (діапазон параметрів, кількісний склад компонентів і характер їх взаємозв'язків) характеристиками; процесуальні показники діяльності за блоками професійної діяльності, професійного спілкування, особистості фахівця; рівні професійної культури; самооцінка індивідуального стилю діяльності за параметрами оригінальності і надситуативності, взаєморозуміння та можливостей корекції стилю діяльності) складових особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю.

Проведено аналіз результативно-змістовних параметрів особистісно-професійної адаптації та виокремлено стадії (емпірично-репродуктивну, адаптивно-евристичну, результативно-продуктивну) цього процесу на різних етапах професіоналізації фахівців соціономічного профілю.

Запропоновано типологію та виявлено соціально-психологічні чинники особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю. Показано, що фахівцям *компромісного типу особистісно-професійної адаптації* притаманні високий рівень емпатії, реалізація стратегій співробітництва і компромісу; розвинені комунікативні здібності; швидкість включення у

професійну ситуацію (розуміння рівня її проблемності, складності, перспектив розвитку); гнучкість поведінки, контактність, синергічність; гармонійний розвиток професійної самосвідомості. Чинниками їх особистісно-професійної адаптації є прагнення до самореалізації у професії; гармонізація взаємовідносин; профілактика явищ професійної деформації та деструкції. Фахівців *цільового типу особистісно-професійної адаптації* відрізняють орієнтація на результат професійної діяльності, досягнення цілей; зниження емпатійності, відкритості в процесі особистісно-ділової взаємодії. Чинниками їх особистісно-професійної адаптації є вдосконалення комунікативних вмінь і оволодіння конструктивними навичками роботи в команді. Фахівці *домінантного типу особистісно-професійної адаптації* характеризуються організаторськими, сугестивними, лідерськими, артистичними здібностями; стійкістю в стані професійно-емоційної напруженості; їм притаманні креативний стиль мислення, самоповага, пошукова активність, спонтанність, а також авторитарна, маніпулятивна спрямованість поведінки. Чинниками їх особистісно-професійної адаптації є підвищення власної конкурентоспроможності, забезпечення кар'єрного зростання, прагнення до розвитку якостей для адміністративної діяльності. Фахівців *аналітичного типу особистісно-професійної адаптації* відрізняють бажання дійти до сутності професійних проблем і нестандартних шляхів їх вирішення; продукування оригінальних ідей; експертно-аналітична діяльність. Чинниками їх особистісно-професійної адаптації є розширення міждисциплінарних знань, які складають теоретико-методологічний базис професії, дослідницька (наукова) діяльність.

Висновки. Розкрито специфіку особистісно-професійної адаптації, як системно-інтегрованого поняття, та визначено її змістовні і динамічні характеристики у фахівців соціономічного профілю. Особистісно-професійна адаптація розглядається як інтегральний багаторівневий процес і результат взаємодії особистості фахівця з професійним середовищем на основі механізмів збалансованого врівноваження, які передбачають збереження особистісної цілісності і стійкості (ідентичність, тотожність), інтеграцію і одночасну мінливість (розвиток, вдосконалення і набуття нових професійних і соціально-психологічних якостей і властивостей), які стосуються як характеристик особистості фахівця, так і способів його взаємодії з професійним середовищем, тобто як процес, що включає в якості своїх компонентів професійну, соціально-психологічну та організаційну адаптацію. Показано, що змістовні та динамічні характеристики особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю (в єдності її професійних, соціально-психологічних та організаційних аспектів) у значному ступені визначаються особливостями організаційно-культурного контексту. При цьому культурно-контекстний вплив лише в

незначній мірі зачіпає область формально-статистичних показників адаптаційних процесів і переважно зосереджується у сфері соціально-психологічної регуляції адаптаційної поведінки фахівця. Концептуальні соціально-психологічні основи дослідження особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю на пізнавально-інтеріоризаційному та продуктивно-діяльнісному етапах їх професіоналізації склали позиції детермінізму, системності, інтегративності та розвитку з урахуванням норми і девіації в соціономічних професіях. Розкрито концепцію проектно-квалітативної парадигми управління інноваційними розвитком системи підготовки і перепідготовки фахівців соціономічного профілю на основі полідисциплінарного підходу до процесу безперервної багаторівневої професійної освіти, зокрема її рекурентного характеру, і соціально-психологічного супроводу цього процесу. Основу парадигми становили ідеї і принципи квалітології, міждисциплінарності, гуманізації, безперервності, прогностичності, операціональності. Концептуальна парадигма проектно-квалітативного управління представлена як структурна цілісність організаційної, функціональної та параметричної складових, об'єднаних єдиною методологічною основою управління і оцінки якості, що включає сукупність компонентів цілепокладання, методологічних підстав, сфери застосування, змістовного, оціночного, критеріального і результативного компонентів. З урахуванням теоретико-методологічних та концептуальних основ дослідження побудована структурно-функціональна модель, що відображає механізми процесу особистісно-професійної адаптації і адаптаційні ресурси фахівців соціономічного профілю і складається з мотиваційно-ціннісної, компетентісно-функціональної та конативно-стильової складових.

Література

1. Вірна Ж.П. Сучасні напрями психологізації професійної підготовки фахівців: монографія. Запоріжжя, 2013. Т. 3. 287 с.
2. Гуляс І.А. Психологія перфекціонізму. Чернівці: Прут, 2010. 272 с.
3. Гура Т.Є. Розвиток професійного мислення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2012. 303 с.
4. Завацька Н.Є., Савчук О.А. Професійний розвиток та індивідуальні стилі управління в соціономічній галузі. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Роль вищої освіти в соціально-економічному розвитку країни: світовий та національний досвід», 3-4 лист. 2017 р. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. С. 126–128.*
5. Пілецька Л.С. Мобільність як необхідна умова професійного становлення особистості. *Психологія і особистість: наук. журнал Інституту*

психології імені Г.С. Костюка НАПН України; Полтавського нац. пед. ун-ту імені В.Г. Короленка. № 2 (8). Ч. 1. Полтава, 2015. С. 243–257.

6. Попович І.С. Вплив соціально-психологічних очікувань на професійне зростання та професійне здоров'я фахівців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного ун-ту імені В. Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ імені В. Даля, 2018. № 2 (46). С. 129 – 139.

Referens

1. Virna Zh.P. (2013). Suchasni napriamy psykhologizatsii profesiinnoi pidhotovky fakhivtsiv. [Modern directions of psychologization of professional training]: monohrafiia. Zaporizhzhia. T. 3. 287 s. [in Ukrainian].

2. Hulas I.A. (2010). Psykholohiia perfektsionizmu. [Psychology of perfectionism]. Chernivtsi: Prut. 272 s. [in Ukrainian].

3. Hura T.Ie. (2012). Rozvytok profesiinoho myslennia maibutnikh psykhologiv: teoretyko-metodolohichniy aspekt. [Development of professional thinking of future psychologists: theoretical and methodological aspect]: monohrafiia. Zaporizhzhia: KPU. 303 s. [in Ukrainian].

4. Zavatska N.Ie., Savchuk O.A. (2017). Profesiinyi rozvytok ta individualni styli upravlinnia v sotsionomicnii haluzi. [Professional development and individual management styles in the socionomic field]. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Rol vyshchoi osvity v sotsialno-ekonomichnomu rozvytku krainy: svitovyi ta natsionalnyi dosvid», 3-4 lyst. 2017 r. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova*. S. 126–128. [in Ukrainian].

5. Piletska L.S. (2015). Mobilnist yak neobkhidna umova profesiinoho stanovlennia osobystosti. [Mobility as a necessary condition for professional development of personality]. *Psykholohiia i osobystist: nauk. zhurnal Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy; Poltavskoho nats. ped. un-tu imeni V.H. Korolenka*. № 2 (8). Ч. 1. Poltava. S. 243–257. [in Ukrainian].

6. Popovych I.S. (2018). Vplyv sotsialno-psykhologichnykh ochikuvan na profesiine zrostannia ta profesiine zdorovia fakhivtsiv. [The impact of socio-psychological expectations on professional growth and professional health of professionals]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnogo un-tu imeni V. Dalia*. Sєvierodonetsk: Vyd-vo SNU imeni V. Dalia. № 2 (46). S. 129–139. [in Ukrainian].

Zhigarenko I. Ye., Kashyrina Ye. V., Toba M. V.

DIAGNOSTIC MARKERS OF COMPONENTS OF PERSONAL-PROFESSIONAL ADAPTATION OF SOCIONOMIC PROFILE PROFESSIONALS

The article reveals diagnostic markers of components of personal and professional adaptation of socio-economic specialists. The specifics of personal-professional adaptation as a system-integrated concept are revealed, and its meaningful and dynamic characteristics of socio-economic specialists are determined. Personal-professional adaptation is seen as an integrated multilevel process and the result of interaction of the specialist's personality with the professional environment on the basis of mechanisms of balanced balance, which include maintaining personal integrity and stability (identity, identity), integration and simultaneous variability (development, improvement and acquisition of new professions -psychological qualities and properties), which relate to both the personality characteristics of the specialist and the ways of his interaction with the professional environment, ie as a process that includes as its components professional, socio-psychological and organizational adaptation. It is shown that the meaningful and dynamic characteristics of personal and professional adaptation of socio-economic specialists (in the unity of its professional, socio-psychological and organizational aspects) are largely determined by the peculiarities of the organizational and cultural context. At the same time, the cultural and contextual influence only slightly affects the area of formal and statistical indicators of adaptation processes and is mainly concentrated in the field of socio-psychological regulation of adaptive behavior of the specialist.

Conceptual socio-psychological foundations of the study of personal and professional adaptation of socio-economic specialists at the cognitive-internalization and productive stages of their professionalization were positions of determinism, systemic, integrative and development, taking into account the norm and deviation in socio-economic professions. The concept of project-qualitative paradigm of management of innovative development of the system of training and retraining of specialists of socio-economic profile on the basis of multidisciplinary approach to the process of continuous multilevel vocational education, in particular its recurrent nature, and socio-psychological support of this process is revealed. The basis of the paradigm were the ideas and principles of qualitology, interdisciplinarity, humanization, continuity, predictability, operability. The conceptual paradigm of project-qualitative management is presented as a structural integrity of organizational, functional and parametric components, united by a single methodological basis of management and quality assessment, including a set of components of goal setting, methodological bases, scope, content, evaluation, criteria and results. Taking into account the theoretical-methodological and conceptual bases of the research, a structural-functional model is built, which reflects the mechanisms of the process of personal-professional adaptation and adaptation resources of socio-economic specialists and consists of motivational-value, competence-functional and conative-stylistic components.

***Key words:** specialists of socioeconomic profile, personal-professional adaptation, diagnostic markers of personal-professional adaptation.*

Жигаренко Ігор Євгенович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Каширіна Євгенія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Тоба Маріанна Васиївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

РЕАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМНО-ІНТЕГРОВАНОГО ПРОЕКТУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито методологічні та змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, заснованого на організаційно-методичних принципах науковості, поступовості, послідовності, урахування вікових особливостей, комплексного використання психотехнологій, просоціальної орієнтації, культуровідповідності, й доведено його ефективність. Показано, що моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуючий і експертний етапи. Визначено основні психологічні ресурси подолання кризи актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подій, що обумовлюють необхідність зміни індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості та перевизначення системи життєвих перспектив. Показано, що для особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації такими ресурсами можуть слугувати висока цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій; розвинений локус контролю-Я, як опозиція вираженій екстернальності, прожектерству і впливу зовнішніх негативних мотивів; для особистості, яка переживає кризу нереалізованості – активізація компонентів локусу контролю-Я, зовнішньої позитивної мотивації (потреби у досягненні соціального престижу; кар'єрного просування); вплив високо вираженої мотивації досягнення на підвищення цінності процесу та результативності життя, внутрішніх мотивів – у прагненні найбільш повної професійної і особистісної самореалізації.

Ключові слова: особистість, соціальна мобільність, період криз, системно-інтегративний підхід, соціально-психологічний супровід, сучасний соціум.

Постановка проблеми. У ситуації сучасних перетворень, пов'язаних з політичними та соціально-економічними змінами гостро постає проблема

соціальної мобільності особистості. З одного боку, сучасні умови дійсності розширили можливості людини, з іншого, – наявна наразі нестабільність диктує необхідність постійних змін самої особистості відповідно до нових умов її буттєвості, зокрема в період криз. У зв'язку з цим дослідження соціальної мобільності, як психологічного феномену, що має власні детермінанти формування і динаміки, дозволяє акцентувати увагу на соціально-психологічному компоненті означеної проблеми і зробити більш успішним пошук шляхів розвитку соціальної мобільності особистості (Гейко, 2016; Попович, 2015)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановлено, що соціальна мобільність найчастіше трактується у первинному значенні – як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу; як зміна індивідом або групою місця, займаного у соціальній структурі, переміщення з одного соціального класу, групи в іншу (вертикальна мобільність) або у межах одного і того ж соціального класу, групи (горизонтальна мобільність) (П. Сорокін). У такому розумінні соціальна мобільність виражає внутрішній рух, що приводить до зміни індивідуальних або статусних (апріорних, інституційних) позицій, які завжди існують у динамічному суспільстві (Ю. Волков, І. Мостова).

Констатовано, що соціальну мобільність визначають як здатність особистості адаптуватися і перетворювати соціальне середовище, оперативного встановлювати особистісні, культурні та ділові контакти у мікро- і макросоціумі, проявляти свою соціальну компетентність (Ю. Калиновський). При цьому незалежно від конкретного змістовного трактування соціальної мобільності, загальним для всіх позицій є визнання того, що соціальну мобільність особистості породжує мобільність сучасного світу, а оскільки мобільність, мінливість, динамізм сучасного суспільства є сутнісна якість, атрибут його розвитку, соціальна мобільність осіб, які складають це суспільство, стає необхідною умовою цього розвитку (Б. Ігошев).

Показано, що дослідження явища соціальної мобільності закономірно призводить до диференціації цього поняття і наразі всебічно вивчаються груповий і індивідуальний, міжгенераційний й внутрішньогенераційний, структурний та неструктурний і інші види соціальної мобільності (Давыдкина, Семенова, 2018).

З'ясовано, що особливо виділяються і поглиблено вивчаються також такі види мобільності у суспільстві, як професійна, академічна, територіальна (міграційна) та інші, які розглядаються як самозначущі складові соціальної мобільності (Климов, 2004).

Наголошується, що така диференціація наукових уявлень пов'язана не тільки з поглибленням досліджень у цій проблемній області, а й з посиленням динамічності соціальних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства, яка призводить до підвищення соціальної мобільності особистості за різноспрямованими векторами її соціального функціонування. Виявлено, що властива соціальним суб'єктам соціокультурна рухливість, гнучкість, артикулюючи ступінь їх пристосування до ситуації, що змінюється, у той же час виступає й у ролі головної умови мобільності соціальних систем (Максименко, 2006; Ковальчук, 2018).

Мета статті – розкрити методологічні та змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз відображають сучасний рівень розвитку особистості в руслі загальноєвропейських цивілізаційних процесів розвитку свободи і демократії, який передбачає, поряд із формуванням системи інтегрованих професійних знань, умінь і навичок, інтеграцію процесів розвитку і саморозвитку особистісного, інтелектуально-морального і соціального потенціалу особистості. Виділено провідні характеристики соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз (об'єктність, предметність, цілеспрямованість, діалектичність, процесуальність, осмислення).

Визначено системно-інтеграційну сутність соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості, що реалізується у *підходах* (система взаємодії особистості з соціальними інститутами; соціокультурна спрямованість; міжвідомча координація; відкритість соціально-педагогічних систем; єдність практичного і теоретичного); *функціях* (інтегративно-освітня, адаптивно-корекційна, реабілітаційна, захисно-профілактична); *завданнях* (адаптації, реабілітації, корекції, стабілізації, освіти) й передбачає перехід від «впливу» до «взаємодії» та виступає як комплексна технологія підтримки і допомоги особистості у розвитку її соціальної мобільності в період криз.

Серед організаційно-методичних принципів соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виокремлено: науковість, поступовість, послідовність, урахування вікових особливостей, комплексне використання психотехнологій, просоціальна орієнтація, культуровідповідність.

Показано, що у межах системно-інтегрованого проекту були задіяні такі психотехнології: соціалізуючі (підвищення соціальної адаптації учасників проекту); корекційні (виправлення негативних тенденцій у психіці); інтегративні (підвищення цілісності особистості). Зокрема зазначено, що інтегративні психотехнології є комплексними програмами групової та індивідуальної роботи, спрямованими на емоційно-вольову сферу, свідомість і самосвідомість, соціальні та особисті відносини та ін.

У задіяних у межах проекту психотехнологіях використовувалися різноманітні оптимізуючі, розвивальні, катарсичні і трансформаційні методи, конструктивно поєднані між собою з метою забезпечення системного результату впливу.

У системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз серед основних були виділені такі види психопрактик: психотерапія, психологічна корекція, психологічне консультування, психологічна підтримка, соціально-психологічний тренінг, практики особистісного росту, практики саморегуляції, психологічне просвітництво, навчальні психологічні практики та ін.

Констатовано, що методологічно методи корекції у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз було розподілено на 5 груп:

1) рефлексивні методи, важливими елементами яких виступали заміна негативних думок позитивними, техніка позитивних тверджень – афірмації, технологія перемикавання психічних станів, медитація, що супроводжується словесним самонавіюванням і візуалізаціями;

2) нерелексивні методи (компонент саморефлексії не виражений), такі як тілесно-орієнтовані, рольові методи;

3) інтегративні практики (надавали комплексний вплив);

4) цільові методи (вирішували певні вузькі завдання або формували конкретні якості);

5) метапсихотехнології (навчали володінню психотехнологіями, методологічно і практично грамотному їх застосуванню).

За базисним рівнем впливу у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виділено такі види психологічних практик: тілесні, енергетичні, емоційно-образні, ментальні. З тілесного рівня можлива інтервенція на енергетичний рівень. До цього роду процедур належали біхевіоральні методик, тілесно-орієнтовані техніки (танцювально-рухові, техніка автентичного руху, театр дотиків, холистичний палсинг та ін.), звукотерапія, музикотерапія, кольоротерапія, ароматерапія, біосинтез та ін. До енергетичних практик,

здіяних у системно-інтегрованому проєкті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, належали біоенерготерапія, аутотренінг, низка дихальних технік та ін. Емоційно-образні практики включали ігрові, рольові техніки, техніки візуалізації, частково – техніки перегляду, вербальні методики та ін. До ментальних психопрактик, задіяних у системно-інтегрованому проєкті, зараховувалися психоаналітичні, когнітивні практики, практики ментальної візуалізації, раціоналізації, структуралізації, самоаналіз та ін.

Моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуючий і експертний етапи. Основними дослідницькими завданнями *початково-діагностичного етапу* були: підбір методик, адекватних завданням дослідження, проведення первинної діагностики і визначення стартових характеристик учасників системно-інтегрованого проєкту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності, необхідних для спостереження динаміки просування і досягнень кожного учасника. На *проєктивно-стабілізуючому етапі* була проведена математична обробка даних відповідно до показників соціальної мобільності: шкал мотивації діяльності і здатності до досягнення мети; здатності до здійснення навчальної/професійної діяльності (особистісний аспект); інтелектуальної компетентності; ставлення до навчання (академічний аспект); шкали соціального статусу (соціальний аспект); соціальної зрілості (інтегративний аспект). На *експертному етапі* відбувалася повторна діагностика особистісних досягнень учасників системно-інтегрованого проєкту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз з метою визначення рівнів стійкості професійної спрямованості, навчальної компетентності, сформованості соціального статусу і професійної готовності учасників за особистісним, когнітивним і соціальним компонентами. На даному етапі були проаналізовані рівні просування учасників проєкту (високий, середній, низький), які фіксувалися за вказаними критеріям і їх прояви, що відстежувалися і аналізувалися у монографічних характеристиках кожного рівня. Аналіз отриманих даних показав підвищення рівня сформованості інтегративних показників, які відображають особистісну зрілість (стійкість навчальної/професійної спрямованості, мотивації навчальної/професійної діяльності у респондентів різних професійно-демографічних сегментів, сформованість ціннісних орієнтацій); академічну зрілість (загальний рівень спеціальних умінь) і соціальну зрілість (соціальна спрямованість, соціальна позиція, соціальні відносини) ($p \leq 0,05$).

Встановлено, що ефективними у процесі розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виявилися коучинг-тренінг (технологія коучингу

GROW: goal – постановка мети; reality – аналіз реальності; options – визначення можливостей до дії; will – виховання волі до дії); процесинг, як різновид коучингу; консалтинг, а також проекти «Кар’єрна коуч-сесія», методика «Коуч-сесія» з використанням інструментів «Сходи зростання», «Колесо балансу» та ін.; вправи «Контрольні списки», «Присутність», «Повернення», «Усвідомлене спостереження»; ведення щоденнику відповідальності і успіху та ін.

Отже, системно-інтегрований проект соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, побудований з урахуванням її онто- та соціогенезу, є дієвим засобом розвитку всіх складових соціальної мобільності у досліджуваних різних професійно-демографічних сегментів; він сприяв цілеспрямованому плануванню, побудові й перетворенню власних дій, вчинків відповідно до змінюваного життєвого контексту та розвинутих можливостей соціальної мобільності.

На основі проведеного дослідження було сформульовано рекомендації, викладені за науково-дослідним і практично-орієнтованим напрямками.

У науково-дослідному напрямку рекомендації стосуються методологічних питань дослідження мотиваційно-ціннісної обумовленості переживання часу в період криз і розкривають отримані в дослідженні значущі аспекти. Так, в аналізі психології переживання часу і психологічних аспектів темпоральної організації особистості в період криз доведеною евристичністю володіють: концепція темпоральної організації особистості, що співвідносить свій суб’єктивний час з часом самореалізації у діяльності і життєвий шлях; причинно-цільова концепція психологічного часу як форми переживання особистістю структури причинних і цільових відносин між подіями її життєвого шляху; концепція перебудови системи життєвих перспектив особистості в період криз. Опора на синтез названих концепцій дозволяє забезпечити методологічну вивіреність наукового і експериментального пошуку мотиваційно-ціннісних предикторів, що обумовлюють специфіку переживання часу при різних видах часової децентрації при кризах актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подій екзистенціальної етіології і генези у суб’єктів різних професійно-демографічних сегментів. Важливим є визначення специфіки об’єкта, який, по-перше, може бути співвіднесений з переживанням особистістю конкретного кризового періоду, а по-друге, буде містити найбільш значимі детермінанти переживання тієї чи іншої кризи. Так, при дослідженні мотиваційно-ціннісної обумовленості психологічного часу особистості, яка переживає період кризи віддалення від справ логічно вибрати в якості об’єкта аналізу ціннісні регулятори її життєвої активності, а в якості найбільш значущих детермінант переживання діагностувати ті, які найбільше відповідають

виявленій феноменології переживання часу обстежуваного соціально-демографічного сегменту.

У *практично-орієнтованому напрямку* рекомендації стосуються способів виявлення криз актуальної самореалізації та нереалізованості і визначення адаптаційних ресурсів подолання цих переломних подій для надання ефективної консультативно-розвивальної підтримки. У соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості, при наданні психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно інформувати учасників проекту про специфіку прояву кожної з названих видів криз, що дозволить сформувати в їх свідомості більш широкі і диференційовані уявлення про ці явища, у порівнянні з імпліцитними та недостатньо усвідомлюваними. При наданні соціально-психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно скласти алгоритм подолання кризи, в якому будуть враховані дані про зміст нормативних, ненормативних криз, про специфіку протікання криз як переломних подій, про переживання часу як внутрішньої картини життєвого шляху. Зазначений алгоритм має ґрунтуватися на виділених мотиваційно-ціннісних та адаптаційних ресурсах подолання криз. При наданні психолого-консультаційної допомоги особистості в період криз доцільно враховувати, що критичні події можуть сприйматися не тільки як травмуючі і обумовлюючі деструкції часової перспективи, й тим самим – кризи актуальної самореалізації або нереалізованості, а й як події позитивної модальності. У цьому випадку особистість не виявляє часової децентрації, а встановлені у дослідженні характерні для такої особистості мотиваційно-ціннісні утворення виконують роль конструктивних ресурсів подолання криз. Вивчення соціально-психологічних проблем особистості має поєднуватися з виявленням характерних для неї домінант адаптаційних ресурсів. Особливу увагу при організації психологічного сприяння розвитку адаптаційних ресурсів особистості в рамках загального підвищення її соціальної мобільності та успішності необхідно приділяти саме інваріантним складовим ресурсів. Змінювані складові адаптаційних ресурсів особистості підлягають спрямованій корекції в разі виникнення труднощів, пов'язаних з окремими сферами життєдіяльності. Здійсненню реконструкції основного змістовного блоку адаптаційних ресурсів особистості має передувати виділення домінантного для неї типу адаптаційних ресурсів. Корекційно-розвивальна робота, маючи у своєму фокусі центральну структуру адаптаційних ресурсів особистості, має передбачати розвиток і інших структурних компонентів соціальної мобільності особистості.

Висновки. Розкрито методологічні та змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, заснованого на організаційно-методичних принципах науковості, поступовості, послідовності, урахування вікових особливостей, комплексного використання психотехнологій, просоціальної орієнтації, культуровідповідності, й доведено його ефективність. Показано, що моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуючий і експертний етапи. Визначено основні психологічні ресурси подолання кризи актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подій, що обумовлюють необхідність зміни індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості та перевизначення системи життєвих перспектив. Показано, що для особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації такими ресурсами можуть слугувати висока цінність результативності життя у системі смислоттєвих орієнтацій; розвинений локус контролю-Я, як опозиція вираженій екстернальності, прожектерству і впливу зовнішніх негативних мотивів; для особистості, яка переживає кризу нереалізованості – активізація компонентів локусу контролю-Я, зовнішньої позитивної мотивації (потреби у досягненні соціального престижу; кар’єрного просування); вплив високо вираженої мотивації досягнення на підвищення цінності процесу та результативності життя, внутрішніх мотивів – у прагненні найбільш повної професійної і особистісної самореалізації.

Література

- 1.Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 6–15.
- 2.Давыдкина Л.В., Семенова Т.В. Психологические аспекты образа жизни и социальной мобильности. *Научное отражение*. 2018. № 4 (14). С. 32–39.
- 3.Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: АCADEMIA, 2004. 301 с.
- 4.Ковальчук З.Я. Соціально-психологічний аналіз становлення особистості в умовах сучасних змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). Т. 2. С. 41–48.
- 5.Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

6. Попович І.С. Роль соціальної мобільності в саморегуляції поведінки особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка; Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Вип. 28 Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. С. 481–490.

Referens

1. Heiko Ye.V. (2016). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti korektsii polisystemnoi tsilisnosti osobystosti. [Socio-psychological features of correction of polysystemic integrity of personality]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 3 (41). S. 6–15. [in Ukrainian].

2. Davydkina L.V., Semenova T.V. (2018). Psikhologicheskie aspekty obraza zhizni i sotsialnoi mobilnosti. [Psychological aspects of lifestyle and social mobility]. *Nauchnoe otrazhenie*. № 4 (14). S. 32–39. [in Russian].

3. Klimov E.A. (2004). Psikhologiiia professionalnogo samoopredeleniia. [Psychology of professional self-determination]. M.: ACADEMIA. 301 s. [in Russian].

4. Kovalchuk Z.Ia. (2018). Sotsialno-psykholohichniy analiz stanovlennia osobystosti v umovakh suchasnykh zmin. [Socio-psychological analysis of personality formation in the conditions of modern changes]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 3(47). T. 2. S. 41–48. [in Ukrainian].

5. Maksymenko S.D. (2006). Geneza zdiisnennia osobystosti. [The genesis of the realization of personality]. K.: Vyd-vo TOV «KMM». 240 s. [in Ukrainian].

6. Popovych I.S. (2015). Rol sotsialnoi mobilnosti v samorehuliatcii povedinky osobystosti. [The role of social mobility in self-regulation of individual behavior]. *Problemy suchasnoi psykholohii* : zb. nauk. prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka; In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Vyp. 28 Kamianets-Podilskiy: Aksioma. S. 481–490. [in Ukrainian].

Zavatsky Yu.A., Shapovalova V.A., Tsyganok D.M.

IMPLEMENTATION OF THE SYSTEM-INTEGRATED PROJECT OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL MOBILITY PERSONALITY

The article reveals the methodological and content-procedural principles of construction and implementation of a system-integrated project of social and

psychological support of the process of social mobility of individuals in times of crisis, based on organizational and methodological principles of science, gradualness, consistency, age, integrated use of psychotechnology, prosocial orientation, cultural relevance, and proved its effectiveness. It is shown that the monitoring of the process of development of social mobility of the individual in the period of crises included the initial-diagnostic, projective-stabilizing and expert stages. The main psychological resources for overcoming the crisis of actual self-realization and unrealizations as turning points that determine the need to change the individual paradigm of values and motivational-needs sphere as the core of personality and redefining the system of life prospects are identified. It is shown that for a person who is experiencing a crisis of actual self-realization, such resources can serve as a high value of the effectiveness of life in the system of meaningful life orientations; developed locus of control-I, as an opposition to the expressed externality, searchlight and the influence of external negative motives; for a person experiencing a crisis of unrealizations - activation of the components of the locus of control-I, external positive motivation (the need to achieve social prestige; career advancement); the influence of highly expressed achievement motivation on increasing the value of the process and productivity of life, internal motives - in the pursuit of the fullest professional and personal self-realization.

Key words: *personality, social mobility, period of crises, system-integrative approach, social-psychological support, modern society.*

Завацький Юрій Анатолійович – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

Шаповалова Валентина Андріївна – доктор медичних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

Циганок Дмитро Миколайович – старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

СОЦІАЛЬНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

В статті визначено особливості соціального функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. Розкрито основні складові ефективності реалізації соціально-психологічної системи корекції афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя. Показано, що застосування принципів системно-синергетичної методології та фрактальні модульні компоненти моделі афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя надають підстави стверджувати, що траєкторія розвитку у точках біфуркації може змінитися за рахунок оптимізації адаптаційного потенціалу, активізації компенсаторних і захисних механізмів, розширення соціально-психологічної компетентності шляхом рефлексивного опанування досвіду, знань, оволодіння навичками стресостійкості і самоконтролю щодо власної поведінки. Це узагальнення дозволило окреслити можливості підвищення ефективності соціально-психологічної допомоги при афективних розладах у осіб зрілого віку в кризові періоди життя завдяки визначенню особливостей суб'єктивних дискурсів, як внутрішніх складових, що зумовлюють розлади афективного спектру, та є мішенями терапії; організації психопрофілактичної й психокорекційної роботи, зокрема на фазах латентного та ініціального фракталів з урахуванням соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку на макро-, мезо- та мікрорівнях; використання всіх наявних у розпорядженні психологів, медичної служби, соціальних працівників, духовного наставництва засобів допомоги та превенції при розладах афективного спектру та забезпечення діяльності багатопрофільних бригад фахівців; створення й впровадження диференційованих соціально-психологічних програм корекції розладів афективного спектру відповідно до їх різновидів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя.

Ключові слова: *особистість, соціальне функціонування, сучасний соціум.*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми дослідження особливостей соціального функціонування особистості зумовлена складним і суперечливим переходом українського суспільства на інноваційний етап

розвитку, коли реформаційному оновленню і змістовній модернізації підлягають різні сфери суспільного життя. Це природно вимагає системного наукового осмислення інноваційних процесів, критичної рефлексії пройденого шляху та прогнозування ймовірних небезпек (Карпенко, 2013; Ковальчук, 2014).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість медико-психологічних, медичних досліджень зачіпає різні аспекти виникнення й проявів різного спектру афективних розладів, але, здебільшого, у молоді. Соціально-психологічний аспект корекції афективних розладів в кризові періоди життя особистості зрілого віку висвітлено вкрай недостатньо та фрагментарно. У зв'язку з цим актуальність дослідження особливостей соціального функціонування особистості є очевидною, а звернення до розробки методологічних та змістовно-процесуальних засад соціально-психологічної системи корекції афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди її життя вимагає поглибленого вивчення.

З'ясовано, що за даними дослідників сімейну структуру осіб з розладами афективного спектру характеризують симбіотичні зв'язки, роз'єднаність, закриті кордони, причому за деякими даними для тривожних респондентів більш характерні симбіози, а для депресивних – роз'єднаність; на рівні особливостей сімейного функціонування виокремлюють високий рівень відкидання в поєднанні з авторитарним тиском з боку батьків (за деякими даними з боку обох батьків) для депресивних респондентів, високий рівень контролю та гіперопіку – для осіб з тривожними розладами (М. Белянчикова, О. Бобров, Н. Гаранян, Е. Ейдемільер, Дж. Паркер, Н. Самоукіна, А. Холмогорова, В. Юстицкіс та ін.).

За даними біографічної анкети кризових подій, інтерв'ю стресогенних подій сімейної історії та аналізу стилів емоційної комунікації в сім'ї встановлено, що в аспекті макродинаміки сімейних систем у досліджуваних з розладами афективного спектру простежується досвід насильства в сім'ї, важких хвороб і смертей, розлучень, ранньої сепарації. На рівні сімейних цінностей і норм виокремлено перфекціоністські установки, цінність успіху і досягнень, високу конкурентність, що збігається з даними О. Кононенко, В. Павлової, А. Холмогорової, проведених на вибірках молоді з порушеннями в емоційно-вольовій сфері.

Наголошується, що останнім часом зростає число досліджень про роль психологічного стресу у походженні розладів афективного спектру. Виокремлюються різні типи стресорів – хронічні повсякденні стресори і стресогенні життєві події (В. Абабков, У. Бауман, М. Перре та ін.). З'ясовано, що існує певний зв'язок між переживанням стресових подій і настанням депресивного розладу; при цьому міцність зв'язку варіюється за даними різних

авторів, в залежності від застосованих методів вивчення стресогенних життєвих подій. Зв'язок тривожних розладів і стресогенних життєвих подій менш досліджений; більш надійні дані є щодо панічного розладу, агорафобії.

Мета статті – визначити особливості соціального функціонування особистості в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Визначення соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя базувалося на основних принципах психологічного дослідження: науковій обґрунтованості задіяних методик, їх валідності та надійності, принципу комплексності дігностики та об'єктивності висновків психодіагностичного обстеження з опорою на основні положення системного, синергетичного, структурно-функціонального, генетико-моделюючого та інтегративно-диференціального підходів.

Статистичний аналіз уможлилювався завдяки застосуванню факторного аналізу, методу головних компонент. За результатами факторного аналізу було виокремлено головні фактори із власним значенням більше одиниці, які піддавалися обертанню за методом Varimax. Такі фактори пояснюють 78,4% сукупної (загальної) дисперсії.

Встановлено, що серед макросоціальних чинників, які впливають на виникнення і розвиток афективних розладів особистості зрілого віку у кризові періоди життя переважають: соціально-економічні та соціально-політичні (невисокий рівень соціально-економічного статусу, пасивна соціальна позиція); культуральні норми і цінності (патогенні цінності і установки культури, як-то культ досконалості, модель замкнутого існування з ізоляцією від світу і концепцією оточення як ворожого, а життя як важкого і небезпечного; культ сили і культ раціо, які ведуть, з одного боку, до зростання числа негативних емоцій, а з іншого – до заборони на їх переживання і вираження; норми емоційної поведінки з обмежувальною можливістю вербального вираження емоцій (культуральні стереотипи, пов'язані з культом стриманості, сили і успіху); культивування високих перфекціоністських стандартів сучасного суспільства (щодо рівня освіти, зовнішності тощо). Отримані дані корелюють з результатами досліджень С. Волікової, А. Галкіної, Н. Гаранян, Г. Петрової, А. Холмогорової, Т. Юдєєвої, проведених ними серед молоді, зокрема у групах з неблагополучних сімей; соціальних сиріт; серед респондентів, які навчалися за програмами з підвищеним навантаженням.

Констатовано, що макросоціальні чинники і процеси у вигляді стандартів і цінностей суспільства, а також соціально-економічних змін, безпосередньо позначаються на сім'ях – на їх структурі, функціонуванні, еволюції та ідеології. Аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості

зрілого віку в кризові періоди життя, проведений на мезорівні, показав значущість сімейних чинників у виникненні та розвитку розладів афективного спектру. Такі чинники включали структуру сім'ї, особливості сімейного функціонування, сімейну історію, сімейні цінності і норми та були визначені за допомогою структурованого інтерв'ю «Шкала стресогенних подій сімейної історії» та тесту «Стилі емоційної комунікації в сім'ї».

Аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя на мезорівні показав значущість соціальної підтримки (Н. Гаранян, М. Гринблатт, Г. Петрова, А. Холмогорова та ін.) у психічному здоров'ї особистості. Застосування інтегративного опитувальника соціальної мережі, опитувальника соціальної підтримки, шкали вимірювання міжперсональної підтримки, методики діагностики інтерперсональних відносин та індикатора мережі соціальної підтримки надало змогу визначити дефіцит близьких підтримуючих міжособистісних відносин, формальні, поверхневі контакти, що корелюють з ризиком виникнення і розвитку різних емоційних порушень і соціальної дезадаптації. Встановлено зв'язок досвіду відносин у батьківській родині і якості інтерперсональних відносин у осіб зрілого віку в кризові періоди життя.

Визначено, що домінують дослідження різних типів особистості (типологічний підхід), як фактора уразливості щодо розладів афективного спектру (Г. Банніков, Д. Вельтищев, Ю. Гуревич та ін.) і параметричний підхід – дослідження окремих особистісних рис, установок і переконань, а також дослідження афективно-когнітивного стилю особистості (А. Бек, Н. Гаранян, М. Еннс, Дж. Ліповскі та ін.). У сучасних дослідженнях депресивних і тривожних розладів негативний прогноз психотерапії пов'язується з такими особистісними рисами, як перфекціонізм (Н. Гаранян, Г. Горбань, О. Кононенко, В. Павлова та ін.) і ворожість (Г. Абрамова, Н. Гаранян, А. Холмогорова, Т. Юдеева та ін.).

Встановлено, що збільшення психологічного віку досліджуваних з афективними розладами супроводжується несприятливим емоційним фоном (апатія, страх), зниженням усвідомленості життя і негативним ставленням до майбутнього. Оцінка власних здібностей і можливостей самореалізації стає більш песимістичною, починають переважати прагматичні цінності комфорту, достатку, спокою. Натомість зменшення психологічного віку досліджуваних супроводжувалося зростанням інтересу до життя (теперішнього і майбутнього), збільшенням свідомості життя і значущості досягнень, підвищенням активності (збільшення інтернальності в області виробничих відносин, орієнтація на продуктивне життя і впевненість у собі).

Встановлено, що системно-синергетична методологія не суперечить наявним критеріям діагностики і корекції розладів афективного спектру та надає можливість подолати діагностичну і прогностичну невизначеність в структурі зазначених розладів. Констатовано, що саме методологічні основи системності та синергетики дозволяють запропонувати нові концептуальні підходи для вирішення багатьох складних проблем психічного здоров'я особистості. Зокрема, згідно синергетичній концепції розвиток афективних розладів має нелінійну динаміку, траєкторія якої включає фрактали предиспозиції (сімейний дезонтогенез) та результату, а також латентний та ініціальний фрактали, як інтервали розвитку дисипативної системи зі своїми внутрішніми механізмами самоорганізації і саморозвитку, різноманітними траєкторіями руху у багатовимірному просторі життєвого шляху особистості. Фрактальна динаміка розглядається як перехід системи з одного можливого стану в інший через біфуркацію, минаючи яку, дисипативна структура починає прагнути до нового аттрактору і нової структури, що відповідає розвитку афективних розладів або їх запобіганню та подоланню – в залежності від того, який аттрактор виявляється більш актуальним.

Показано, що проєкція векторів докладання системно-синергетичної методології на вивчення афективних розладів особистості розширює сферу застосування спеціальних знань, спрямовуючи їх на ситуації, які ще не стали проблемою клінічного змісту. Це сприятиме вдосконаленню технологій системного моніторингу психічного здоров'я особистості в цілому, скринінгу його факторів і ресурсів; професіоналізації профілактичної та моніторингової діяльності фахівців; багатоваріативності траєкторій корекційно-профілактичних та реабілітаційних заходів; оцінки якості життя і соціального функціонування особистості, що у підсумку забезпечить як можливість запобігання розладів афективного спектру, так і отримання більш високих результатів щодо зміцнення психічного здоров'я, що є конче актуальним та затребуваним для осіб зрілого віку в кризові періоди життя. Визначено, що корекція афективних розладів у цієї категорії досліджуваних, зокрема на фазах латентного та ініціального фракталів, має здійснюватися з урахуванням соціально-психологічних чинників таких розладів на макро-, мезо- та мікрорівнях. Показано, що поглибленого емпіричного вивчення потребують кластери тривожних і депресивних афективних розладів, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних у кризові періоди життя особистості зрілого віку.

Визначено соціально-психологічні особливості тривожних та депресивних кластерів афективних розладів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя. Дослідження зазначеного спектру афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя проводилося з урахуванням таких положень: існує

структура взаємопов'язаних характеристик, що зумовлюють їх актуалізацію; умовами прояву зазначеного спектру афективних розладів є як інтенсивність переживання кризових періодів життя в зрілому віці, так і наявність певних особистісних диспозицій; виникненню і розвитку тривожного та депресивного кластерів афективних розладів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя сприяють соціально-психологічні чинники макро-, мезо та мікрорівня.

Висновки. Розкрито основні складові ефективності реалізації соціально-психологічної системи корекції афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя. Показано, що застосування принципів системно-синергетичної методології та фрактальні модульні компоненти моделі афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя надають підстави стверджувати, що траєкторія розвитку у точках біфуркації може змінитися за рахунок оптимізації адаптаційного потенціалу, активізації компенсаторних і захисних механізмів, розширення соціально-психологічної компетентності шляхом рефлексивного опанування досвіду, знань, оволодіння навичками стресостійкості і самоконтролю щодо власної поведінки. Це узагальнення дозволило окреслити можливості підвищення ефективності соціально-психологічної допомоги при афективних розладах у осіб зрілого віку в кризові періоди життя завдяки визначенню особливостей суб'єктивних дискурсів, як внутрішніх складових, що зумовлюють розлади афективного спектру, та є мішенями терапії; організації психопрофілактичної й психокорекційної роботи, зокрема на фазах латентного та ініціального фракталів з урахуванням соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку на макро-, мезо- та мікрорівнях; використання всіх наявних у розпорядженні психологів, медичної служби, соціальних працівників, духовного наставництва засобів допомоги та превенції при розладах афективного спектру та забезпечення діяльності багатопрофільних бригад фахівців; створення й впровадження диференційованих соціально-психологічних програм корекції розладів афективного спектру відповідно до їх різновидів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя.

Дослідження не поглинає всіх аспектів розглянутої проблеми. Подальше вивчення означеного кола питань видається перспективним у напрямку порівняльного аналізу процесу корекції афективних розладів відповідно до їх різновидів, зокрема соматоформних, посттравматичних та інших кластерів. Науковий інтерес викликає проведення розгалужених емпіричних студій щодо вікових і статевих особливостей оптимізації процесу психологічної допомоги різнотиповим групам осіб з афективним спектром розладів з метою розробки і запровадження інноваційних психотехнологій в умовах постійно оновлюваного життєвого контексту.

Література

1. Карпенко Є.В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації: монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. 271 с.
2. Ковальчук З.Я. Вплив формувального експерименту на комунікативну толерантність та рефлексійність особистості у професійній взаємодії. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 121. Т. I. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 164 – 169.

Referens

- 1.Karpenko Ye.V. (2013). Samoaktualizatsiia i adaptatsiia: vid konfrontatsii do kooperatsii: monohrafiia. [Self-actualization and adaptation: from confrontation to cooperation]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 271 s. [in Ukrainian].
- 2.Kovalchuk Z.Ia. (2014). Vplyv formuvalnoho eksperymentu na komunikatyvnu tolerantnist ta refleksiinist osobystosti u profesiinii vzaiemodii. [The influence of the formative experiment on the communicative tolerance and reflection of the individual in professional interaction]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.H. Shevchenka*. Vyp. 121. T. I. Chernihiv: ChNPU. S. 164 – 169. [in Ukrainian].

Spytska L.V., Turban V.V., Zavatska N.Ye.

SOCIAL FUNCTIONING OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY

The article identifies the features of the social functioning of the individual in modern society. The main components of the effectiveness of the implementation of the socio-psychological system of correction of affective disorders of adulthood in crisis periods of life are revealed. It is shown that the application of the principles of system-synergetic methodology and fractal modular components of the model of affective disorders of adulthood in crisis periods of life suggest that the trajectory of development at bifurcation points may change due to optimization of adaptive capacity, activation of compensatory and protective mechanisms. psychological competence through reflexive mastery of experience, knowledge, mastery of stress management skills and self-control over their own behavior. This generalization allowed to outline the possibilities of increasing the effectiveness of socio-psychological care for affective disorders in adults in crisis periods of life by identifying the features of subjective discourses as internal components that cause affective spectrum disorders and are targets of therapy; organization of psychoprophylactic and psychocorrectional work, in particular in the phases of latent and initial fractals, taking into account the socio-psychological factors of affective disorders of adulthood at the macro-, meso- and micro-levels; use of all available at the disposal of psychologists, medical service, social workers, spiritual

mentoring means of assistance and prevention of disorders of the affective spectrum and ensuring the activities of multidisciplinary teams of specialists; creation and implementation of differentiated socio-psychological programs for the correction of affective spectrum disorders in accordance with their varieties in adults in crisis periods of life.

Key words: *personality, social functioning, modern society.*

Спицька Ліана Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИЗИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано наукові підходи до проблеми духовної кризи особистості, основні ознаки та причини її виникнення, особливості прояву в юнацькому віці. Духовна криза розглядається як стан переживання втрати буттєвої основи існування, який виникає у відповідь на емоційну реакцію щодо індивідуально-значущої події або явища і супроводжується процесом пошуку сакрального. Генеза духовної сфери та виникнення криз духовного розвитку в юнацькому віці пов'язані з формуванням світогляду, внутрішньої позиції, моральної свідомості та самосвідомості.

В емпіричному дослідженні використано методику «Діагностика духовної кризи» Л. Шутової та А. Ляшук, за допомогою якої студенти Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка визначили свій стан за категоріями: страждання, переживання відсутності свободи, страх смерті, самотність, безглуздість, відчуття гріховності, відповідальність, незадоволеність у минулому, теперішньому та майбутньому часі.

Аналіз результатів засвідчив про домінування середнього рівня ймовірності виникнення духовної кризи та показників «напруженості екзистенційного вакууму». У часовому вимірі найбільш поширеним виявився регресивний та прогресивний тип духовної кризи. Піковий та низинний тип духовної кризи було діагностовано в 7,7% студентів, які потребували невідкладної психологічної допомоги.

Розуміння проблематики психологічної допомоги охоплює весь спектр емоційного-сміслового життя особистості. Узагальнено наукові підходи і визначено напрямки психологічної допомоги в руслі духовноорієнтованого підходу в юнацькому віці.

Ключові слова: *духовність, духовна криза, екзистенційна криза, сенс життя, духовний розвиток, психологічне консультування у контексті духовноорієнтованого підходу.*

Постановка проблеми. Наше сьогодення ставить перед людством складні випробування, які пов'язані з коронавірусною епідемією, війнами,

екологічними, економічними та політичними катаклізмами, тому поняття кризи стало стрижневим у багатьох психологічних дослідженнях.

Життєві кризи проявляються у різних формах переживання труднощів свого життєвого шляху, неможливості реалізації планів. Будь-яка криза розмежовує старий і новий досвід, перехід від одного стану до іншого та супроводжується емоційними переживаннями. Тому особистісна значущість події та емоційна реакція на неї вважаються тими визначальними причинами, які призводять до виникнення духовної кризи.

Духовна криза – це стан переживання втрати буттєвої основи існування, який виникає у відповідь на емоційну реакцію щодо індивідуально-значущої події або явища і супроводжується процесом пошуку сакрального (Восковская, Ляшук, 2005:52).

Дослідження особливостей подолання кризи духовного розвитку в юнацькому віці є особливо актуальним, оскільки у цей період відбувається формування світогляду, внутрішньої позиції, моральної свідомості та самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовність людини, на думку М. Савчина, визначається усвідомленням і переживанням «істинності та значущості вищих духовних цінностей і смислів, спроможністю здійснювати моральні вчинки... що уособлює сутність людського буття» (Савчин, 2013: 23).

Духовна криза – це складний період у житті окремої людини або суспільства, який характеризується сильними внутрішніми конфліктами, розчаруваннями, а також може супроводжуватися зниженням культурного рівня, відсутністю віри та надії у краще майбутнє.

Духовна криза виникає під впливом взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів і часто пов'язана з тривалим внутрішнім конфліктом з приводу сенсу та цінностей життя, головних цілей і шляхів їх досягнення.

В. Козлов визначає такі основні причини виникнення духовної кризи як: деформація структури Его; неможливість реалізувати основні тенденції особистості; криза вітальності (невідповідність ситуації життєвим силам людини) (Козлов, 2003). Передумовою духовної кризи вчені вважають значний «розрив» між технократичним і гуманітарним видами мислення, що виражається у тому, що гуманістично спрямована людина орієнтується на загальнолюдські моральні цінності, а технічно зорієнтована – намагається досягати цілі, не замислюючись про совість чи мораль.

У науці немає однозначного визначення поняття «духовна криза», проте найчастіше її ототожнюють з смисложиттєвою кризою, яка проявляється у втраті цінностей і сенсу існування людини. Слід зазначити, що вчені чітко не розділяють ці поняття, проте наголошують, що поняття «духовна криза» є більш

загальним і ширшим за поняття «екзистенційна криза» (Восковская, Ляшук, 2005).

Екзистенційна криза тлумачиться В. Франклом і І. Яломом як карколомна зміна способу життя, як надзвичайна подія, коли людина розуміє неможливість жити так, як раніше. Однією з вагомих причин екзистенційної кризи В. Франкл вбачає у виникненні проблем, які виникають під впливом усвідомлення безглуздості власного буття. При цьому людина може перебувати у відчаї до тих пір, поки не знайде екзистенційної опори (Чуйко, Гудима, 2019).

При визначенні духовної кризи В. Козлов опирається на психологічну структуру, в якій виокремлюється «Я-матеріальне», «Я-соціальне» і «Я-духовне». Психодуховна криза трактується психологом як «особливий етап в розвитку особистості, коли ініціюється процес об'єднання внутрішніх підсистем матеріального, соціального і духовного «Я» в єдиний цілісний простір, настає час переоцінки усіх цінностей, і в цьому процесі особа починає переосмислювати своє місце в житті й основні екзистенції» (Козлов, 2003: 123).

Бердяєв М. підкреслює, що духовність протиставляється душі і тілу, вона оволодіває ними та перетворює їх. Людина із сильно вираженою духовністю є активною та вільною, вона йде до духовності через любов і віру. Все духовне життя зводиться до любові, бо любов є головною духовною силою, вона сильніша за смерть (Бердяєв, 1952).

Ставлення до духовності в сучасній гуманістичній психології прослідковується в позиції В. Франкла, який стверджував, що екзистенційний аналіз фокусується на духовному вимірі людини, де є місце свободі, відповідальності та волі досягти сенсу. Дотримуючись духовного шляху, людина виходить за межі власних інтересів, відкриває сенс життя. Вона знаходить віру у своє життєве призначення, бо без мети немає сенсу, а без сенсу життя неможливе (Франкл, 1990). А. Маслоу підкреслював, що духовне є невід'ємною частиною ідентичності людини, її внутрішнього ядра, видової приналежності (Маслоу, 1999).

Слід зазначити, що духовність часто ототожнюється з релігійністю, і благотворним фактором постає не стільки віра, скільки духовна спрямованість віруючої людини на щось, крім ситуативних вигод. Релігія – найбільш розповсюджена, але не єдина можлива форма духовності. Духовна спрямованість є однозначно благотворною за різної релігійної природи, позаяк, у всіх православних і духовних практиках, особливо у християнському консультуванні, релігія слугує підтримкою, виконуючи позитивну функцію психогієни і психопрофілактики (Ассаджиолі, 1995).

Для подальшої роботи нами були визначені поняття духовності, віри, любові, оскільки вони є значущими аспектами духовної кризи клієнта в процесі психотерапевтичного консультування, зверненого до духовних цінностей.

Духовність – це рух до вишого, абсолютного змісту при вторинності матеріальних інтересів; сукупність системно-інтегрованих особливостей когнітивно-інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер, що забезпечує людині здатність до психічно-особистісного вдосконалення та самовдосконалення.

Віра – це базова умова виникнення та існування психологічної реальності, вона полягає в набутті глибинних рівнів несвідомого та свідомому їх прийнятті через переконаність і впевненість у можливостях.

Любов – це воля до розширення власного Я задля живлення власного духовного розвитку або духовного розвитку іншої людини, що виявляється в турботі, відповідальності та знанні. Духовна криза відбувається між певними аспектами особистості та прогресивними тенденціями і прагненнями морального, релігійного, гуманістичного чи духовного характеру, що виникають несподівано.

Виникнення протиріч між смисложиттєвими орієнтаціями, цінностями, мотивами і рівнем домагань, може призвести до виникнення кризи духовності у юнацькому віці. У процесі пошуку сенсу життя у юнаків виробляється світогляд, розширюється система цінностей, формується той етичний стрижень, який допомагає впоратися з життєвими перешкодами чи суперечностями. У юнацькому віці життєві мотиви конкретизуються, у їх змісті часто домінує орієнтація на матеріальний добробут і статус. Психологічні особливості життєвих цінностей сучасних юнаків детермінуються не лише смисложиттєвими особистісними утвореннями, але й когнітивними (осмислення життєвих цілей і ймовірності їх досягнення) та емоційно-вольовими (свобода-відповідальність, воля, позитивне ставлення до майбутнього, віра).

Важливими чинниками поведінки стають мотиви, пов'язані з поглядами і переконаннями як складовими світогляду молодого людини. Уся система її потреб і прагнень впорядковується, інтегрується у контексті формування світогляду. Особистість реалістичніше і об'єктивніше пізнає себе, у неї на більш високому рівні розвиваються такі форми прояву самосвідомості, як відповідальність за здійснений вибір, за свої дії і вчинки, а також почуття власної гідності, самоконтроль, самодисципліна, що надзвичайно важливо для духовного розвитку.

Юнацький вік є важливим періодом для становлення власних поглядів, ставлення до себе і навколишнього світу, прагнення до самостійного приймання рішень, здатності нести відповідальність за отримані результати, для розвитку

системи ціннісних орієнтацій. Особливості формування та становлення смислоттєвих орієнтацій є важливою складовою духовного розвитку в юнацькому віці.

Мета статті – проаналізувати наукові підходи до розуміння проблеми духовної кризи, виявити особливості її прояву та специфіку психологічної допомоги у юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Духовна криза проявляється у конфліктних станах, обумовлених страхом смерті, самотністю, свободою, безглуздя, провинною, відповідальністю, незадоволенням і стражданням. Ці категорії знаходяться у серцевині духовного «Я», тому пов'язані з ними конфлікти з великою вірогідністю можуть призвести до виникнення духовної кризи. Саме ці показники стали критеріями методики «Діагностика духовної кризи», створеної Л. Восковською і А. Ляшук (Восковская, Ляшук, 2005). Діагностична методика ґрунтується на принципі суб'єктивного оцінювання свого стану за категоріями (страждання, переживання відсутності свободи, страху смерті, самотність, безглуздість, відчуття гріховності, відповідальність, незадоволеність) у минулому, теперішньому та майбутньому часі та оцінюється у відсотках.

У проведеному нами дослідженні взяли участь 52 студенти Центральноукраїнського державного педагогічного університету віком 18-22 роки. Результати дослідження за методикою «Діагностика духовної кризи» з урахуванням суми усіх критеріїв засвідчили, що у 15,4 % осіб юнацького віку виявлено високий рівень ймовірності виникнення духовної кризи, середній рівень – у 57,7% респондентів, низький рівень – у 26,9% досліджуваних.

За критерієм «напруженість екзистенційного вакууму», який вказує на невдоволення, пов'язане з неможливістю реалізувати смисл життя, високий рівень виявлено у 23%, середній – у 63,5%, низький рівень – у 13,5% досліджуваних студентів, що виражається у високих показниках за категоріями: «одинокість», «свобода», «відповідальність», «страх смерті» та «безглуздість».

За допомогою розрахунку коефіцієнтів для кожного часового виміру було встановлено, що у відсотковому співвідношенні найбільш розповсюдженою серед досліджуваних студентів є регресивний (57,7%) та прогресивний тип (34,6%) духовної кризи. Регресивний тип вказує на тенденції до зменшення проявів духовної кризи, що може бути пов'язане з духовним зростанням, зміною поглядів на життєві цінності, появу усвідомлених цілей і смислу життя. При прогресивному типі спостерігається збільшення проявів духовної кризи в суб'єктивному часі, що може вказувати на незадоволення життям, бажання досягти вищого рівня розвитку, появу прагнень морального або релігійного змісту.

Стагнаційний тип, який може свідчити про глибоку і затяжну духовну кризу, серед досліджуваних студентів не було виявлено. Пікову духовну кризу, що спричинена емоційним шоком через втрату близької людини, було діагностовано в одного досліджуваного (1,9 %). Низинний вид було виявлено у трьох осіб юнацького віку (5,8 %), що вказує на схильність до періодичного переживання духовної кризи, але заперечення істинності та значущості своїх почуттів.

Найбільш типовими ознаками, які ми спостерігали у процесі взаємодії з клієнтами з високими показниками духовноособистісної кризи, були такі як: байдуже ставлення до свого зовнішнього вигляду; посилення скарг на фізичне нездужання, втому, дратівливість; схильність до різкої зміни настрою; скарги на поганий сон; ізоляція від друзів і сім'ї; відмова від соціальної активності; надмірне відчуття тривоги і безнадійності; відсутність планів на майбутнє; втрата сенсу життя, надії, внутрішня порожнеча, розчарування, пригніченість, туга, відчай.

Специфіка надання психологічної допомоги в таких ситуаціях полягає у духовному прийнятті клієнта, виключенні моралізаторства як зовнішньої сили, що перешкоджає вивільненню внутрішньої відповідальності, прагненні до полегшення процесів особистісної трансформації, які ведуть до надбання віри й гідності.

Гуманітарна парадигма в психології спрямована до духовного світу людини, її особистісних цінностей та сенсу життя. Проблема духовності в психотерапевтичному консультуванні є надзвичайно важливою, оскільки формування духовно зрілої особистості сприяє створенню базових християнських цінностей у процесах самореалізації та формуванні світосприйняття.

Необхідною передумовою звернення до проблеми духовності в психологічній практиці є визначення її суті, місця, що його займає духовність у структурі людської психіки, її ролі в перебігу психічних процесів. Крім цього, з'ясування мотивації звернення до духовного аспекту в психології може певною мірою сприяти відображенню духовно-особистісного аналізу при проведенні психотерапевтичної консультації.

Аналіз літератури підкреслює, наскільки важливою і водночас недостатньо виразною є духовна складова у психотерапевтичному консультуванні. Праці зарубіжних і вітчизняних психологів, філософів переконливо демонструють важливість, плідність і перспективність використання проблеми духовності в процесі психотерапевтичного консультування.

Підкреслимо, що духовність (як і свобода, і відповідальність) не є особливою структурою, а постає певним способом існування людини, яка досягла особистої зрілості. Така людина приймає рішення на основі вільного вибору, який, незалежно від отриманого результату, збагачує особистість, дозволяє обирати і створювати майбутнє.

Необхідними складовими духовного світосприйняття є любов і віра, що спонукають людину до духовного пошуку. Знаходячи любов і віру, людина досягає нового щаблю розвитку власної духовності, що, у свою чергу, веде до пізнання нових аспектів любові й віри через духовні кризи та інсайти.

У повсякденному житті люди рідко задаються питаннями щодо сутності духовності, її значення. Проблеми, з якими вони звертаються до психолога, зазвичай конкретно орієнтовані, але найчастіше за ними криється пошук людиною духовного шляху, переживання спричиненої ним духовної кризи. Етапи руху цим шляхом мають певні закономірності, вирішені й зазначені Р.Ассаджиолі як необхідні його складові. Автор вважає, що термін «духовний» відображає не тільки переживання, які традиційно вважаються релігійними, але всі, що стосуються виховання і пізнання, всю людську активність і функції, що мають один спільний знаменник – володіння цінностями більш високими, ніж загальноприйняті, такими як етичні, естетичні, гуманістичні та альтруїстичні (Ассаджиолі, 2002). На думку Р.Ассаджиолі, позитивним наслідком переживання людиною духовної кризи є духовний розвиток – «пробудження досі прихованих здібностей, піднесення свідомості до нових сфер і функціонування особистості в її новому внутрішньому вимірі» (Ассаджиолі, 2002: 57).

Для сучасних напрямків психологічного консультування характерним стає звернення до уявлень про людину як духовну істоту і розуміння неефективності вирішення психологічних проблем без супровідних духовних змін. У цьому руслі вирізняється християнське консультування, особливості якого полягають у психологічному знанні фізіологічного (рівень тіла), емоційного, когнітивного (усвідомлення себе у світі), соціального (прийняття нових ролей у соціальному оточенні) та екзистенційного рівнів, які торкаються всіх життєвих принципів людини, що призводить до глибоких змін самосвідомості, ставлення до себе, інших, світу.

На початковому етапі християнського консультування завданням психолога є подолання бар'єру недовіри й перестороги, формування свідомого ставлення клієнта до власного вибору і прийняття на себе повної відповідальності за його наслідки, максимальне послаблення емоційної напруги та підвищення міри усвідомлення ситуації, формування позитивного образу майбутнього, обговорення екзистенційних питань.

У процесі психотерапевтичного консультування для людини змінюється глибинний зміст понять віри й любові. Залежно від того, чим для неї тепер стають віра і любов, можна з'ясувати, які трансформації відбулися з людиною. Це стає можливим завдяки тому, що саме віра і любов як основні аспекти духовності є фундаментом основних смислових конструктів особистості. При цьому вони не виключають свободу і відповідальність, а наповнюють їх змістом. Шлях духовності – шлях набуття любові, що ґрунтується на вірі, з повним усвідомленням свободи й відповідальності за свій вибір.

Висновки. Отже, духовна криза є особливим станом, який характеризується зосередженням особистості на внутрішніх проблемах і проявляється у поведінці та вчинках особистості. Під час кризи духовності виражаються моральні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей і до себе.

У юнацькому віці виникає велика ймовірність виникнення духовної кризи у зв'язку з становленням смисложиттєвих орієнтацій і розвитком самосвідомості, що супроводжується глибокими переживаннями, які виражаються у стражданні, переживанні відсутності свободи, страху смерті, самотності, безглуздості, гріховності, відповідальності, незадоволенні.

Аналіз результатів за методикою Л. Восковської, А. Ляшук «Діагностика духовної кризи» засвідчив про домінування середнього рівня ймовірності виникнення духовної кризи та показників «напруженості екзистенційного вакууму». Найбільш поширеним серед досліджуваних студентів виявився регресивний та прогресивний тип духовної кризи. Незважаючи на те, що, пікова духовна криза та низинний тип було діагностовано у невеликій кількості студентів, саме вони потребували невідкладної та ґрунтовної психологічної допомоги, що базувалась на принципах співпереживання та духовного прийняття клієнта, розкритті можливості пізнання й самопізнання як умови зцілення, духовного та особистісного здоров'я.

Завданням психотерапевта є відновлення ієрархії цінностей, за допомогою яких людина відкривається назустріч цінностям абсолютним, сприяння організації та залученню внутрішніх і зовнішніх ресурсів, необхідних для подолання перепон на шляху духовного пошуку.

Подолання кризи духовності є сприятливим періодом для саморозвитку людини, для прийняття загальнолюдських цінностей, етичних норм, становлення духовної культури і розвитку здатності турбуватися про власну душу, а також для подолання еґоїзму та зростання спроможності надавати безкорисну допомогу іншим людям.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробці програми профілактики виникнення духовної кризи особистості, розвитку такого рівня особистісної зрілості, самоусвідомлення, який би постійно мотивував до оптимізації життєдіяльності, внутрішньої динаміки, досягнення особистісної цілісності.

Література

1. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Принципы и техники. М.: ЭКСМОПресс, 2002. 416 с.
2. Ассаджиоли Р. Самореализация и психологические потрясения. Гроф С. Духовный кризис. М.: Изд-во МТМ, 1995. С.40-61.
3. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. Париж: Умса-press, 1952. 246 с.
4. Восковская Л.В., Ляшук А.В. Духовный кризис: проблемы определения и диагностики. Психологическая диагностика № 1. 2005. С. 51-71.
5. Козлов В.В. Работа с кризисной личностью. Методическое пособие. М.: Изд-во Института Психотерапии. 2003.123 с.
6. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. СПб.: Евразия, 1999. 432 с.
7. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 252 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 372 с.
9. Чуйко Г., Гудима О. Духовна криза особистості як ознака інформаційного суспільства. Проблеми сучасної психології. Випуск 44, 2019. С.322–345. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.322-345>

References

1. Assadzhioli R. (2002). Psihosintez. Principy i tehniki [Psychosynthesis. Principles and techniques]. Moscow: EKSMOPress [in Russian].
2. Assadzhioli R. (1995). Samorealizacija i psihologicheskie potrjasenija. // Grof S. Duhovnyj krizis [Self-realization and psychological shock// Grof S. Spiritual crisis]. Moscow: Izd-vo МТМ [in Russian].
3. Berdjaev N.A. (1952). Jekzistencional'naja dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo [Existential dialectic of the divine and the human]. Parizh: Умса-press [in Russian].
4. Voskovskaja L.V., Ljashuk A.V. (2005). Duhovnyj krizis: problemy opredelenija i diagnostiki [Spiritual crisis: identification and diagnosis problems]. Psihologicheskaja diagnostika – Psychological diagnostics, 1, 51-71 [in Russian].

5. Kozlov V.V. (2003). Rabota s krizisnoj lichnost'ju. Metodicheskoe posobie [Working with a crisis person. Methodological guide.]. Moscow: Izd-vo Instituta Psihoterapii [in Russian].

6. Maslou A. (1999). Dal'nie predely chelovecheskoj psihiki [Far reaches of the human psyche]. St.Petersburg: Evrazija [in Russian].

7. Savchyn M.V. (2013). Dukhovna paradyghma psykholohiji: monohrafija [Spiritual paradigm of psychology: monograph]. Kyjiv: Akademvydav [in Ukrainian].

8. Frankl V. (1990). Chelovek v poiskah smysla [Man's search for meaning]. Moscow: Progress [in Russian].

9. Chujko Gh., Ghudyma O. (2019). Dukhovna kryza osobystosti jak oznaka informacijnogho suspiljstva [Spiritual crisis of personality as a sign of the information society]. Problemy suchasnoj psykholohiji – Problems of modern psychology, 44. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.322-345> [in Ukrainian].

Melnychuk I.Y., Blyzniukova O.M.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE CRISIS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE

The article analyzes the scientific approaches to the problem of spiritual crisis of the personality, the main signs and its causes, the peculiarities of manifestation in adolescence. Spiritual crisis is considered as a state of experiencing the loss of the existential basis of existence, which occurs in response to an emotional reaction to an individually significant event or phenomenon and is accompanied by a process of finding the sacred. The genesis of the spiritual sphere and the emergence of crises of spiritual development in adolescence are associated with the formation of worldview, inner position, moral consciousness and self-awareness.

In the empirical study the authors used the test “Diagnosis of spiritual crisis” by L.Shutova and A.Lyashuk, with the help of which students of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University determined their condition according to the categories: suffering, experiencing lack of freedom, fear of death, loneliness, absurdity, feeling of sinfulness, responsibility, dissatisfaction in the past, present and future.

The analysis of the results showed the dominance of the average level of probability of spiritual crisis and indicators of “existential vacuum intensity”. In the temporal dimension the regressive and progressive type of spiritual crisis turned out to be the most common. Peak and low type of spiritual crisis was diagnosed in 7.7% of students who needed urgent psychological help.

Understanding the problems of psychological help covers the full range of emotional and semantic life of the personality. The scientific approaches are

generalized and the directions of psychological help in the context of the spiritually oriented approach in adolescence are defined.

Key words: *spirituality, spiritual crisis, existential crisis, meaning of life, spiritual development, psychological counseling in the context of a spiritually oriented approach.*

Мельничук Ірина Ярославівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький;

Близинова Олена Миколаївна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто психологічні особливості впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків.

Представлено та проаналізовано результати емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків з подальшою статистичною обробкою даних.

Методи: *при дослідженні використано методи математичної статистики (кореляційний аналіз за Пірсоном) та наступні психодіагностичні методика: методика на визначення акцентуацій характеру (Г. Шмішек), ПДО, методика на визначення агресивності (Л.Г. Почебут), методика «Агресивна поведінка» (Є.П. Льїн, П.А. Ковальов).*

Результати. *У результаті теоретико-методологічного дослідження акцентуацій характеру та агресивної поведінки підлітків з'ясовано, що акцентуації характеру визначаються як крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно виражені. Підлітковий вік є періодом становлення характеру, у цей час формується більшість характерологічних типів. Саме у цьому віці різні типологічні варіанти норми («акцентуації характеру») виступають найбільш яскраво, тому що риси характеру ще не згладжені й не скомпенсовані життєвим досвідом.*

Зазначено, що акцентуації характеру можуть впливати на агресивну поведінку у підлітковому віці. Встановлено, що єдиного загальноприйнятого значення терміну «агресія» немає, але в найзагальнішому вигляді його можна визначити, як нанесення будь-якої шкоди, психологічної або фізичної, іншому об'єкту або предмету.

Таким чином, у період становлення характеру, що відбувається в підлітковому віці, його типологічні особливості, які були ще згладжені і завуальовані життєвим досвідом, виявляються настільки яскраво, що іноді нагадують психопатії, тобто патологічні аномалії характеру та можуть спричиняти прояву агресивності.

Подано методика емпіричного дослідження акцентуацій характеру та агресивної поведінки підлітків.

У результаті емпіричного дослідження та кореляційного аналізу з'ясовано вплив акцентуцій характеру на агресивну поведінку у підлітковому віці, а саме, для осіб з гіпертичним, дистимічним, психостенічним, шизоїдним та конформним типом акцентуації характеру не властиві прояви агресивності та ворожості. Для даних осіб не характерні спалахи гніву, фізичної, вербальної агресії.

Особи, у яких спостерігаються емотивний, застрягаючий, екзальтований, демонстративний, невірноважений, астено-невротичний, епілептоїдний, істероїдний та нестійкий типи акцентуації характеру, схильні до проявів ворожості та агресивності, зокрема до спалахів гніву, фізичної та вербальної агресії.

Висновки: у результаті кореляційного аналізу встановлено, що між акцентуаціями характеру та агресивною поведінкою існує взаємозв'язок.

Ключові слова: акцентуації, агресивність, поведінка, характер, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Питання зростання рівня агресивності сучасного суспільства наразі набуває особливої гостроти. Особливо важливим у психологічній науці є дослідження проявів агресивності у підлітковому віці та розроблення технологій управління агресивними станами, які б допомогли молодим людям конструктивно розвиватися, спрямовуючи свої емоції на самотворення, а не на саморуйнування.

У підлітковому віці через складність і суперечність особливостей зростаючого покоління, внутрішніх і зовнішніх умов їх розвитку можуть виникати ситуації, які порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресивності.

Поведінка учнів підліткового віку неодноразово привертала увагу дослідників складністю та багатоманіттям проявів. Досить сильно загострюються суперечності між нормою поведінки та її порушенням, між інтересами групи і особистими міркуваннями у підлітковий період. На виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці може впливати безліч факторів, зокрема це акцентуації характеру.

На даний момент не існує однозначного погляду на проблему впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків, тому дослідження у даному напрямку є актуальними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика акцентуацій характеру висвітлюється у працях Ю.А. Александровського, М.І. Буянова, В.А. Гур'євої, М.В. Грибанової, О.І. Захарова, І.С. Кона, К.С. Лебединської, О.С. Лічко, Н.Ю. Максимової, С.І. Подмазіна, К.Н. Поліванової, Ю.В. Попова,

А.Н. Прихожан, В.В. Рибалка, О.В. Скрипченка, О.Т. Соколової, Д.Й. Фельдштейна та інших авторів (Лічко,1983, Фельдштейн,1993). Серед зарубіжних досліджень можна відзначити праці К. Леонгарда, а також дослідження, що проводилися в рамках психоаналітичної парадигми (С. Джонсон, О. Лоуен, В. Райх) (Леонгард, 1981,1989).

У науково-методичній літературі існує декілька напрямків вивчення проявів акцентуацій характеру підліткового віку та людини у цілому:

- медичний – як фактор виникнення розладів психіки: невротів, реактивних станів, психозів (В.М.Бехтерев, П.Б.Ганнушкін, А.Є.Лічко та ін.) (Ганнушкін, 1982).

- соціально-правовий – взаємозв'язок із девіантними формами поведінки (Т.В.Драгунова, М.Раттер, В.М.Татенко та ін.).

- соціально-психологічний – як фактор виникнення форм дезадаптації (Г.В.Бурменская, В.Л.Мясищев, Т.М.Титаренко та ін.);

- психолого-педагогічний – як розвиток особистісних труднощів учнів у навчальній діяльності та спілкуванні (Л.Н.Анциферова, Е.Г.Ейдемільлер, О.В.Скрипченко та ін.) (Гуревич,2007).

Дослідження про природу та механізми агресії склали теорії З. Фрейда, К. Лоренца, Д. Долларда, А. Бандури, С. Ламнека, Т. Селліна, Д. Майерса (Бандура,1999,2000).

У вітчизняних авторів погляди на визначення поняття «агресивність» розходяться. Так, під агресивністю розуміється:

- комплексна властивість системи особистості, стійка особливість і відносно постійна системна характеристика, яка обумовить послідовність і сталість певних моделей поведінки (Т. Б. Дмитрієва, В. В. Знаків, Е. П. Ільїн, Т. Н. Курбатова, А. А. Реан, А. Р. Рагинов, Ф. С. Сироткін, С. Л. Соловйова) (Реан,1996).

- основна характерологічна, типологічна особливість, риса, узагальнена характеристика поведінки особистості (Л. М. Балабанова, І. Б. Бойко, С. Колосова, В. Д. Менделевич, А. Налчаджян, Е. О. Смирнова, Л. Н. Собчик, Е. Фромм, Г. Р. Хузеева);

- схильність, вибіркова спрямованість особистості на певний вид діяльності (Р. Берон, М. Е. Єнікєєв, Е. В. Змановская, О. Л. Кочеткова, Н. М. Платонова, Д. Річардсон);

- особливість реагування особистості на зміни внутрішнього або зовнішнього середовища (Ю. М. Антонян, К. Бютнер, Х. Вільфінг, В. В. Гульдман, Т. Г. Румянцева);

- характеристика особистісних станів, які відображають всі своєрідності протікання психічних процесів в тісному зв'язку з особливостями особистості (А. Басс, І. Б. Бойко, Д. Н. Левітів) (Михайлова, 2017).

У результаті розгляду різних зарубіжних та вітчизняних підходів можна зробити висновок про те, що більшість підходів до дослідження агресивності розглядають її не комплексно, а з точки зору окремих аспектів. У той час як теоретичний аналіз джерел вказує на те, що агресивність є багатовимірною, комплексною характеристикою суб'єкта.

Мета статті: розкрити вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків проводилось на базі Загальноосвітньої школи I-III ступенів № 19 м. Ужгород. Вибірка складала 63 особи. Враховуючи мету та особливості даної вибірки, ми підібрали наступні психодіагностичні методики: методика на визначення акцентуацій характеру (Г. Шмішек), ПДО, методика на визначення агресивності (Л.Г. Почебут), методика «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов).

У результаті емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку було виявлено:

за результатами методики на визначення акцентуацій характеру (Г. Шмішек) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений емотивний тип акцентуацій характеру. Особи цього типу відрізняються особливою вразливістю й чутливістю.

Найменше виражений неврівноважений тип акцентуацій характеру. Особи у яких виражений даний тип акцентуацій відрізняються підвищеною імпульсивністю, ослабленням контролю над потягами і спонуканнями.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 1.

За результатами методики ПДО виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений конформний тип акцентуацій характеру. Головною рисою осіб, у яких переважає даний тип акцентуацій є постійна і надмірна конформність до звичного оточення, до свого середовища. Найчастіше у таких осіб конформність поєднується з вражаючою некритичністю. Такі особи найбільш успішно працюють, коли не потрібно особистої ініціативи.

Найменше виражені циклоїдний та лабільний типи акцентуацій характеру. Циклоїдний тип зустрічається тільки у вигляді акцентуацій характеру. При циклоїдній акцентуації фази гіпертимності і субдепресії виражені різко, зазвичай короткочасні і можуть перемежовуватися тривалими інтермісіями. У субдепресивній фазі падає працездатність, до всього втрачається

інтерес, особи стають млявими домосидами, уникають компанії. Невдачі й дрібні негаразди важко переживаються.

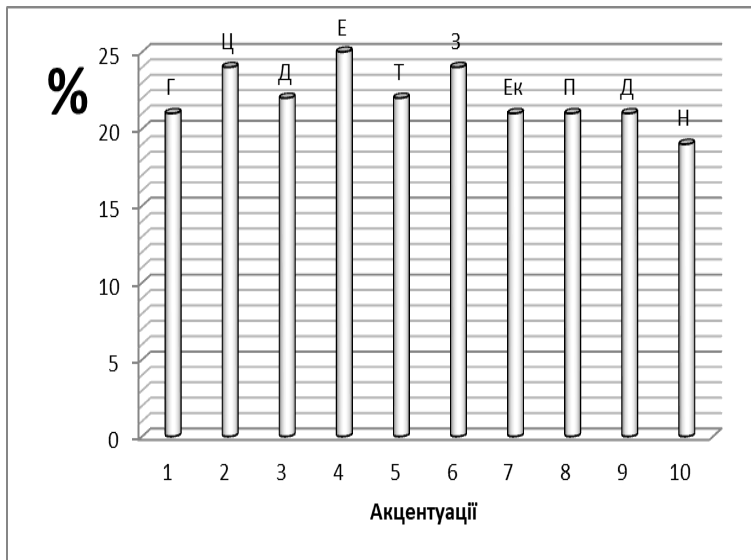


Рис. 1. Середні показники групи досліджуваних у % за методикою на визначення акцентуацій характеру (Г. Шмішек)

Примітки: Г – Гіпертимний; Ц – Циклотимний; Дс – Дистимічний; Е – Емотивний; Т – Тривожний; З – Застрягаючий; Ек – Екзальтований; П – Педантичний; Д – Демонстративний; Н – Неврівноважений.

Головна риса лабільного типу проявляється у крайній мінливості настрою, який міняється дуже часто і надмірно круто від незначних і навіть непомітних для оточуючих приводів.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 2.

За результатами методики на визначення агресивності (Л.Г. Почебут) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений середній рівень агресивності. Даний показник свідчить, що більшості досліджуваним притаманний оптимальний рівень агресивності. У даному випадку агресивність може виступати рисою особистості спрямованою на

захист, досягнення цілей, реакцією на стресові фактори без завдання навмисної шкоди оточуючому середовищу.

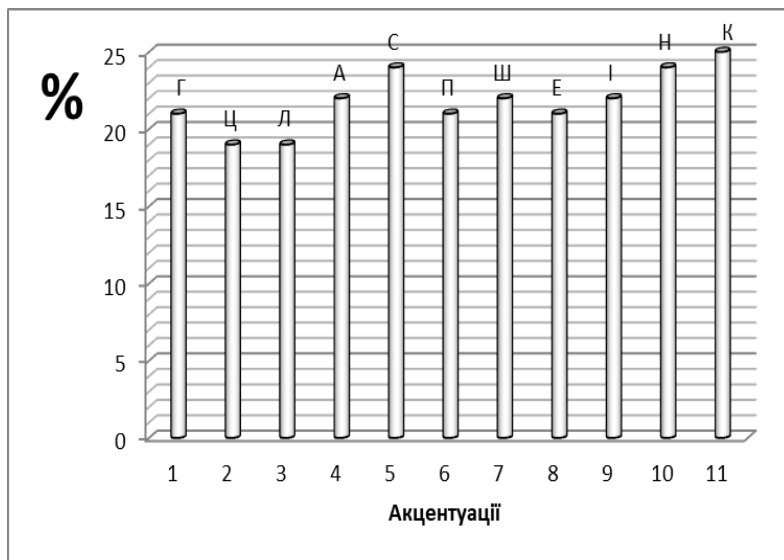


Рис. 2. Середні показники групи досліджуваних у % за методикою ПДО

Примітки: Г– Гіпертимний; Ц– Циклоїдний; Л – Лабільний; А – Астено-невротичний; С– Сензитивний; П– Психостенічний; Ш– Шизоїдний; Е– Епілептоїдний; І– Істероїдний; Н– Нестійкий; К– Конформний.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 3.

За результатами методики «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражена схильність до непрямой вербальної агресії. Для відносно багатьох осіб даної вибірки характерними є дії, які обхідним шляхом направлені на іншу особу, або крики, сварки без прямого адресата, які скоріш за все спрямовані на вивільнення енергії та знаття роздратування.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 4.

Наступний етап дослідження полягає у встановленні кореляційних зв'язків (Коефіцієнт кореляції Пірсона) між акцентуаціями характеру та агресивною поведінкою. Дані отримані в результаті дослідження були опрацьовані при застосуванні програми статистичної обробки даних «SPSS».

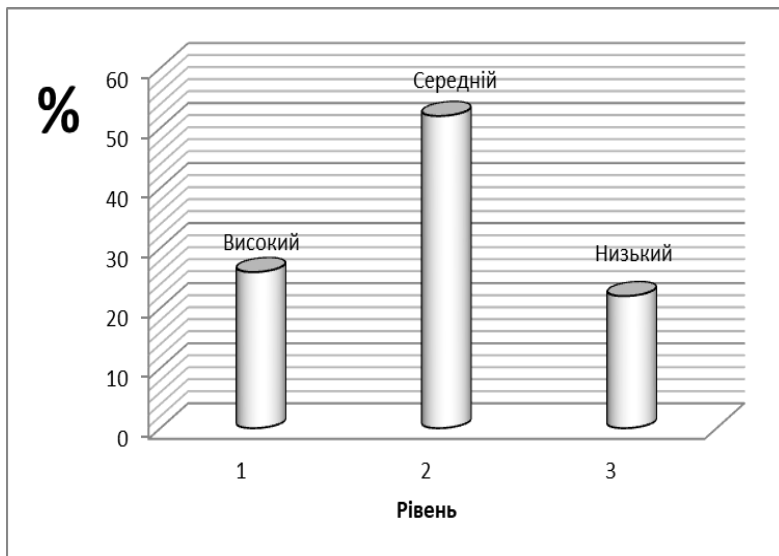


Рис.3. Середні показники групи досліджуваних у % за методикою на визначення агресивності (Л.Г. Почебут)

Здійснивши кореляційний аналіз, ми отримали наступні результати:

Негативний кореляційний зв'язок між гіпертичним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек, ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = -0,828^{**}$; $-0,818$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між гіпертичним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек, ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,793^{**}$; $-0,754$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між гіпертичним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек, ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,811^{**}$; $-0,735$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між гіпертичним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек, ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,783^{**}$; $-0,717$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між гіпертичним типом

акцентуації характеру (Г. Шмішек, ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,788^{**}$; $-0,726$; $p < 0,01$).

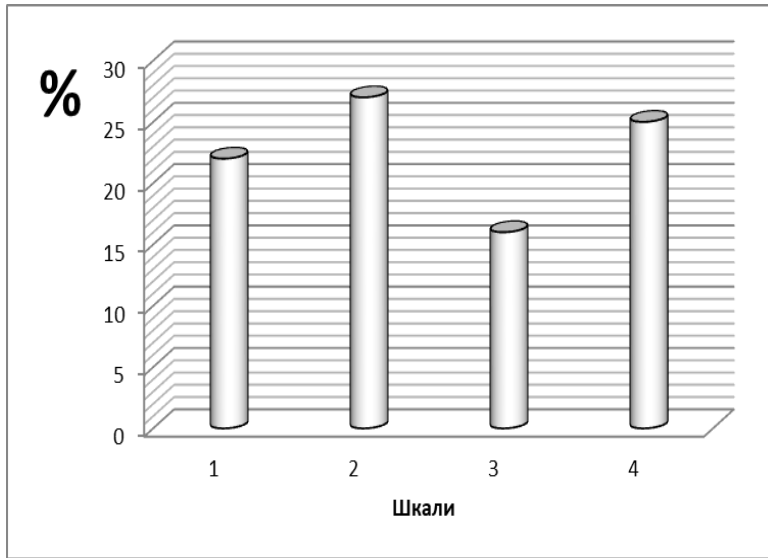


Рис.4. Середні показники групи досліджуваних у % за методикою «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов)

Примітки: 1. Схильність до прямої вербальної агресії. 2. Схильність до непрямой вербальної агресії. 3. Схильність до прямої фізичної агресії. 4. Схильність до непрямой фізичної агресії.

Дані результати свідчать про те, що між гіпертимним типом акцентуації характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде гіпертимний тип акцентуації характеру в особистості, тим менше буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з гіпертимним типом акцентуації характеру є не притаманними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Негативний кореляційний зв'язок між дистимічним типом акцентуації характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = -0,807^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між дистимічним типом акцентуації характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії

(Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,754^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між дистимічним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,768^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між дистимічним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,750^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між дистимічним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,738^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між дистимічним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде дистимічний тип акцентуації характеру в особистості, тим менше буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з дистимічним типом акцентуації характеру є не притаманними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між емотивним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,908^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між емотивним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,894^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між емотивним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,924^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між емотивним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,882^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між емотивним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,931^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між емотивним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде емотивний тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з емотивним типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між застрягаючим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,909^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між застрягаючим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,928^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між застрягаючим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та

схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,918^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між застрягаючим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,857^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між застрягаючим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,948^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між застрягаючим типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде застрягаючий тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з застрягаючим типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між екзальтованим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,920^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між екзальтованим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,899^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між екзальтованим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,920^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між екзальтованим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,883^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між екзальтованим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,944^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між екзальтованим типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде екзальтований тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з екзальтованим типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між демонстративним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,936^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між демонстративним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,906^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між демонстративним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн,

П.А. Ковальов) ($r = 0,906^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між демонстративним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,891^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між демонстративним типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,934^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між демонстративним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде демонстративний тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з демонстративним типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між неврівноваженим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,924^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між неврівноваженим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,915^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між неврівноваженим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,920^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між неврівноваженим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,908^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між неврівноваженим типом акцентуацій характеру (Г. Шмішек) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,925^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між неврівноваженим типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде неврівноважений тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з неврівноваженим типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між астено-невротичним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,788^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між астено-невротичним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,808^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між астено-невротичним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,860^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між астено-невротичним

типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,830^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між астено-невротичним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,881^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між астено-невротичним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде астено-невротичний тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з астено-невротичним типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Негативний кореляційний зв'язок між психостенічним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = -0,788^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між психостенічним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,753^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між психостенічним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,780^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між психостенічним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,784^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між психостенічним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,785^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між психостенічним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде психостенічний тип акцентуації характеру в особистості, тим менше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з психостенічним типом акцентуації характеру є не притаманними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Негативний кореляційний зв'язок між шизоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = -0,812^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між шизоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,790^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між шизоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,803^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між шизоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,781^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між шизоїдним типом акцентуацій

характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,806^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між шизоїдним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде шизоїдний тип акцентуації характеру в особистості, тим менше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з шизоїдним типом акцентуації характеру є не притаманними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між епілептоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,835^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між епілептоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,815^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між епілептоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,826^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між епілептоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,852^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між епілептоїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,856^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між епілептоїдним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде епілептоїдний тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з епілептоїдним типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між істероїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,794^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між істероїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,801^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між істероїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,830^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між істероїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,836^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між істероїдним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,800^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між істероїдним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде істероїдний тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з істероїдним типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Позитивний кореляційний зв'язок між нестійким типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = 0,870^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між нестійким типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,828^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між нестійким типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,812^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між нестійким типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,774^{**}$; $p < 0,01$). Позитивний кореляційний зв'язок між нестійким типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = 0,808^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між нестійким типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде нестійкий тип акцентуації характеру в особистості, тим більше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з нестійким типом акцентуації характеру є характерними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Негативний кореляційний зв'язок між конформним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до агресивності (Л.Г. Почебут) ($r = -0,815^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між конформним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,778^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між конформним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой вербальної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,776^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між конформним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до прямої фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,758^{**}$; $p < 0,01$). Негативний кореляційний зв'язок між конформним типом акцентуацій характеру (ПДО) та схильністю до непрямой фізичної агресії (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) ($r = -0,778^{**}$; $p < 0,01$).

Дані результати свідчать про те, що між конформним типом акцентуацій характеру та агресивністю існує взаємозв'язок. Таким чином, чим більше вираженим буде конформний тип акцентуації характеру в особистості,

тим менше у неї буде виражений рівень агресивності, ворожості. Для осіб з конформним типом акцентуації характеру є не притаманними прояви фізичної, вербальної агресії, схильність до гніву.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків за методикою на визначення акцентуацій характеру (Г. Шмішек) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений емотивний тип акцентуацій характеру. Особи цього типу відрізняються особливою вразливістю й чутливістю.

За методикою ПДО виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений конформний тип акцентуацій характеру. Головною рисою осіб, у яких переважає даний тип акцентуацій є постійна і надмірна конформність до звичного оточення, до свого середовища.

За методикою на визначення агресивності (Л.Г. Почебут) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражений середній рівень агресивності. Даний показник свідчить, що більшості досліджуваним притаманний оптимальний рівень агресивності.

За методикою «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) виявлено, що у досліджуваних, які складають дану вибірку, найбільше виражена схильність до непрямой вербальної агресії.

У результаті кореляційного аналізу визначено, що між акцентуаціями характеру та агресивною поведінкою існує взаємозв'язок. Таким чином, для осіб з гіпертичним, дистимічним, психостенічним, шизоїдним та конформним типом акцентуацій характеру не властиві прояви агресивності та ворожості. Для даних осіб не характерні спалахи гніву, фізичної, вербальної агресії.

Особи, у яких спостерігаються емотивний, застрягаючий, екзальтований, демонстративний, неврівноважений, астено-невротичний, епілептоїдний, істероїдний та нестійкий типи акцентуацій характеру, схильні до проявів ворожості та агресивності, зокрема до спалахів гніву, фізичної та вербальної агресії.

Колом питань, розглянутих у даній статті, проблема психологічних особливостей впливу акцентуацій на агресивну поведінку підлітків не вирішена. Подальше вивчення проблеми може бути спрямоване на пошук впливу різних детермінант на агресивність підлітків шляхом теоретичних та емпіричних досліджень.

Література

1. Бандура А., Уолтерс Р. Підліткова агресія. М., 2000. 512 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Підліткова агресія. Вивчення впливу виховання і сімейних відносин. М., 1999. 120 с.

3. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика, некоторые общие соображения и данные. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М. : Изд-во МГУ, 1982.

4. Леонград К. Акцентуирование личности. Киев, 1981. 236 с.

5. Леонгард К. Акцентуированные личности. К. : Выш. шк. Головное издательство, 1989. 375 с.

6. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Ленинград: Медицина, 1983. 318 с.

7. Михайлова О. Б., Сафи А.В., Шептура А.В. Агрессивность личности: основные подходы и перспективы в изучении. *Интернет-журнал «Мир науки»*. 2017. №6, Том 5. С. 341-347.

8. Реан А.А. Агресія та агресивність особистості. *Психологічний журнал*. 1996. № 5. С. 3-18.

9. Фельдштейн Д.І. Психологічні аспекти вивчення сучасного підлітка. *Питання психології*. 1993. № 1. С. 6-8.

References

1. Bandura A., Uolters R. (2000) *Pidlitkova agresia [Adolescent aggression]*. М. 512 s. [in Ukraine].

2. Bandura A., Uolters R. (1999) *Pidlitkova agresia. Vivchennia vplivu viovannia i simeinih vidnosin [Adolescent aggression. Study of the influence of education and family relations]*. М. 120 s. [in Ukraine].

3. Gannushkin P.B. (1982) *Klinika psihopatii: ih statika, dinamika, sistematika, nekotorye obshhie soobrazhenia i dannye. Psihologiiia individualnyh razlichii. Teksty [Clinical psychopathy: its statistics, dynamic, systematics, some general considerations and data. Psychology of personal differences. Tests]* / Pod red. Ju.B. Gippenreiter, V.Ja. Romanova. М. : Izd-vo MGU. [in Russian].

4. Leongrad K. (1981) *Akcentuirovanie lichnosti [Personality accentuation]*. Kiev. 236 s. [in Russian].

5. Leongard K. (1989) *Akcentuirovannye lichnosti [Personality accentuation]*. К. : Vysh. shk. Golovnoe izdatelstvo. 375 s. [in Russian].

6. Lichko A. E. (1983) *Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov [Psychopathy and accentuation of personality traits of adolescents]*. Leningrad: Medicina. 318 s. [in Russian].

7. Mihailova O. B., Safi A.V., Sheptura A.V. (2017) *Agressivnost lichnosti: osnovnye podhody i perspektivy v izuchenii [Aggressive personality trait: main approaches and research perspectives]*. Internet-zhurnal «Mir nauki». №6, Том 5. С. 341-347. [in Russian].

8. Rean A.A. (1996) *Agresia ta agresivnist osobistosti [Aggression and aggressive personality trait]*. Psihologichnii zhurnal. № 5. S. 3-18. [in Ukraine].

9. Feldshtein D.I. (1993) *Psihologichni aspekti vivchennia suchasnogo pidlitka [Psychological aspects of the study of modern adolescent]*. Pitannia psihologii. № 1. S. 6-8. [in Ukraine].

Mykhaylyshyn U., Ilina V.

INFLUENCE OF THE TRAITS OF CHARACTER ON AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

The article is devoted to psychological features of impact of the traits of character on aggressive behavior of adolescents.

The results of empirical study, including statistical data processing, of influence of the traits of character on aggressive behavior of adolescents are presented and analyzed.

Research Methods: The methods of mathematical statistics (Pearson correlation analysis) as well as the following psychological testing: Questionnaire for the determination of accentuated personalities by Schmieschek H., the Pathocharacterological Diagnostic Questionnaire by Lichko A., Aggression Test by Pochebut L., and Aggressive Behavior questionnaire by Ilyin E., Kovaliv P. were used.

Results. Based on the results of theoretical and methodological study of the traits of character and aggressive behavior of adolescents, the author defined the traits of character as an extreme version of the norm related to stronger appearance of some personality traits. Adolescence is a period of character development when most of character traits are shaped. This is the age when different typological versions of the norm («character accentuation») appear in the most colored way, because the traits of character are not mitigated and not compensated by life experience yet.

The author highlights that the traits of character may influence aggressive behavior in adolescents. There was noted the absence of unified meaning of the term «aggression». Nevertheless, in the broad sense, it refers to inflicting psychological or physical damage or harm to another individual or subject.

Thus, during a period of character development, in adolescence, its typological features, which are not mitigated and disguised by life experience yet, sometime appear colored enough to resemble psychopathy, pathological anomalies of character, and may cause aggression.

There were discussed the empirical methods which are used for study of accentuation of personality traits and aggressive behavior of adolescents.

Based on the results of empirical study and correlation analysis the influence of accentuation of personality traits on aggressive behavior in adolescence has been identified. In particular, individuals with hypertension, dysthymic, psychostenical, schizoid, and conformal types of accentuation of personality traits do not tend to demonstrate aggression and hostility. The angry outburst of physical or verbal aggression is out of character for them.

Individuals with emotive, stuck, exalted, demonstrative, labile, asthenoneurotic, epileptoid, hysteroid, and unstable types of character accentuation tend to demonstrate hostility and aggression, in particular the angry outburst of physical and verbal aggression.

Conclusions: *correlation analysis suggests relationship between character accentuation and aggressive behavior.*

Key words: *accentuation, aggressiveness, behavior, character, adolescence.*

Михайлишин Уляна Богданівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Ільїна Валентина Миколаївна – магістр кафедри психології, факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВХОДЖЕННЯ ПІДЛІТКІВ ДО СОЦІАЛЬНИХ РЕФЕРЕНТНИХ ГРУП

ORCID 0000-0001-6460-248x

У статті проаналізовано й систематизовано основні теоретичні положення соціально-психологічних особливостей виникнення і функціонування референтних груп. Особливу увагу приділено основним мотиваційним компонентам, що лежать в основі пріоритетних виборів реальних і нереальних соціальних референтних груп у підлітковому віці. Визначено основні методики дослідження особливостей референтних груп в учнів підліткового віку. У статті робиться акцент на емпіричній складовій дослідження мотивів вибору участі підлітків у референтних групах, визначено шкалу соціальної бажаності учнів серед однолітків. Важливою складовою статті є визначення основних детермінант вступу підлітків до асоціальних референтних груп. Встановлено, що 44% досліджуваних підлітків перебувають у складі асоціальних груп. У статті робиться акцент на тому, що референтна група безперервно впливає на особистість, допомагає з ціннісним спрямуванням, визначенням життєвих цілей і шляхів їх досягнення. Підліток може почати гарно вчитись, шукати нові захоплення, планувати успішне майбутнє завдяки тому, що обрав групу, члени якої мають такі цілі, або вже досягли їх. Разом з тим, референтна група може впливати і негативно: підліток може втратити інтерес до навчання, намагаючись відповідати ціннісним стандартам тієї групи, яку вважатиме для себе соціально важливою. Визначено, що важливим напрямом роботи практичного психолога закладу освіти є психопрофілактика вступу підлітків до асоціальних груп.

Ключові слова: референтна група, первинна референтна група, вторинна референтна група, асоціальна референтна група, підлітковий вік, шкала соціальної бажаності, соціальне спрямування індивіда.

Постановка проблеми. Людина є соціальною істотою, а значить група завжди була життєво необхідна для неї. З самого народження людина знаходиться в соціумі, живе та навчається в групі, засвоює соціальні норми та правила, формується як особистість. Людина завжди належить до соціальної групи, будь то сім'я чи шкільний клас, проте не кожна з них впливає на формування життєвих цінностей так, як впливає на людину референтна група,

яка стає еталоном для наслідування та порівняння. Об'єднання людей у реальні групи суттєво впливає на рівень міжособистісних стосунків, забезпечує єдині цілі, формує почуття колективізму.

Референтна група безперервно впливає на особистість, допомагає з ціннісним спрямуванням, поставленням життєвих цілей і методом їх досягнення. Підліток може почати гарно вчитись, шукати нові захоплення, планувати успішне майбутнє завдяки тому, що обрав групу, члени якої мають такі цілі, або вже досягнули їх. Але також група може впливати і негативно: підліток перестає навчатись, намагається відповідати «крутим» стандартам того угруповання, яке вважає правильним і важливим.

У підлітковому віці, зважаючи на вікові новоутворення, людина найбільше схильна до вибору та входження у референтні групи поза реальною соціальною групою. Підліток засвоює норми поведінки обраної групи, формує уявлення про навколишній світ та орієнтує власні життєві цінності згідно з референтною групою. Тому ця тема є актуальною для вивчення, через її вплив на його подальше життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. Гоббс першим визначив групу як певну кількість людей, об'єднаних спільним інтересом або спільною справою.

Соціологи Е. Дюркгейм, Г. Тард, Г. Зімел, Л. Гумплович, Ф. Тьонніс та інші звертаються до аналізу соціальної групи та здійснюють перші спроби створення теорії груп у вигляді двох напрямків: у першому випадку проблема груп вирішувалася шляхом співвіднесення групових процесів з індивідуальними, а в другому – «визнанням існування певного «містичного групового зв'язку», що має незалежну «реальність саму по собі» [1]. Присвятили проблемі соціальних груп свою увагу дослідники Р. Мертон, Т. Парсонс, Я. Щепанський, О. Шкаратан, Т. Заславська, Н. Загоруйко, І. Таганов, С. Клімова, С. Макеєв та інші [11].

Фундаментом для появи теорії референтних груп є теорія «значимого іншого». Одними з визнаних основоположників є Ч. Кулі, Д. Мід, які вказували, що в основі взаємодії людей лежить орієнтація учасників комунікації на думку інших.

У психологічній науці теорія «значимого іншого» розроблялась Б. Ананьєвим, І. Коном, А. Лазурським, В. Мясіщевим, О. Петровським, Г. Хаймен, Т. Ньюком, М. Шериф, Г. Келлі, Т. Шибутані. Завдяки їхнім роботам це питання набуло популярності й важливості, починаючи з другої половини ХХ століття [2].

Автори, які працювали над проблемою референтної групи, вкладали різне значення в дане поняття й проводили різнопланові дослідження.

Так, Г. Келлі, узагальнивши напрацьовані матеріали, дійшов висновку, що поняття «референтна група» позначає два види відносин між індивідом та групою, які пов'язані з мотиваційними та перцептивними процесами. Референтна група може виконувати різні функції у формуванні соціальних установок індивіда.

Незважаючи на значну популярність означеної проблеми, вагомих досліджень з часів Г. Келлі не відбулось, оскільки вузькопланові емпіричні дослідження підняли ще більше запитань, які потребують ґрунтовних досліджень та відповідей [4].

Значимою для нашої статті є робота Є. Щедріної «Референтність як характеристика системи міжособистісних відносин». Результати її досліджень є фундаментальними в сфері референтності і соціальних груп. Вагомий внесок дослідниці полягає в тому, що вона систематизувала результати зарубіжних досліджень і зробила спробу заповнити наявні прогалини з заявленої проблематики та ввела в науковий обіг поняття референтності. Крім того, Є.Щедріна уточнює взаємозв'язок між феноменом референтності як якістю міжособистісних взаємостосунків і референтною групою.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості формування й функціонування референтних груп підлітків та описати психопрофілактичні заходи їх входження в асоціальні соціальні групи.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Термін «референтна група» походить від слова «реферування» (просіювання). Мала група, яка немовби «просіює» через себе цінності суспільства і надає індивідові найбільш близькі для нього орієнтири свідомості та поведінки, є референтною [3, с. 99].

Вперше поняття референтної групи було використано американським дослідником Г. Хайменом в 1942 році. Він використав його для позначення групи людей, з якою досліджуваний порівнює себе при визначенні свого статусу, не давши при цьому визначення референтної групи. Це поняття стало основою для введення в 70-х роках Є. В. Щедріною терміну «референтність» [9, с. 59].

Вивчення референтних груп напряму було пов'язано з інтераціоналістською орієнтацією в соціальній психології, аналіз якої необхідний для розуміння поведінки людини, її соціальної взаємодії, засобів здійснення і регуляції, яка розглядає інтерес до проблеми комунікації за допомогою символів, мови, до інтерпретації ситуації, до проблем структури особистості, рольової поведінки та референтної групи як джерела норм соціальної взаємодії та соціальних установок [11, с. 60-61].

Референтність - це один з чинників соціальної ідентифікації особистості, в основі якої лежить засвоєння нею властивостей, стандартів, соціальних

установок, ролей [8, с. 35]. Це прагнення ідентифікувати себе з носіями більш престижних соціальних ознак, які і є референтними для окремих особистостей. Референтні структури відображають суб'єктивні орієнтації в соціально-професійній, побутовій і соціокультурній динаміці повсякденного життя. За їх допомогою особистість встановлює для себе межі допустимого, бажаного чи неприпустимого, очікування членів референтних груп спонукають до самоствердження, самоосвіти, є критеріями оцінювання власної діяльності

Класифікація референтних груп проводиться по досить широкому спектрі ознак. Це пов'язано з тим, що суспільство розвивається, а разом з ним розвиваються і типи взаємин і взаємодій, в які виявляються втягнутими індивіди. Навіть ця класифікація є дуже відносною і наближеною до поняття про види і типи референтних груп.

По-перше, референтні групи поділяються на види за ступенем особистого впливу на індивіда [10, с. 121]. Сюди входять первинні і вторинні референтні групи. Таким чином, первинною є та референтна група, яка надає більш помітний вплив на особистість, і саме в ній відбивається найбільша згуртованість індивідів. До первинної референтної групи належить сім'я, тому що саме в сім'ї людина проводить більшу кількість часу. Особливо це помітно в період первинної соціалізації, оскільки людина отримує розуміння про традиції, нормах, звичаях саме з сім'ї.

У свою чергу, вторинна референтна група, на відміну від первинної, справляє менший вплив на особистість. У ній взаємини учасників мають не постійний характер, а ситуативний. До таких груп відносяться колектив, громадську організацію тощо.

Підлітковий вік охоплює період від 11—12 до 15—16 років, що відповідає середньому шкільному вікові, тобто 5—9 класам сучасної школи [7, с. 201]. У цей період у особистості учня відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінною зміною попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків учнів. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного, активного характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним для молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість).

Вже більше століття в наукових колах ведеться дискусія про те, якими факторами зумовлений психічний та особистісний розвиток підлітка:

біологічними чи соціальними. Проблема біологічного чинника пов'язана з тим, що саме на цей вік припадають кардинальні зміни в організмі дитини, розгортається процес статевого дозрівання [4, с. 70].

Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається значна кількість фізіологічних процесів дозрівання. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження.

Міжособистісне спілкування стає провідним видом діяльності у підлітковому віці. Група однолітків стає основною соціальною базою та привілейованою сферою, що дозволяє молодій людині розширити та диференціювати способи соціалізації та індивідуалізації [5, с. 146]. Таким чином, протягом цього перехідного періоду стосунки з однолітками, незалежно від того, тісні вони чи більше групові, сприяють позитивному чи негативному психосоціальному розвитку підлітка і, безсумнівно, відіграють вирішальну роль у розвитку ідентичності.

Розглянемо психологічні особливості провідної діяльності підлітків в її реалізації стосовно однолітків та дорослих.

Психологічні особливості спілкування і взаємин підлітків з однолітками проявляються в наступному:

- підлітки прагнуть зайняти місце в групі однолітків, яке б відповідало їх амбіціям. Це є провідним мотивом поведінки;
- спілкування з однолітками поступово виходить за межі шкільного життя і навчальної діяльності та охоплює нові інтереси, види діяльності, стосунки [11, с. 55].

Усе це поступово виокремлюється в надзвичайно важливу для підлітка сферу життя;

- спілкування з однолітками набуває такої цінності, що витісняє на другий план навчання і стосунки з рідними;
- невдоволення своїми стосунками з однолітками часто є причиною зниження рівня навчальних досягнень та порушень поведінки;
- у спілкуванні для підлітків стають важливими особистісні якості (знання, чесність, сміливість тощо);
- стосунки характеризуються орієнтацією на вимоги товаришів, їх врахування. Проявом цього є "вуличні закони", "кодекс честі" тощо;
- підлітки інтенсивно формуються в групи, в яких наявний високий рівень конформізму (пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безумовне підпорядкування перед авторитетами);

- у підлітків з'являються референтні групи (група-еталон, на норми та цінності якої вони орієнтуються у своїх вчинках і самооцінці);
- постійно триває пошук друга й на фоні ревнощів, образ підлітки цінують дружбу;
- з'являється взаємне зацікавлення між хлопцями та дівчатами, бажання сподобатись, тому виникає стурбованість щодо зовнішності [10, с. 109].

Входження підлітків до певних референтних груп впливає на майбутнє самовизначення індивіда, його соціальне спрямування, психологічний стан та ще низку інших важливих факторів. Для глибшого вивчення проблематики референтних груп, нами було проведено емпіричне дослідження. Метою констатувальної частини дослідження було виявлення психологічних детермінант вибору соціальної групи індивідом.

Для участі в дослідженні було сформовано вибірку: 50 підлітків, з них - 27 дівчат та 23 хлопці віком від 13 до 15 років. Дослідження проводилось на базі Кропивницької загальноосвітньої школи I-III ступенів №4 та охоплювало використання таких психодіагностичних методик: соціометрія Дж. Морено, референтометрія Є. Щедріна, опитувальник "Шкала соціальної бажаності" Кроуна-Марлоу та авторський опитувальник основних мотивів вступу до референтної групи.

Соціометричне дослідження характеризує першу досліджувану групу, а саме 7 клас як колектив з середнім рівнем згуртованості (коефіцієнт 0,35). Лідерське коло складають п'ять учнів, вони набирають найбільшу кількість виборів. 14 учнів (84%) мають взаємні вибори з однокласниками, а 3 учні (16 %) не мають, що свідчить про недостатній рівень самоаналізу, спостережливості, нерозбірливість в реальних взаємостосунках (обирають однокласників, які не відповідають взаємністю, не розглядають тих, хто проявляє до них дружні стосунки). У 8 класі ці показники такі: 69% (9 учнів) мають взаємні вибори один одного, а 4 учні (30%) взаємних виборів не мають. В 9 класі результати соціометрії були такими: 30%, а це 6 учнів, не мають взаємних виборів з однокласниками. Це свідчить про те, що внутрішньо-групові стосунки варто розвивати, учням потрібно провести корекційні заняття, та спрямувати сили на згуртування класу.

Референтометрія 1 визначає наявність референтних осіб, виборчий інтерес до певних осіб, встановлення своєї позиції стосовно особистісно значимих об'єктів. У 7 класі з 17 учнів методом кількісного підрахунку окреслюємо референтні кола для кожного респондента. В ролі значимих людей виступають не всі заявлені номери. Учні не обирають №5 (знайомих батьків), №13 (відома всім людина), №15 (літературний персонаж). За кількістю виборів на першому місці – батьки, на другому – кращий друг, подруга, на третьому –

друзі, на четвертому – брат, сестра, на п'ятому – родичі. Співвіднесення між суб'єктами та значимими об'єктами носить не тільки реальний характер. Індивід може не належати до даної групи, його вибір свідчить про соціальну орієнтацію на даний об'єкт (н-д – історичні особи, які входять в число референтних осіб). В інших двох класах ситуація повторюється, але в 9 класі на перше місце виходять друзі, а батьки пересуваються на третє. Це говорить про зміну інтересів у старших підлітків і про важливість групи друзів для дітей цього віку.

Шкала соціальної бажаності показала нам такі результати: 5 (10%) учнів з 50 мають високий рівень мотивації до схвалення, 21 (42%) – середній, 24 (48%) – низький.

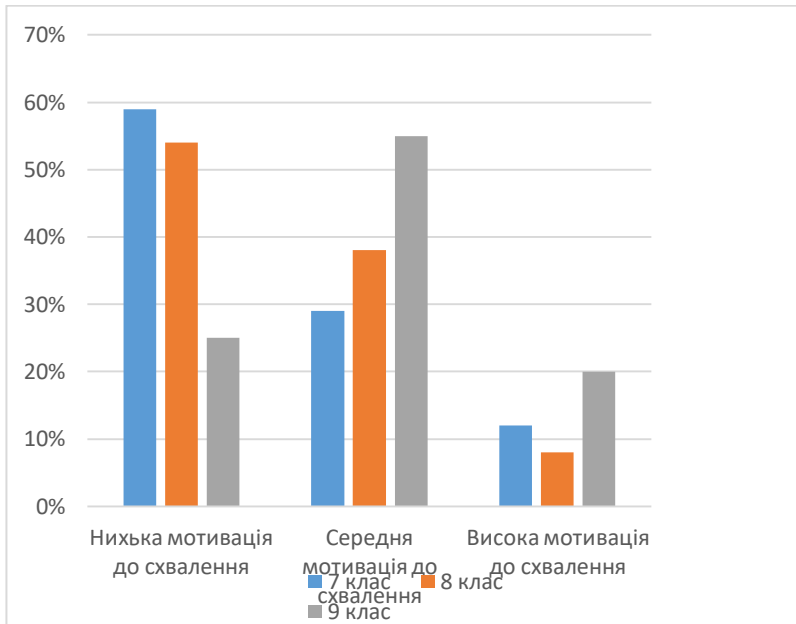


Рис. 1. «Шкала соціальної бажаності» підлітків 7-9 класів

Велика частина, а саме 44% досліджуваних є членами асоціальних референтних груп (основні цінності і захоплення – розпивання спиртних напоїв, нічні прогулянки у компанії, втікання з дому тощо), при тому лише 57% з них це усвідомлює. На питання «Що проковує входження до такої групи?» 30% відповіли «конфлікти в сім'ї», 20% - «несприйняття з боку оточуючих», 25%

починають соціальні зв'язки з такими угрупованнями через бажання подобатися та відчуття себе «крутим», 20% вважають, що вони відкривають «справжнього» себе, а ще 5% не знайшли відповіді на запитання.

Також виявилось, що 26% респондентів позиціонують себе членом групи, до якої не належать фактично (музичний гурт, персонажі серіалу тощо). А 4% опитуваних не вважають, що належать до референтної групи. Тобто будучи членом різних соціальних угруповань таких як сім'я, школа, творчі гуртки, вони не переймають цінності і правила цих груп, і не співвідносять себе з ними. Це говорить про те, що ідеї М. Шерифа знаходять себе не практиці, і референтною може вважатися лише та група, до якої себе відносить особистість сама.

Таблиця 1

Основні мотиви вступу підлітків до референтної групи

Клас	Переважаючі мотиви (% учнів)						
	Соціальний стан	Бажання бути «в темі»	Інтереси	Навчання	«Крутий» спосіб Життя»	Страх самотності	Інші
		11%	29%	5%	13%	5%	23%
7			30%	23%	23%		15%
5		10%	25%	15%	25%	5%	10%

Результати говорять нам про те, що вибір референтної групи залежить від таких чинників як схожість інтересів та бажання вести крутий спосіб життя в першу чергу, та мотивація соціальним статусом і навчання в другу чергу.

Підлітки обирають значиму соціальну групу таким чином. Щоб перегукувались їхні бажання та інтереси. Часто проблеми в сім'ї або інші

особисті проблеми змушують входити в референтну групу з асоціальними проявами.

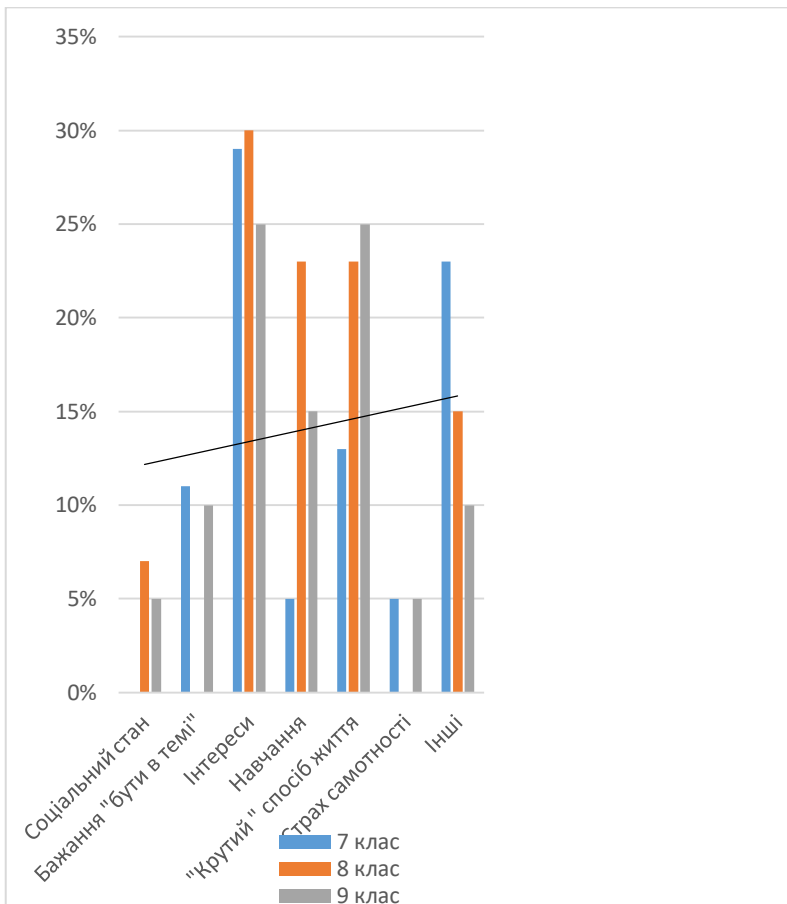


Рис. 2. Основні мотиви вступу підлітків до референтної групи

Порівнявши референтні вибори та соціометричні відмічаємо, що у своїх виборах учні зорієнтовані на певних однокласників, але не всі обрані ними в соціометричному розрізі особи є для них. Дружні, приятельські стосунки більше базуються на взаємній симпатії, так як значимість, еталонність референтних осіб стосується норм і цінностей індивіда, орієнтацій в поведінці. Тому важливо знати

значимих інших для кожного члена учнівського колективу в плані ефективної співпраці з учнями.

Учні, в яких немає взаємних референтних виборів, мають як низькі соціальні статуси в класі, так і середні. В силу своїх індивідуальних особливостей, неспівпадання світоглядних тенденцій, вони не стали для однокласників критеріями для оцінки, еталоном норм поведінки.

Але постає зустрічне питання – чому саме цих учнів обирали оптанти? Вони вважають, що обрані однокласники є для них значимими, хоча між ними не спостерігається інтеракції, що суттєво послаблює процес референтності, в силу нереальності групової належності. Дані референтні відносини носять формальний характер.

Висновки. Таким чином, у підлітковому віці, зважаючи на вікові новоутворення, людина найбільш схильна до вибору та входження у референтні групи поза реальною соціальною групою. Підліток засвоює норми поведінки обраної групи, формує уявлення про навколишній світ та орієнтує власні життєві цінності згідно з референтною групою.

Проведені теоретичний аналіз і узагальнення досліджуваного феномену, дають можливість розуміння референтної групи як реально існуючої чи уявної, погляди, норми та цінності якої є взірцем для особистості, і за ними вона формує свої життєві ідеали, співвідносячи дії та вчинки. Вона є значущою для особистості групою, яка обирається людиною при визначенні своїх ціннісних орієнтацій у сукупності з оточуючим середовищем, виступає джерелом норм, що регулюють поведінку особистості, а також є еталоном в оцінці себе й оточуючих і спонукає співвідносити або не співвідносити себе з цією групою. Особистість може бути членом групи, яка водночас постає для неї як референтна, хоча може існувати і поза реальною, якщо особистість зорієнтована на ідеали, цінності, погляди іншої групи.

Феномен референтних груп міститься в соціально-психологічній площині. Наявність референтних груп означає певний рівень соціалізації особистості, тобто індивід обирає бажане коло спілкування, приймає ціннісну значущість інших, орієнтується та співвідносить себе з суб'єктами визнання, система поглядів яких виступає для нього еталоном. В психологічному ракурсі пізнання генералізованого іншого є оптимальною можливістю для самопізнання особистості.

За результатами проведеного емпіричного дослідження, виявлено наявність у кожного респондента референтне кола осіб, чії цінності, норми, цілі близькі для опитуваних. Референтними особами виступають як реальні особи, з якими контактують респонденти, так і нереальні («зібрані» особистості з літератури та історії). Цей факт вказує на важливість володіння інформацією про «значущих інших», оскільки вони є свідченням того, які цінності близькі людині з ким вона себе співвідносить.

Література

1. Антипіна Г.С. Соціальна психологія: підручник, Київ: Просвіта, 2014. 312 с.
2. Бродская, С. Л. Возрастная психология в вопросах и ответах: учебное пособие, Москва : КНОРУС, 2006. 256 с.
3. Ильин В. И. Теория социального неравенства (структуралистскоконструктивистская парадигма), Москва: Институт Социологии РАН, 2000. 415с.
4. Келли Г. Две функции референтных групп. *Современная зарубежная социальная психология*. 1984. №2. С. 197-203.
5. Клейберг Ю.А. Психология девіантної поведінки, Москва: Сфера, 2001. 160 с.
6. Кремень В.Г., Максименко С.Д., Олексієнко Б.М., Сафін О.Д., Костицький М.В., Толубко В.Б. Психологія професійної діяльності офіцера: підручник. Хмельницький: Вид-во Академії ПВУ, 1999. 488 с.
7. Крисько В. Г. Психологія и педагогіка в схемах і таблицях, Мінськ: Харвест, Москва: АСТ, 2000. 217 с.
8. Кричевский Я. Л. Социальная психология малой группы, Москва: Аспект-Пресс, 2001. 318с.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Просвещение, 1992. 379 с.
10. Социальная психология в трудах отечественных психологов, Санкт-Петербург: Питер, 2000. 512 с.
11. Социальная психология: практикум: учеб. пособие для студентов вузов / Г. М. Андреева, Е. А. Аксенова, Т. Ю. Базаров и др.; под ред. Т. В. Фоломеевой, Москва: Аспект Пресс, 2006. 480 с.

References

1. Antypina H.S. Sotsialna psykholohiia: pidruchnyk, Kyiv: Prosvita, 2014. 312 s.
2. Brodskaia, S. L. Vozrastnaia psykholohyia v voprosakh y otvetakh: uchebnoe posobyе, Moskva : KNORUS, 2006. 256 s.
3. Ylyn V. Y. Teoryia sotsyalnoho neravenstva (strukturalystskokonstruktyvystskaia paradyhma), Moskva: Ynstytut Sotsyolohyy RAN, 2000. 415 s.
4. Kelly H. Dve funktsyy referentnykh hrupp. Sovremennaia zarubezhnaia sotsyalnaia psykholohyia. 1984. №2. S. 197-203.
5. Kleiberh Yu.A. Psykholohiia deviantnoi povedinky, Moskva: Sfera, 2001. 160 s.
6. Kremen V.H., Maksymenko S.D., Oleksiienko B.M., Safin O.D., Kostytskyi M.V., Tolubko V.B. Psykholohiia profesiinoi diialnosti ofitsera: pidruchnyk. Khmelnytskyi: Vyd-vo Akademii PVU, 1999. 488 s.
7. Krysko V. H. Psykholohiia y pedahohika v skhemakh i tablytsiakh, Minsk: Kharvest, Moskva: AST, 2000. 217 s.

8. Krychevskiy Ya. L. Sotsyalnaia psikhologhiya maloi hruppy, Moskva: Aspekt-Press, 2001. 318s.

9. Sorokyn P. A. Chelovek. Tsyvlyzatsiya. Obshchestvo. Moskva: Prosveshchene, 1992. 379 s.

10. Sotsyalnaia psikhologhiya v trudakh otechestvennykh psikhologov, Sankt-Peterbur: Pyter, 2000. 512 s.

11. Sotsyalnaia psikhologhiya: praktykum: ucheb. posobye dlia studentov vuzov / H. M. Andreeva, E. A. Aksenova, T. Yu. Bazarov y dr.; pod red. T. V. Folomeevoi, Moskva: Aspekt Press, 2006. 480 s.

Mamchur I.V.

Psychological features of teens joining social reference groups

The article analyzed and systematized the main theoretical provisions of social and psychological characteristics of the emergence and functioning of reference groups. Particular attention is paid to the main motivational components underlying the priority elections of real and unrealistic social reference groups in adolescence. The main methods of research of peculiarities of reference groups in adolescence students are determined. The article focuses on the empirical component of the study of the motives for choosing adolescents' participation in reference groups, the scale of social desire of students among peers is determined. An important component of the article is the definition of the main determinants of adolescents' accession to associative reference groups. It was found that 44% of the adolescents studied are part of associal groups. The article emphasizes that the reference group continuously affects the individual, helps with value direction, determination of life goals and ways to achieve them. A teenager can start to study well, look for new hobbies, plan a successful future due to the fact that he has chosen a group whose members have such goals, or have already achieved them. However, the reference group can also influence negatively: a teenager may lose interest in learning, trying to meet the values of the group that he considers socially important for himself. It is determined that an important direction of work of a practical psychologist of an educational institution is psychoprophylaxis of adolescents' entry into social groups.

Key words: *reference group, primary reference group, secondary reference group, associative reference group, adolescence, scale of social coseirion, social direction of the individual.*

Мамчур Ірина Вікторівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПРОФЕСІЙНУ МОБІЛЬНІСТЬ СПОРТСМЕНІВ

ORCID 0000-0002-6594-6070

В статті представлені результати емпіричного дослідження особливостей впливу комунікативної компетентності на професійну мобільність спортсменів. Показано, що показником високої професійної мобільності спортсменів є комунікативна компетентність. Теоретично обґрунтовано складові компоненти комунікативної компетентності: когнітивний, соціально-перцептивний, інтерактивний, комунікативно-мовленнєвий.

Визначено специфіку впливу компонентів комунікативної компетентності на професійну мобільність особистості спортсменів-гірськоколіжників. Встановлено, що для горизонтального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальним є інтенсивність соціальної взаємодії в зонах включення та афекту. Показано, що для вертикального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальними є вміння долати різноманітні труднощі у спілкуванні, висока самооцінка своїх комунікативних навичок, усвідомлення відповідальності за якість і результати своєї комунікації, спирання на інформацію про ситуаційну адекватність тієї чи іншої поведінки.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, складові комунікативної компетентності, професійна мобільність спортсменів, вектори кар'єрного розвитку, комунікація, кар'єра, емпатія, кар'єрний розвиток.*

Постановка проблеми. Професійна кар'єра спортсменів в сучасних умовах не може не відчувати значних суспільних змін і трансформацій. Стрімка еволюція технологій та гігантські потоки інформації мають значний вплив на психологічне здоров'я та розвиток особистості. Великі фізичні та психічні навантаження вичерпують ресурси організму, а для виступу на найвищому рівні і демонстрації максимальних результатів, необхідний високий рівень підготовки спортсменів, їх постійна фізична готовність, емоційно-вольовий контроль, висока професійна мобільність. Сутність проблеми полягає у тому, що через

об'єктивні причини кар'єра спортсмена є короткочасною і може набувати різних форм: від участі у спортивних змаганнях до тренерської діяльності, а то і зміни виду професійної діяльності. Саме тому проблема готовності спортсменів до професійної мобільності, проблема адаптованості, гнучкості у міжособистісній взаємодії є актуальною. Одним з індикаторів професійної мобільності є комунікативна компетентність, що дозволяє не тільки вирішувати проблеми міжособистісної взаємодії чи локальних потреб суб'єкта, але й бути чинником професійного зростання спортсменів, а також їх соціальної адаптації. Комунікативна компетентність є показником не тільки сформованості особистості, але й її адаптованості до навколишнього середовища, конкурентноспроможності у сучасному суспільстві. Сутність комунікативної компетентності полягає у швидкому реагуванні на зміну навколишніх факторів та адекватну реакцію на них, системне та логічне цілепокладання, всебічний розвиток та вдосконалення психологічних властивостей особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження комунікативної компетентності спортсмена в контексті її професійної мобільності є перспективним напрямом соціально-психологічних досліджень, оскільки дозволяє проектувати індивідуальну траєкторію кар'єрного руху спортсмена, глибше використовувати його ресурси і досягати успіху. Визначаючи структуру комунікативної компетентності, дослідники роблять акцент на когнітивній складовій цього феномена, тобто на знаннях і здібностях, потрібних для розбудови спілкування (В. П. Захаров, В. А. Лабунська, Є. В. Руденський, З. С. Смелкова, Н. Ю. Хрящев й ін.). Опис структури комунікативної компетентності дається через комунікативні вміння (А. В. Захаров, А. В. Мудрик). До структурних елементів комунікативної компетентності О. В. Сидоренко відносить комунікативні знання, комунікативні здібності і комунікативні вміння. Серед складових комунікативної компетентності, окрім знань, вмінь і навичок, виокремлюють ще й особистісні особливості (Л. І. Берестова, Ю. М. Ємельянов, Ю. М. Жуков, Є. П. Ільїн, Л. А. Петровська, Є. С. Семенов, А. А. Кідрон та ін.). На підставі проведених нами теоретико-методологічних досліджень, визначаємо комунікативну компетентність спортсмена як сукупність комунікативних знань, вмінь та навичок, за допомогою яких суб'єкт спілкування реалізує цілі та завдання комунікативної (і професійної) діяльності і досягає взаєморозуміння у процесі взаємодії.

Мета статті – емпірично дослідити вплив комунікативної компетентності на професійну мобільність спортсменів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Результатом наших теоретичних розробок (Лахтадир, 2014) є створення моделі комунікативної компетентності спортсмена. Емпірична перевірка її складових

допоможе виявити зв'язок між складовими комунікативної компетентності та компонентами професійної мобільності спортсмена. Зупинимось детальніше на змістовій характеристиці основних компонентів моделі.

Когнітивний компонент. Об'єднує такі показники: комунікативні знання (знання з психології спілкування; знання способів розуміння соціальних об'єктів: самого себе, інших людей, груп тощо; знання основних правил організації спілкування; знання ситуативних норм – привітання, звертання, привертання уваги тощо; досвід спілкування (комунікативні знання і вміння); позитивні особистісно-комунікативні настановлення (зокрема, спрямованість на міжособистісну взаємодію для реалізації завдань професійної діяльності).

Соціально-перцептивний компонент містить такі здатності суб'єкта спілкування: здатність до емпатії (вміння співчувати, співпереживати); здатність до регулювання емоційного стану в навчально-професійній взаємодії); здатність до адекватного міжособистісного сприймання (вміння «читати» за обличчям, розуміння психічного стану партнера зі спілкування) тощо.

Інтерактивний компонент включає в себе такі комунікативні прояви: здатність до володіння гнучкою стратегією спілкування; здатність до володіння тактикою організації взаємодії; здатність до конструктивної поведінки в конфліктній ситуації; здатність до володіння технікою переконання у взаємодії; здатність до діалогічного стилю взаємодії в професійно-комунікативних ситуаціях тощо.

До комунікативно-мовленнєвого компоненту Відносяться такі складові: 1) вміння говорити; 2) вміння слухати; 3) невербальні засоби спілкування – маємо на увазі, володіння міміко-пантомімічним супроводом, адекватним висловлюванням. Це такі паралінгвістичні засоби: володіння інтонацією, вміння тримати паузу, здатність управляти голосністю, темп мовлення, мелодика; кінетичні засоби: жестикуляція, міміка; проксемічні засоби: пози, рухи, дистанція спілкування, а також вміння контролювати рухи тіла, тобто уникати зайвих рухів.

Такі показники комунікативної компетентності як: вміння висловлювати власну думку, здатність до самопрезентації, вміння вести переговори, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, вміння переконувати, вміння комунікувати, впевненість у відстоюванні власної думки співвідносяться, на нашу думку, з наступними показниками професійної мобільності спортсмена: гнучкістю у виконанні поставлених завдань, здатності до постійного навчання, адаптивності, проєктуванні кар'єри, здатності до нетворкінгу, готовності до ризику, масштабності мислення. Визначені нами компоненти комунікативної компетентності спортсмена співвідносяться з складовими професійної мобільності, а саме: когнітивним, ціннісно-мотиваційним, операційно-дієвим та

компонентом соціально-психологічної компетентності. На нашу думку, модель комунікативної компетентності спортсмена реалізується в освітньо-розвивальному просторі навчального закладу (на ранніх етапах професійної кар'єри спортсмена ДЮСШ, пізніше – освітні заклади фізичного виховання різного типу) (Пілецька, 2015).

Для виявлення найбільш значущих предикторів, що визначають рівень професійної мобільності використовувалась процедура регресійного аналізу з одночасним включенням усіх предикторів, що дозволяло використовувати кожний інший предиктор у якості контрольної змінної. У якості предикторів використовувались компоненти комунікативної компетентності. У якості результуючих змінних – параметри професійної мобільності спортсменів-гірськокожників: кількість дисциплін, що є показником горизонтальної мобільності, та рівні змагань, що є показником вертикальної мобільності. Інтерпретувались лише статистично значущі предиктори.

Предметом множинного регресійного аналізу є встановлення статистичної залежності середнього значення однієї випадкової величини Y від декількох інших величин X_1, X_2, \dots, X_n . Ця статистична залежність знаходить своє вираження в рівнянні:

$$Y = a_0 + a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_nX_n,$$

де a_i ($i = 0, n$) - шукані параметри.

Наводилися значення стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) та їхня статистична значущість (p), а також обчислювалась пояснювальна сила моделі – коефіцієнт детермінації (R^2) та скорегований коефіцієнт детермінації ($R^2_{кор}$).

За К.Дж. Фергюсоном (2009) значення 0,2-0,5 стандартизованого коефіцієнту регресії вважаються рекомендованим мінімальним розміром ефекту, що являє «практично» суттєвий ефект для соціальних наук, 0,5-0,8 – середнім ефектом, 0,8 та більше – сильним ефектом.

Показано, що статистично значущим предиктором кількості дисциплін, як показника горизонтальної мобільності, виступає «Обсяг комунікативної взаємодії» ($\beta = 0,210$; $p = 0,003$). Результати даного аналізу представлені в таблиці 1.

Таким чином, встановлено, що для горизонтального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальним є інтенсивність соціальної взаємодії в потребових зонах включення та афекту. В науковій літературі вказується, що соціосемантичний обсяг показує насиченість, розмаїтість міжособистісних відносин респондента, уявлення про партнерів свого кола спілкування (Высочков, 2020).

Таблиця 1

Компоненти комунікативної компетентності як предиктори горизонтальної професійної мобільності спортсменів-гірськолижників

Компоненти комунікативної компетентності	β	p	R2	R2скор
Подолання комунікативних труднощів	-0,059	0,361	0,043	0,015
Адаптивна комунікативна самооцінка	0,065	0,326		
Обсяг комунікативної взаємодії	0,210	0,003		
Асертивність	-0,018	0,789		
Комунікативне пристосування	-0,050	0,434		
Комунікативне домінування	-0,003	0,969		
Комунікативний самоконтроль	0,050	0,450		

Таблиця 2

Компоненти комунікативної компетентності як предиктори вертикальної професійної мобільності спортсменів-гірськолижників

Компоненти комунікативної компетентності	β	p	R2	R2скор
Подолання комунікативних труднощів	0,171	0,003	0,256	0,235
Адаптивна комунікативна самооцінка	0,433	<0,001		
Обсяг комунікативної взаємодії	0,075	0,199		
Асертивність	-0,004	0,946		
Комунікативне пристосування	-0,030	0,586		
Комунікативне домінування	0,073	0,202		
Комунікативний самоконтроль	0,117	0,044		

Показано, що статистично значущим предикторами кількості дисциплін, як показника вертикальної мобільності, виступають наступні компоненти комунікативної компетентності: «Подолання комунікативних труднощів» ($\beta = 0,171$; $p = 0,003$), «Адаптивна комунікативна самооцінка» ($\beta = 0,433$; $p < 0,001$) та «Комунікативний самоконтроль» ($\beta = 0,117$; $p = 0,044$). Результати даного аналізу представлені в таблиці 2.

Таким чином, показано, що для вертикального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальними є вміння долати різноманітні труднощі у спілкуванні, висока самооцінка своїх комунікативних навичок, усвідомлення відповідальності за якість і результати своєї комунікації, спирання на інформацію про ситуаційну адекватність тієї чи іншої поведінки. Це кореспондує з даними досліджень про те, що соціально-комунікативна компетентність є чинником професійної успішності особистості (Alexeeva, 2000).

Засобами дерев класифікації здійснювалось підтвердження визначених регресійних предикторів та виявлення ієрархічних взаємовідносин між предикторами при диференціації критеріальної змінної. Для побудови дерев класифікації використовувався алгоритм CHAID. (Chi-square Automatic Interaction Detector (англ.) – автоматичний детектор взаємодій, заснований на критерію хі-квадрат). Він може використовуватися для передбачення або для виявлення взаємозв'язків між змінними. В основі роботи алгоритму лежить тест хі-квадрат за допомогою якого визначається значимість розбивок у вузлу. Зазначається, що кращим вважається те розбиття, яка дозволяє отримати найбільше статистично значущі розбіжності в отриманих підмножинах (Kass, 1980). При репрезентації дерева використовувалась орієнтація справа наліво, було наведено статистики для незалежних змінних. Рівень статистичної значущості при розбитті вузлів та об'єднанні категорій дорівнював $p < 0,05$, при чому рівні значущості корегувались за допомогою поправки Бонферроні. Було введено певні обмеження на розмір дерева класифікації: максимальна кількість рівнів класифікації дорівнювала трьом, мінімальна кількість спостережень у батьківському вузлу дорівнювала 100, а у дочірньому – 50.

Якщо для горизонтальної професійної мобільності не вдалося побудувати дерево класифікації для інтегральних змінних, що розкривають компоненти комунікативної компетентності у якості предикторів цього типу, то для вертикальної професійної мобільності досвід побудови дерев класифікації виявився успішним. Побудоване дерево класифікації за алгоритмом CHAID наведено на рис. 1. Воно відповідало моделі класифікації інтегральних змінних, що розкриває сутність компонентів комунікативної компетентності як предикторів вертикальної професійної мобільності спортсменів-гірськолижників

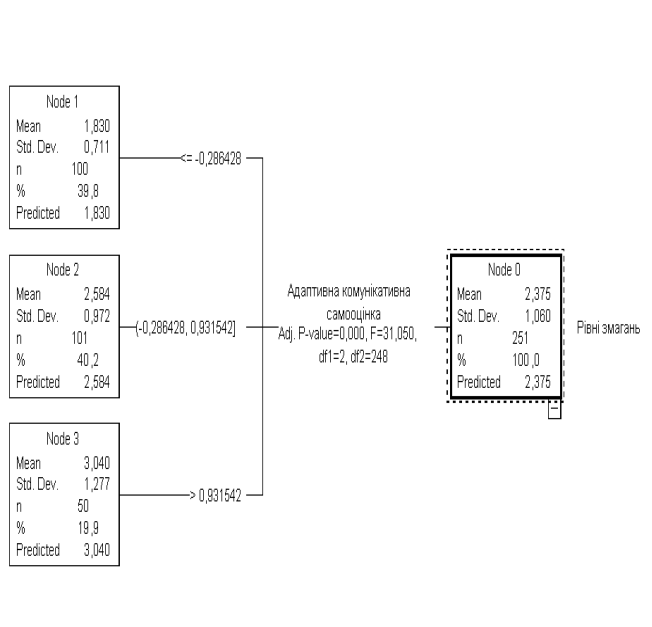


Рис. 1. Дерево класифікації для інтегральних змінних, що розкриває компоненти комунікативної компететності як предиктори вертикальної професійної мобільності спортсменів-гірськолижників

Як видно з наведеного рисунку при низьких ($\leq -0,286$ балів) значеннях інтегральної змінної «Адаптивна комунікативна самооцінка» для професіоналів досліджених організацій є властивим низька ступінь вертикальної професійної мобільності ($M = 1,830$). При середніх показниках інтегральної змінної, що характеризує самооцінку адаптивних навичок у спілкуванні ($-0,286 - 0,931$ балів) респонденти виявляють середній рівень вертикальної професійної мобільності ($M = 2,584$), а при високих ($> 0,931$) показниках – високий рівень вертикальної професійної мобільності ($M = 3,040$). Про статистичну значущість розбіжностей між трьома групами низького, середнього та високого рівнів свідчить значення F-критерію ($F = 31,050$; $p < 0,001$). Очевидно, що в даному випадку виявлено лінійний за своїм характером взаємозв'язок між і організаційною ідентичністю, що підтверджує результати множинного лінійного регресійного моделювання, наведеного вище у цьому підрозділі.

Таким чином, визначено специфіку впливу компонентів комунікативної компетентності на професійну мобільність особистості спортсменів-гірськолижників. Встановлено, що для горизонтального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальним є інтенсивність соціальної взаємодії в зонах включення та афекту. Показано, що для вертикального вектору кар'єрного розвитку досліджених спортсменів визначальними є вміння долати різноманітні труднощі у спілкуванні, висока самооцінка своїх комунікативних навичок, усвідомлення відповідальності за якість і результати своєї комунікації, спирання на інформацію про ситуаційну адекватність тієї чи іншої поведінки.

Висновки. Запропоновано критерії професійної мобільності для спортсменів гірськолижного спорту: показник кількості дисциплін в яких виступає спортсмен (параметр горизонтальної кар'єри) та показник рівня змагань, в яких виступає спортсмен (параметр вертикальної кар'єри). Описано вибірку дослідження, проведено частотний аналіз за параметрами соціально-демографічних характеристик та професійної мобільності досліджених спортсменів.

За результатами вивчення особливостей прояву параметрів комунікативної компетентності у спортсменів було встановлено, що вони адаптовані до спілкування в умовах спортивно-змагальної діяльності. Зазначено, що у спілкуванні для них властивими є труднощі, пов'язані зі ставленням партнерів зі спілкування та зверненні до них чи з їхнього боку, а також труднощі, пов'язані із уміннями та навичками організації міжособистісної взаємодії, проте вони легко долають труднощі, що пов'язані із соціально-перцептивними характеристиками. Зазначено, що гірськолижники орієнтовані на те, щоб виявляти домінування у міжособистісному спілкуванні, а орієнтації на активність та прийняття контактів збалансовані. Визначено, що поведінку у конфліктних ситуаціях досліджених гірськолижників характеризує асертивний стиль вирішення, намагання реалізувати власний погляд на конфліктну ситуацію, що дозволяє їм отримувати як індивідуальні, так і колективні вигоди. Показано, що у самооцінці для гірськолижників характерна тенденція до товариськості, контактності, які вмінють утворити емоційні зв'язки, як у своїй групі, так і за її межами.

Визначено структуру комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників, яка містить сім компонент «Подолання комунікативних труднощів», «Адаптивна комунікативна самооцінка», «Обсяг комунікативної взаємодії», «Асертивність». «Комунікативне пристосування» «Комунікативне домінування», «Комунікативний самоконтроль». Показано, що функціональні відношення між цими складовими розкривають два аспекти комунікативної компетентності спортсменів. По-перше, розкрито динаміку розвитку

комунікативної взаємодії в процесі адаптації в малих групах, де взаємодія від зон включення та афекту у кінцевому підсумку концентрується в зоні контролю, де відбувається основна комунікативна взаємодія. По-друге, показано, що комунікативне домінування та комунікативний самоконтроль виступають проявами такої компоненти комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників як асертивність.

Література

1. Вискочков В. С. (2020). Анализ факторной модели потенциала креативного лидерства в контексте коммуникативных миров студентов младших курсов естественно-научных специальностей / Мир науки Педагогика и психология, 8 (6), 32. <https://mir-nauki.com/PDF/47PSMN620.pdf>
2. Лахтадир О. В. Психологічна структура комунікативної компетентності майбутніх фахівців з фізичної культури і спорту // [зб. наук. праць МНПК («Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)]. Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 12. – С. 23–31.
3. Пилецька Л. С. Соціально-психологічні складові професійної мобільності особистості // Актуальні проблеми психології. - 2015. - Т. 7, Вип. 38. - С. 385-395. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsub_2015_7_38_35.
4. Ferguson, C. J. (2009). *An effect size primer: A guide for clinicians and researchers*. Professional Psychology: Research and Practice, 40(5), 532–538.
5. Alexeeva A. (2020). Соціально-комунікативна компетентність як чинник професійної успішності особистості: гендерний аспект / Psychological Prospects Journal, (35), 8-23.
6. Kass G. An exploratory technique for investigating large quantities of categorical data. //Applied Statistics - 1980. - 29(2), pp. 119-127.

Referenses

1. Vyskochkov V. S. (2020). Analyz faktornoj modely potentsyala kreatyvnoho lyderstva v kontekste kommunykativnykh myrov studentov mladshykh kursov estestvenno-nauchnykh spetsyalnostei / Myr nauky Pedahohyka y psykholohyia, 8 (6), 32. <https://mir-nauki.com/PDF/47PSMN620.pdf>
2. Lakhtadyr O. V. Psykholohichna struktura komunikativnoi kompetentnosti maibutnykh fakhivtsiv z fizychnoi kultury i sportu // [zb. nauk. prats MNPК («Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasyliya Stefanyka»)]. Ivano-Frankivsk, 2014. – Vyp. 12. – S. 23–31.
3. Piletska L. S. Sotsialno-psykholohichni skladovi profesiinoi mobilnosti osobystosti // Aktualni problemy psykholohii. - 2015. - T. 7, Vyp. 38. - S. 385-395. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsub_2015_7_38_35.

4. Ferguson, C. J. (2009). An effect size primer: A guide for clinicians and researchers. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(5), 532–538. .
5. Alexeeva A. (2020). Sotsialno-komunikatyvna kompetentnist yak chynnyk profesiinoi uspishnosti osobystosti: hendernyi aspekt / *Psychological Prospects Journal*, (35), 8-23.
6. Kass G. An exploratory technique for investigating large quantities of categorical data. // *Applied Statistics* - 1980. - 29(2), pp. 119-127.

Mariichyn A.

EMPIRICAL STUDY OF THE FEATURES OF THE INFLUENCE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE ON THE PROFESSIONAL MOBILITY OF ATHLETES

The articles present the results of an empirical study of the features of the influence of communicative competence on the professional mobility of athletes. It is shown that the indicator of high professional mobility of athletes is communicative competence. Theoretically substantiated components of communicative competence are: cognitive, social-perceptual, interactive, communicative-speech.

The specificity of influence of the components of communicative competence on the professional mobility of the skiers personality is determined. It is established that for the horizontal vector of career development of the studied athletes, determining factor is the intensity of social interaction in the zone of inclusion and affect. It is shown that for the vertical vector of career development of the studied athletes determining factors are: ability to overcome difficulties in communication, high self-esteem of their communication skills, responsibility for the quality and results of communication, reliance on information about the situational adequacy of behavior.

Key words: *communicative competence, components of communicative competence, professional mobility of athletes, vectors of career development, communication, career, empathy, career development.*

Марійчин Андрій Андрійович – аспірант кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

РОЗВИТОК КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНОСТІ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ З ПОЗИЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті показано, що конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі є особливим видом компетентності, яка забезпечує розпізнавання, ефективну поведінку і оптимальне розв'язання професійних конфліктів в медичній сфері. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі істотно відрізняється від конфліктної компетентності, сформованої на основі загального досвіду соціального життя. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі характеризується освоєнням і доступністю просоціальних стратегій поведінки, які спрямовані на оптимальне розв'язання професійного конфлікту. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі є складним психічним утворенням, яке включає риси особистості, процеси метакогнітивного контролю, регулювання та моніторингу когнітивної діяльності, а також рефлексію, спрямовану на надситуаційний аналіз проблемних ситуацій професійної діяльності і довільну саморегуляцію психоемоційного стану. Ці компоненти разом забезпечують вибір і реалізацію у поведінці оптимальних для досягнення цілей професійної діяльності копінг-стратегій і типів реагування у конфлікті. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі успішно формується в процесі практико-орієнтованого активного соціально-психологічного навчання і складається з сукупності навчально-тренінгових заходів, змістовна сторона яких відображає професійну медичну діяльність.

Ключові слова: *конфлікт, конфліктна компетентність, фахівці медичної галузі.*

Постановка проблеми. Проблема конфліктів в різних сферах людського життя є традиційним полем дослідження психології та суміжних наук. Для сучасної науки проблема професійних конфліктів особливо актуальна у зв'язку зі зміною соціально-економічної моделі розвитку країни (Жигаренко, Новицька, 2017). Вивчення професійних конфліктів у психології є досить обмеженим і зводиться переважно до дослідження конфліктів у структурних підрозділах промислових підприємств (І. Волков, Н. Гришина, Ю. Смельянов,

Б. Паригін, Л. Петровська та ін.). Розширенню бази досліджень в цій області перешкоджали і об'єктивні (слабка вираженість соціально-економічних протиріч в суспільстві), і ідеологічні причини. Наразі соціальна психологія знаходиться на етапі освоєння і адаптації зарубіжного досвіду дослідження професійних конфліктів (Л. Почебут, Б. Хасан, та ін.), а власна концептуальна база і обсяг емпіричних досліджень невеликі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз прикладної спрямованості конфліктологічних досліджень професійної сфери показує, що вивчаються, перш за все, проблеми пов'язані з менеджментом (Т. Базаров, А. Деркач, В. Зазикін, Л. Почебут і ін.). В галузевому розрізі конфліктологічні проблеми переважно досліджуються в системі освіти (С. Гарькавець, О. Бондарчук, В. Журавльов, А. Маркова, М. Рибаківа, Б. Хасан і ін.), зростає кількість досліджень конфліктів, пов'язаних з військовою службою (С. Круткін, В. Осьодло, В. Стасюк та ін.) Найчастіше, ці дослідження лише побічно зачіпають проблематику соціальної психології і виконуються з використанням теоретичної бази загальної та педагогічної психології.

Наразі інтерес вчених зміщується від аналізу конфліктних взаємодій до пошуку надситуативних характеристик і психологічних особливостей, що визначають той чи інший розвиток і вирішення конфлікту. Ці дослідження спираються на такі концепти як «конфліктологічна культура» (А. Маркова, М. Самсонова, Н. Серебровська, О. Щербакова та ін.) і «конфліктна (конфліктологічна) компетентність» (М. Бекетова, І. Грошев, Д. Давидов, О. Денисов, Ю. Горшков, М. Кашапов, О. Пашкова, І. Серафимович, Б. Хасан, С. Толстих та ін.). «Конфліктологічна компетентність» є науковим концептом, що знаходиться в стадії становлення. Більшість авторів згодні, що це складне особистісне утворення, яке визначає форми поведінки в ситуації конфлікту. Однак наукові уявлення про психічні феномени, що забезпечують високу конфліктологічну компетентність, зокрема у фахівців медичної галузі, слід визнати недостатньо розробленими.

Незважаючи на те, що конфліктологічна компетентність зазвичай розглядається як необхідна складова частина професійної компетентності, яка забезпечує професійну і особистісну надійність фахівців-медиків, специфіка її прояву і функціонування в медичній сфері найчастіше ігнорується. Особливої актуальності проблема конфліктологічної компетентності набуває для фахівців медичної галузі. Не визначені відмінності конфліктологічної компетентності в медичній сфері від загальної конфліктної компетентності особистості фахівця. Дискусійними є питання формування високого рівня конфліктологічної компетентності фахівців медичної галузі з метою забезпечення ефективної професійної діяльності в повсякденних і екстремальних умовах, зокрема при

пандеміях. Недостатньо розроблені теоретичні підходи та конкретні способи формування конфліктологічної компетентності в професійній сфері. Все це робить актуальним дослідження розвитку конфліктологічної компетентності фахівців медичної галузі з позиції соціальної психології.

Мета статті – розкрити особливості розвитку конфліктологічної компетентності фахівців медичної галузі з позиції соціальної психології.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення системного і суб'єктно-діяльнісного підходів (Б. Ананьєв, А. Брушлинський, Л. Виготський, Б. Ломов, С. Рубінштейн та ін.); положення психології професійної діяльності та організаційної психології (Т. Базаров, В. Бодров, А. Деркач, Е. Зеєр, Є. Клімов, Л. Почебут та ін.); загально- і соціально-психологічні концепції, розкривають структурні компоненти, особливості, характеристики і динаміку конфліктів (А. Анцупов, Н. Гришина, Ю. Ємельянов, М. Кашапов, Л. Петровська, Л. Почебут, Б. Хасан, В. Шейнов та ін.), теоретичні уявлення про професійні конфлікти (М. Бендюков, І. Волков, Н. Гришина, Ю. Ємельянов, Б. Паригін, Р. Ваптон, Ф. Глазл, Л. Понді, Е. Регнет та ін.); концепції конфліктної (конфліктологічної) компетентності (Ю. Горшков, Д. Давидов, О. Денисов, А. Деркач, В. Зазикін, М. Кашапов, Б. Хасан та ін.). Крім того, в основі дослідження лежать концепції копінг-механізмів (Л. Анциферова, Р. Лазарус, С. Хобфолл, С. Фолкман та ін.) і провідних типів реагування в конфлікті (М. Кашапов).

У дослідженні використовувався комплекс методів, що включає логіко-теоретичний аналіз проблеми, бесіду, опитування експертів, формувальний експеримент (експериментальний план з попереднім і підсумковим тестуванням рандомізованих вибірок) і методи емпіричного дослідження (анкетування, тестування). Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою наступного інструментарію: анкета «Самооцінка типу особистості» (І. Соломін), методика самооцінки метакогнітивних знань і метакогнітивної активності (М. Кашапов, Ю. Скворцова), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (SACS) (С. Хобфолл, у модифікації Н. Водоп'янової), методика «Діагностика провідного типу реагування» в конфліктній ситуації (М. Кашапов, Т. Шалаєва), методика дослідження особистості «Hand-тест» Е. Вагнера (адаптація Т. Курбатової). Для обробки емпіричних даних застосовувалися методи математичної статистики з використанням пакета прикладних програм STATISTICA (описові статистики, кореляційний аналіз Пірсона, факторний аналіз, розрахунок U-критерію Манна-Уїтні) і якісний аналіз отриманих результатів.

Виявлено, що об'єктивним джерелом професійних конфліктів є чинники, які містять соціально-економічні протиріччя; організаційні протиріччя між загальною організаційною метою і індивідуальними цілями фахівців; індивідуально-психологічні протиріччя.

Показано, що конфлікт має суб'єкт-об'єктну природу і виникає як соціальна ситуація, учасники якої надають сенс суперечливості об'єктивно сформованим обставинам життєдіяльності. Іншими словами, конфліктна взаємодія виступає як прояв у соціальній дії протиріч між ментальними репрезентаціями учасників (Ковальчук, 2014).

Встановлено, що в сучасній психології є велика різноманітність моделей конфлікту, які можуть бути розділені на дві групи (Комар, 2016; Попович, 2018).

Структурно-функціональні моделі конфлікту центровані на вивченні компонентів, причин, учасників, функцій, рушійних сил, окремих етапів ескалації і вирішення конфлікту. Методологічно ці дослідження засновані на принципі лінійного детермінізму.

Моделі процесу описують конфлікт як безперервний процес і діючий взаємозв'язок суб'єкта з навколишнім середовищем. Методологічно дані моделі засновані на принципі системної детермінації (Б. Ломов) і припускають, що виникнення і ескалація конфлікту визначається детермінантами двох типів: предикторами, що забезпечують каузальний зв'язок між причинами і наслідками і модератори, які визначають силу і напрям каузальних зв'язків.

Виявлено, що конфліктологічна компетентність фахівців медичної галузі визначається як інтегральна якість особистості і інтегральна когнітивна здатність, яка визначає темп формування та напрямки розвитку ситуації конфлікту, форми поведінки в конфліктній взаємодії і результати конфлікту.

Конфліктологічна компетентність фахівців медичної галузі має складну структуру і включає когнітивний, мотиваційний та регулятивний компоненти, які комплексно реалізують превентивну, прогностичну, конструктивну, рефлексивну та корекційну функції (О. Денисов, А. Деркач, В. Зазикін, М. Кашапов та ін.).

В рамках процесуального підходу до конфлікту конфліктологічна компетентність виступає як базова індивідуально-психологічна детермінанта, що модерує (прискорює або уповільнює) розвиток конфлікту (М. Бендюков).

Теоретичний аналіз показав, що більшість дослідників вважають конфліктологічну компетентність необхідною складовою частиною професійної компетентності, проте, не виділяють конфліктологічну компетентність професіонала як особливий вид компетентності, що дозволяє ефективно вирішувати конфлікти у професійній сфері. У дослідженні ми дотримується

уявлення про те, що конфліктологічна компетентність фахівця-медика суттєво відрізняється від конфліктної компетентності, сформованій поза професійної діяльності на основі загального досвіду соціального життя.

Структура конфліктологічна компетентність фахівця-медика, яка дозволяє ефективно вирішувати професійні конфлікти включає не тільки особливості особистості, а й здатність до рефлексії професійних ситуацій на надситуативному рівні (системне мислення) на основі метакогнітивних стратегій контролю, регулювання та моніторингу процесів оцінки конфліктних ситуацій і, на цій основі, вибору копінг-стратегій і типів реагування у конфлікті, а також сформованість навичок саморегуляції стану.

Аналіз робіт, присвячених формуванню конфліктологічної компетентності, дозволив визначити основні завдання програми розвитку конфліктологічна компетентність фахівця-медика: оволодіння знаннями про специфіку і ознаки конфліктів в медичній сфері, причини їх виникнення, динаміку та можливості вирішення; розвиток здатності до репрезентації проблемної ситуації, яка відповідає системній складності обставин, що об'єктивно у медичній сфері; розвиток метакогнітивних стратегій контролю і регулювання процесу осмислення потенційно конфліктних ситуацій, що відрізняються низькою когнітивною проникністю; розвиток навичок саморегуляції стану, тобто здібності гнучко реагувати на вимоги професійного медичного середовища з метою підтримки рівня активації, оптимального для вирішення завдань у проблемно-конфліктних ситуаціях професійної медичної діяльності; формування навички надситуативного аналізу конфліктної проблемності (системне мислення) на всіх етапах професійного конфлікту; підвищення суб'єктивної доступності системного мислення, метакогнітивного моніторингу та навичок саморегуляції стану в актуальній проблемній ситуації професійної медичної діяльності.

Кореляційний аналіз показників методик, використаних у дослідженні (коефіцієнт кореляції Пірсона), виявив високі кореляції між демонстративними, збудливими і застрягаючими рисами особистості, з одного боку, і такими копінг-стратегіями, як маніпулятивні, асоціальні і агресивні дії, а також агресією, як провідним типом реагування у конфлікті.

Виявлено такі кореляційні зв'язки. Демонстративні риси пов'язані з маніпулятивними діями ($r = 0,39$; $p < 0,01$), асоціальними діями ($r = 0,42$; $p < 0,01$), агресивними діями ($r = 0,41$; $p < 0,01$) і агресією ($r = 0,40$; $p < 0,01$); збудливі риси з маніпулятивними діями ($r = 0,51$; $p < 0,05$), асоціальними діями ($r = 0,50$; $p < 0,01$), агресивними діями ($r = 0,43$; $p < 0,001$) і агресією ($r = 0,39$; $p < 0,01$); паранойяльні риси (застрягаючий тип) корелюють з маніпулятивними

діями ($r = 0,36$; $p < 0,01$), асоціальними діями ($r = 0,37$; $p < 0,01$), агресивними діями ($r = 0,29$; $p < 0,05$) і агресією ($r = 0,38$; $p < 0,01$).

Найбільш виражені гіпертимні риси особистості позитивно пов'язані з копінг-стратегіями «вступ до соціального контакту» ($r = 0,39$; $p < 0,01$), «пошук соціальної підтримки» ($r = 0,28$; $p < 0,05$), «імпульсивні дії» ($r = 0,54$; $p < 0,01$). Астенічні риси негативно пов'язані зі стратегією «обережні дії» ($r = 0,61$; $p < 0,05$), дистимічні риси негативно зі стратегією «асертивні дії» ($r = -0,57$; $p < 0,05$).

Виявлено зв'язки між провідним типом реагування у конфлікті і копінг-стратегіями. Агресія тісно пов'язана з маніпулятивними ($r = 0,44$; $p < 0,01$), асоціальними ($r = 0,56$; $p < 0,01$), і агресивними ($r = 0,62$; $p < 0,01$), діями. Крім того, агресія має позитивну кореляцію зі схильністю до відкритої агресивної поведінки за «Тестом руки» ($r = 0,47$; $p < 0,05$). Відхід тісно пов'язаний з униканням ($r = 0,66$; $p < 0,001$) і, дещо менше, з агресивними ($r = 0,59$; $p < 0,05$), діями. Оптимальне вирішення конфлікту має позитивні кореляційні зв'язки зі вступом у соціальний контакт ($r = 0,36$; $p < 0,01$), пошуком соціальної підтримки ($r = 0,31$; $p < 0,05$) і обережними діями ($r = 0,30$; $p < 0,01$), а також негативну кореляцію з агресивними ($r = -0,42$; $p < 0,05$), діями. Звертає на себе увагу мала кількість кореляційних зв'язків між копінг-стратегією «асертивні дії», з одного боку, і рисами особистості, а також провідним типом реагування, з іншого. Є лише досить слабкий (на межі значущості) зворотний зв'язок з дистимічними рисами особистості ($r = -0,53$; $p < 0,05$) і очевидна негативна кореляція з копінг-стратегією «агресивні дії» ($r = -0,50$; $p < 0,05$). Крім того, в структуру взаємозв'язків практично не включені показники метакогнітивних процесів. Виявлено лише зворотні кореляційні зв'язки між шизоїдними (замкнутість) рисами особистості, з одного боку, і метакогнітивною активністю ($r = -0,43$; $p < 0,05$) і метакогнітивними знаннями ($r = -0,36$; $p < 0,05$), з іншого. При цьому між показниками метакогнітивних процесів є висока позитивна кореляція ($r = 0,67$; $p < 0,01$).

Результати факторного аналізу показують, що найбільшу вагу має фактор, який отримав назву «Агресивна стратегія» (17% дисперсії). Ця стратегія заснована на актуалізації поведінки, властивій демонстративному і збудливому типам особистості. Перше місце цього фактору пояснюється тим, що агресивні дії в конфлікті є не пов'язаними з вольовими формами організації поведінки.

Другий фактор «Пасивна стратегія» (11% дисперсії) демонструє, що для реалізації стратегії необхідно актуалізувати форми поведінки, властиві педантичному і замкнутому особистісним типам. Дана стратегія реалізується в разі, якщо суб'єкт конфлікту оцінює дефіцит ресурсів для продовження конфліктної взаємодії (наприклад, ситуація «вертикального» протиріччя

начальник-підлеглий). Включення в цей фактор параметру метакогнітивного знання з негативним знаком демонструє, що дана стратегія передбачає суб'єктивно оцінку ситуації конфлікту, як складної і перевищує можливості індивіда щодо її когнітивного освоєння. У такій ситуації можливими є лише уникнення або обережні дії.

Третій фактор «Просоціальна стратегія» (8% дисперсії) ілюструє, що дана стратегія спирається на форми поведінки, властиві гипертимному типу особистості, і зводиться до пошуку ресурсів у найближчому соціальному середовищі

Відмінності між експериментальною і контрольною групами досліджувалися за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Результати показують, що в експериментальній групі істотно знизилася схильність до агресії, як провідного типу реагування у конфлікті ($p < 0,01$) і, одночасно, підвищилася значення показника «оптимальне розв'язання» конфлікту ($p < 0,01$).

Серед копінг-стратегій в експериментальній групі найбільше збільшилися показники копінг-стратегій «вступ до соціального контакту» і «маніпулятивні дії» ($p < 0,01$). Схильність до використання таких копінг-стратегій як «агресивні дії», «асоціальні дії» і «імпульсивні дії» в експериментальній групі значимо знизилася ($p < 0,01$), а показник копінг-стратегій «асертивні дії» виріс ($p < 0,05$).

Принципово іншою є факторна структура конфліктологічної компетентності в експериментальній групі, яку можна розглядати як сформовану в процесі навчання конфліктологічну компетентність у професійній медичній сфері. В результатах факторного аналізу даних експериментальної групи наявне розходження факторної структури в порівнянні з контрольною групою. Першим фактором у новій структурі виявляється фактор «Просоціальна стратегія» (16% дисперсії). Фактор «Агресивна стратегія» (10% дисперсії) змістився на друге місце, а фактор «Пасивна стратегія» став третім (7% дисперсії). Основні зміни в структурі фактору «Просоціальна стратегія» полягають у тому, що після навчання в нього виявилися включеними показники копінг-стратегій «асертивні дії», «обережні дії» і «маніпулятивні дії». В цей же фактор увійшов показник провідного типу реагування в конфлікті «оптимальне розв'язання» і показник метакогнітивної активності. Показники, включені в даний фактор, дозволяють зробити висновок, що проактивна стратегія поведінки в конфлікті в експериментальній групі забезпечується не тільки проявом особистісних рис, а, перш за все, розумовими діями (когнітивними операціями), системним мисленням і метакогнітивним контролем.

Істотно змінилися показники, включені в чинники «Агресивна стратегія» і «Пасивна стратегія». У фактор «Агресивна стратегія» з негативним

знаком увійшов показник провідного типу реагування «відхід», а у фактор «Пасивна стратегія», також з негативним знаком, показник «агресія». Ці результати показують, що доступність агресивної поведінки в конфлікті в експериментальній групі в цілому знизилася, а унікаюча поведінка стала більшою мірою забезпечуватися особливостями особистості (риса астеничного типу і відсутність експлозивності).

Розроблена програма має такі блоки.

1. Інформаційний, який включає надання інформації про конфлікти, конфліктні взаємодії та ефективні стратегії поведінки у формі лекційних занять з теми «Конфлікти у медичній галузі: механізми формування і шляхи вирішення». Обсяг 6 академічних годин.

2. Рефлексивний, що складається з імітаційних вправ, рольових ігор та групових дискусій, спрямованих на актуалізацію рефлексивних процесів у проблемно-конфліктних ситуаціях, а також моделювання конфліктних ситуацій професійної медичної діяльності і групових рефлексивних процедур з метою навчання і накопичення метакогнітивного досвіду. Оволодіння навчальним матеріалом даного блоку проводилося в режимі тренінгу «Ефективна поведінка у професійному конфлікті в медичній сфері» обсягом 3 заняття тривалістю 4-5 академічних годин кожне.

3. Блок розвитку навичок саморегуляції, спрямований на формування навичок довільної саморегуляції психоемоційного та функціонального стану фахівців-медиків. Даний блок методично забезпечувався прослуховуванням аудіопрограм курсу ментального тренінгу «Стресостійкість». Даний курс складається з п'яти програм, тривалістю 20-25 хв. кожна. Кожна програма прослуховувалася 3-4 рази протягом тижня. У блок були включені такі програми (О. Харчук):

-«М'язове розслаблення». Мета програми: оволодіння практичними навичками входження у стан глибокого психом'язового розслаблення (релаксація) і навичками вольової уваги.

- «Психічне розслаблення». Мета програми: оволодіння практичними навичками ментального імаготренінгу, цілеспрямованої візуалізації та дисоціації від мимовільних думок, емоцій і зовнішніх стресових впливів.

- «Ключ релаксації». Програма спрямована на формування індивідуального способу екстреного зниження нервово-психічної напруги і заснована на методах уявної репетиції.

- «Впевненість». Мета програми: актуалізація минулого позитивного досвіду подолання важких ситуацій і реалізації стратегій ефективної поведінки за допомогою методів рефлексивного імаготренінгу.

- «Цілеспрямованість». Мета програми: формування позитивних образів майбутнього з використанням методів попередньої рефлексії, імаготренінгу і уявної репетиції.

Після тренінгової програми розвитку конфліктологічної компетентності фахівців медичної галузі відбулася істотна зміна факторних навантажень. Перше місце в експериментальній групі зайняв фактор «Просоціальна стратегія». При цьому, він став включати й такі показники, як копінг-стратегія «асертивні дії», провідний тип реагування «оптимальне розв'язання» і показник метакогнітивної активності. В цей же фактор увійшов і показник «маніпулятивні дії». Останнє можна пояснити тим, що необхідність координації і узгодження дій в експериментальній групі придбала більш високу значимість, ніж агресивне відстоювання власної позиції або відхід.

У комплексі, отримані відмінності між експериментальною і контрольною групами можна інтерпретувати як глибоке освоєння і вдосконалення конструктивних, розважливих стратегій поведінки в професійному конфлікті в експериментальній групі.

Висновки. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі являє собою складне психічне утворення і інтегральну якість особистості, яке забезпечує успішне розпізнавання, ефективну поведінку і оптимальне розв'язання професійних конфліктів в медичній сфері. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі є особливим видом компетентності та не зводиться до конфліктної компетентності особистості, сформованій на основі загального досвіду соціального життя. Конфліктна компетентність професіонала виступає як важлива індивідуально-психологічна детермінанта-модератор, що визначає темп формування, напрямки ескалації, форми поведінки і результати професійного конфлікту в медичній сфері. Конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі характеризується високою суб'єктивною доступністю ефективних для успішного вирішення професійного конфлікту типів реагування у конфлікті. В результаті програми тренінгових заходів розвитку конфліктологічної компетентності фахівців-медиків відбулися такі зміни: встановлено, що найбільш доступним типом реагування на конфліктну ситуацію виступає «оптимальне розв'язання», забезпечене когнітивно складними копінгамі «асертивні дії» і «маніпулятивні дії», а також соціально орієнтованими копінгамі «вступ до соціального контакту» і «пошук соціальної підтримки»; тип реагування на конфлікт «оптимальне розв'язання» забезпечується метакогнітивними процесами контролю і моніторингу когнітивної діяльності, що спільно з копінгом «обережні дії» і поведінкою, властивою гіпертичному типу особистості фахівця-медика, свідчить про високу доступність рефлексивних процесів і розумових стратегій поведінки, які спрямовані на оптимальне розв'язання професійного конфлікту в медичній

сфері. Підтверджено гіпотезу про те, що конфліктологічна компетентність фахівця медичної галузі може бути сформована в результаті практико-орієнтованого навчання та тренінгу. Отримані результати доводять, що розроблена в ході дослідження програма розвитку конфліктологічної компетентності фахівців медичної галузі, яка складається з інформаційного, рефлексивного блоків і блоку розвитку навичок довільної саморегуляції стану, може бути використана як модель для розвитку конфліктологічної компетентності фахівців-медиків.

Література

1. Жигаренко І.Є., Новицька Л.В. До питання подолання міжособистісних конфліктів як засобу психопрофілактики афективних розладів особистості. *Virtus: Scientific Journal. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy.* Issue 11. Canada: Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers», 2017. С. 57 – 59.

2. Ковальчук З.Я. Особистісний та рольовий аспекти професійного спілкування. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 7. Ч. 1. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2014. С. 443 – 451.

3. Комар Т.В. Становлення професійної зрілості фахівця соціономічного профілю: [монографія]. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. 401 с.

4. Попович І.С. Вплив соціально-психологічних очікувань на професійне зростання та професійне здоров'я фахівців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного ун-ту імені В. Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2018. № 2 (46). С. 129 – 139.

References

1. Zhyharenko I.Ie., Novytska L.V. (2017). Do pytannia podolannia mizhosobystisnykh konfliktiv yak zasobu psykhoprofilaktyky afektyvnykh rozladiv osobystosti. [On the issue of overcoming interpersonal conflicts as a means of psychoprophylaxis of affective personality disorders]. *Virtus: Scientific Journal. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy.* Issue 11. Canada: Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers». S. 57 – 59. [in Ukrainian].

2. Kovalchuk Z.Ia. (2014). Osobystisnyi ta rolovyi aspekty profesiinoho spilkuvannia. [Personal and role aspects of professional communication]. *Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. 11. Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti.* Vyp. 7. Ch. 1. Nizhyn: PP Lysenko M.M.. S. 443 – 451. [in Ukrainian].

3. Komar T.V. (2016). Stanovlennia profesiinnoi zrilosti fakhivtsia sotsionomichnoho profilii: [monohrafiia]. [Formation of professional maturity of a

specialist of socio-economic profile]. Vinnytsia: TOV firma «Planer». 401 s. [in Ukrainian].

4. Popovych I.S. (2018). Vplyv sotsialno-psykholohichnykh ochikuvan na profesiine zrostantia ta profesiine zdorovia fakhivtsiv. [The impact of socio-psychological expectations on professional growth and professional health of professionals]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho un-tu imeni V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU imeni V. Dalia. № 2 (46). S. 129 – 139. [in Ukrainian].

Volchenko Ye., Khatipov M.

DEVELOPMENT OF CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE OF MEDICAL INDUSTRIES FROM THE POSITION OF SOCIAL PSYCHOLOGY

The article shows that the conflictological competence of a medical specialist is a special type of competence that provides recognition, effective behavior and optimal resolution of professional conflicts. Conflictological competence of a medical specialist differs significantly from conflict competence, formed on the basis of general experience of social life. Conflictological competence of a medical specialist is characterized by the development and availability of prosocial and prudent behavioral strategies that are aimed at optimal resolution of professional conflict. Conflictological competence of a medical specialist is a complex mental formation, which includes personality traits, processes of metacognitive control, regulation and monitoring of cognitive activity, as well as reflection aimed at supersituational analysis of problematic situations of professional activity and arbitrary self-regulation of psychoemotional state. Together, these components ensure the selection and implementation in behavior of optimal coping strategies and types of conflict response to achieve the goals of professional activity. Conflictological competence of a medical specialist is successfully formed in the process of practice-oriented learning and consists of a set of educational and training activities, the content of which reflects the professional activity.

Key words: *conflict, conflict competence, medical specialists.*

Волченко Євген Євгенович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк;

Хатіпов Михайло Олександрович – старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк.

ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

ORCID 0000-0002-9136-6088

В статті розкрито основні детермінанти розвитку життєстійкості особистості у соціальному середовищі. Показано, що життєстійкість досліджується з різних позицій: як інтегральна здатність особистості в рамках теорії діяльності і здібностей; як особистісний стан суб'єкта, що впливає, розвиває і збагачує всі сфери його психіки; як інтегральна характеристика протистояння негативним впливам середовища, подолання життєвих труднощів, трансформації їх у ситуації розвитку суб'єкта. Виявлені підходи до трактування сутності життєстійкості вказують на її зв'язок зі способами поведінки, установками, де життєстійкість, як утворення особистості, дозволяє продуктивно справлятися з проблемними ситуаціями в напрямку формування стійкості, особистісного зростання, ефективної взаємодії в соціальному середовищі. Встановлено, що розвинений компонент прийняття ризику в структурі життєстійкості описується як переконаність в тому, що все, що відбувається з людиною сприяє її розвитку за рахунок набутих знань, інформованості, урахування позитивного і негативного досвіду. Цей компонент життєстійкості допомагає залишатися відкритими в соціальному середовищі, сприймати життєві події як випробування і виклик. Отримані результати свідчать про те, що життєстійкість у більшій мірі залежить від міри залученості особистості у соціокультурний простір взаємодії, усвідомлення відповідальності за майбутнє. Контроль, як компонент життєстійкості, вказує на прагнення впливати на результати того, що відбувається, вибирати відповідну поведінку. Виявлені особливості за різними компонентами життєстійкості пов'язані зі сферою активності і родом занять кожної групи респондентів.

Ключові слова: особистість, життєстійкість, компоненти життєстійкості, детермінанти життєстійкості.

Постановка проблеми. В умовах соціокультурних та економіко-політичних перетворень розширюється поле формування життєстійкості особистості. Актуальність вивчення життєстійкості набуває значення, оскільки

суспільству необхідно знати основні детермінанти розвитку життєстійкості, створювати механізми подолання труднощів, формувати готовність особистості і суспільства в цілому вибудовувати стратегії майбутнього розвитку, забезпечувати самореалізацію, успішність в епоху глобалізації (Т. Конюхова).

Вимоги соціуму до конкурентоспроможної особистості визначають життєстійкість як важливий компонент її формування. Основні аспекти життєстійкості особистості у соціальному середовищі розглядаються через її орієнтацію на професійну активність, залучення до здорового способу життя, вміння справлятися зі стресом у мінливих умовах життєдіяльності, мотивації досягнення задуманого, зростання рівня освіти, адаптації, соціалізації та ін. (Карпенко, 2013).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці відбувається постійне оновлення і розширення категорії життєстійкості, проте наразі недостатньо вивчені макро- і мікросоціальні чинники, особистісні особливості життєстійкості суб'єкта, ресурсні та потенційні можливості її формування. Готовність суб'єкта жити, функціонувати, повноцінно розвиватися в соціумі, бути конкурентоспроможним, соціально зрілим інтегровані в якість життєстійкості, яка підтримується здатністю суб'єкта до виживання у динамічно мінливих умовах життя і привертає увагу дослідників в області соціальних наук, зокрема в соціальній психології (О. Конюхова).

Встановлено, що в теоріях екзистенціалістів життєстійкість пов'язана з індивідуальністю, активністю, спрямованістю суб'єкта на творчу діяльність, цілеспрямованістю проектування майбутнього саморозвитку, усвідомлення сенсу існування в соціальному суспільстві. Філософи-іраціоналісти розглядають прагнення людини до самоствердження силою духу, успіху у житті. Герменевтика пояснює сенс життя суб'єкта через самосвідомість, особистісне співпереживання. Філософія позитивізму підтримує необхідність актуалізації творчих імпульсів інтеграції в соціум за умови особистісної розвиненості мислення. Сучасні філософи говорять про необхідність пізнавальної активності індивіда, що веде до саморозвитку, мотивованості на досягнення поставленої мети, звертаються до волі, свідомості, індивідуалізації, що відкриває нові напрямки вивчення феномену життєстійкості особистості. Представники гуманістичного напрямку збігаються у своїх поглядах на проблему життєстійкості, яка проявляється у прагненні особистості до досконалості, самодетермінованості поведінки, самоактуалізації, соціальної взаємодії тощо (Assor, Vansteenkist, Kaplan, 2009).

Мета статті – розкрити основні детермінанти розвитку життєстійкості особистості у соціальному середовищі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Життєстійкість належить до особливого класу здібностей, які називають духовними. Вони визначають поведінку: сенс життя, дотримання принципів віри, оптимізму, любові, креативності. Відзначається, що особистість переробляє події при виборі певного типу поведінки з позицій власного внутрішнього світу, прагне зробити його впорядкованим, передбачуваним і зрозумілим. У ситуації, коли суб'єкт намагається впоратися з життєвими труднощами, його активність спрямована на зовнішні обставини і на зміну самого себе. Включеність суб'єкта в систему суспільних відносин розширює простір і сприяє життєстійкості особистості. Життєстійкість підпорядковується сенсу життя особистості, спирається на емоційно-вольову сферу, підтримує максимальне розкриття суб'єктом свого життєвого ресурсу (Kovalchuk, 2016). Конструктивно перетворюючі стратегії характерні для осіб з оптимістичним світоглядом, позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя, вираженою мотивацією досягнення. Натомість песимісти сприймають світ як джерело небезпек, мають невисоку самооцінку, часто вдаються до механізмів психологічного захисту.

Дослідники (Т. Конюхова, О. Конюхова) звертаються до питань саморозвитку інтегральної індивідуальності, самоактуалізації суб'єкта діяльності, самотрансценденції, зв'язку життєстійкості з соціально-економічними процесами, розвитком життєздатних якостей, включеності у соціокультурний простір взаємодії, наповнюючи новим змістом категорію життєстійкості.

Таким чином, стан вивченості феномену життєстійкості показує, що в даній категорії укладена цілісна система соціокультурної взаємодії, інтегрованої особливості особистості (Kusurkar, Croiset, Kruitwagen, 2011). Життєстійкість (hardiness) представлена трансформаційним копінгом, життєстійкими установками, життєстійким ставленням до оточуючих людей, є показником психосоматичного здоров'я, мотивує суб'єкта на перетворення стресогенних життєвих подій.

В теорії салютогенезу звертається увага на ресурсні характеристики особистості, на її потенціал і вміння виживати в ситуації труднощів і не концентруватися на чинниках порушень, проблем, нестабільності.

Вчені вивчають життєстійкість з різних позицій: як інтегральну здатність особистості в рамках теорії діяльності і здібностей; як особистісний стан суб'єкта, що впливає, розвиває і збагачує всі сфери його психіки; як інтегральну характеристику протистояння негативним впливам середовища, подолання життєвих труднощів, трансформації їх у ситуації розвитку суб'єкта. Виходячи з цього життєстійкість, як система переконань, сприяє розвитку

готовності суб'єкта брати участь, контролювати, управляти екстремальними ситуаціями, сприймати негативні події як досвід і успішно справлятися з ними.

Виявлені підходи до трактування сутності життєстійкості вказують на її зв'язок зі способами поведінки, установками, де життєстійкість, як утворення особистості, дозволяє продуктивно справлятися з проблемними ситуаціями в напрямку формування стійкості, особистісного зростання, взаємодії в соціальному середовищі.

Інтерес дослідників викликає динаміка вибору і використання активних поведінкових стратегій на різних вікових етапах, яка допомагає при необхідності корегувати життєстійкість або розвивати її. Так, у дитинстві розвиток компонентів життєстійкості залежить від відносин батьків з дитиною; підлітки, які відчують стан «поток», мають більш високу самооцінку і ступінь захопленості, швидко соціалізуються і домагаються успіху. Розвиток особистості в юнацькому віці, як найбільш сприятливому для формування життєстійкості і життєстійкого подолання стресів, пов'язаний зі зростанням рівня самосвідомості, вимог до оточуючих, до себе, становленням сталого образу «Я». Необхідний рівень соціальної зрілості сприяє збереженню психосоматичного здоров'я, трансадаптації, відповідає потребам молодих людей зайняти внутрішню позицію дорослої людини, самовизначитися у соціальному середовищі.

Отже, у структурі життєстійкості трансформаційний копінг пояснює адекватне ставлення суб'єкта до проблем і вибору способів їх вирішення, ефективне використання набутого досвіду, діяльність на основі сформованих установок у соціальному середовищі.

Суб'єктивна модель трансформації пов'язана з емоційними, інтелектуальними видами реагування, мотиваційним ставленням до свого стану, зміни поведінки, способу життя.

Детермінантою процесу особистісної трансформації виступає самозміна особистісної сфери, міра власної відповідальності за зміни. Розвиток особистісних установок суб'єкта стає основою перетворення перешкод і стресів в джерело зростання і розвитку. Включеність або залученість в процес, в дію, як один з компонентів життєстійкості, підтримує відчуття причетності, особистісної значущості в системі міжособистісних відносин, мотивує до реалізації задуманого, накопичення ресурсної бази. Протилежністю залученості є відчуженість, відчуття знедолення, відчуття себе «поза» життям.

Контроль, як наступний компонент і установка життєстійкості, мотивує суб'єкта до пошуку шляхів впливу на стресогенну ситуацію, уникнення стану безпорадності, переконаності в наявності детермінованого зв'язку між його діями, вчинками, зусиллями і результатами, подіями, відносинами тощо.

Наступним компонентом в структурі життєстійкості є прийняття ризику, який дозволяє особистості залишатися відкритою навколишньому світу, приймати події, що відбуваються, як виклик і випробування, надає можливість придбати новий досвід, витягти для себе певні уроки.

Людина постійно здійснює вибір незмінності (минулого), який залишає на місці, і вибір невідомості (майбутнього), який просуває вперед, створює перспективу розвитку особистості, дозволяє набути цінного досвіду розуміння соціокультурної взаємодії, самопізнання, розширює поле соціального простору. Протилежністю прийняття ризику є відчуття загрози.

Таким чином, життєстійкість слід вважати загальною диспозицією, базовим ядром особистості, що надає їй стійкість, самоефективність в різних сферах, захищає від стресу, дозволяє перетворити зміни у можливості, забезпечити успішну соціалізацію в соціальному середовищі.

Експериментальна частина проводилася і оцінювалася у респондентів різної соціально-професійної спрямованості.

У дослідженні взяло участь 256 осіб у віці від 19 до 46 років різної статі. Матеріали дослідження були піддані обробці і систематизації за допомогою методів математичної статистики. Аналіз отриманих значень (в балах) дозволив виокремити дві групи респондентів з максимально високими показником за життєстійкістю (87-89) та більш низькими показниками (80-72).

Респонденти першої групи мають високі показники вираженості життєстійкості, яка, розвиваючись сама, розвиває і суб'єкта, активно взаємодіє в соціальному середовищі. Життєстійкість виступає способом включеності в придбання соціокультурного досвіду, готовності діяти за відсутності надійних гарантій успіху, проявляти більшу впевненість і рішучість при здійсненні вибору в різних життєвих ситуаціях. Високий рівень вираженості життєстійкості дозволяє респондентам легше переносити тривогу, яка супроводжує вибір; перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання стресів і сприйняття їх як менш значущих; дає більше сил; мотивує до самореалізації, лідерства, оптимізму, здорового способу життя і поведінки; забезпечує можливість відчувати себе значущими і цінними, активно вирішувати життєві завдання, незважаючи на присутність стресогенних факторів. Дозволяє абстрагуватися від дрібниць життя, долати виникаючі труднощі, знаходити ресурси для просування до бажаного майбутнього.

Низький рівень життєстійкості у другій групі відображає відсутність у респондентів особистісно значущих цілей і смислів життя, чутливість до різних дрібниць життя і життєвих труднощів, схильність до хронічного стресу.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що розвинений компонент прийняття ризику в структурі життєстійкості описується як

переконаність в тому, що все, що відбувається з людиною сприяє її розвитку за рахунок набутих знань, інформованості, урахування позитивного і негативного досвіду. Добре розвинений компонент прийняття ризику життєстійкості допомагає залишатися відкритими в соціальному середовищі, сприймати життєві події як випробування і виклик. Отримані результати свідчать про те, що життєстійкість у більшій мірі залежить від міри залученості (72,54%) людини в соціокультурний простір взаємодії, усвідомлення відповідальності за майбутнє. Контроль вказує на прагнення впливати на результати того, що відбувається, вибирати відповідну поведінку. Респонденти у відсутності впевненості, надійних гарантій успіху не готові діяти на свій страх і ризик, прагнуть зайняти оцінюючу позицію в житті. За гендерною ознакою більш низький показник життєстійкості спостерігається в групі жінок. Виявлені особливості за різними компонентами життєстійкості пов'язані зі сферою активності і родом занять кожної групи респондентів. Таким чином, проведене дослідження орієнтує на подальше вивчення феномену життєстійкості, вивчення можливостей суб'єкта для активного життєвого позиціонування і конструктивного самовираження, звертатися до розробки технологій реалізації потенціалу людини щодо створення поля своєї життєстійкості в різних соціокультурних сферах сучасного суспільства.

Література

- 1.Карпенко Є.В. Самоактуалізація і адаптація: від конфронтації до кооперації: монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. 271 с.
- 2.Assor A., Vansteenkist M., Kaplan A. Identified versus introjected-approach and introjected-avoidance motivations: The limited benefits of self-worth strivings. *Journ. of Educational Psychology*. 2009. V. 101 (2). P. 482 – 497. [in English].
- 3.Kovalchuk Z.Ya. Reflexive activities of individual in crisis society. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. № 11. 2016. С. 71 – 78. [in English].
- 4.Kusurkar R., Croiset G., Kruitwagen C. Validity evidence for the measurement of the strength of motivation. *Adv. in Health Sci. Educ. Theory Pract.* 2011. V. 16 (2). P. 183 – 195. [in English].

Referens

- 1.Karpenko Ye.V. (2013). Samoaktualizatsiia i adaptatsiia: vid konfrontatsii do kooperatsii: monohrafiia. [Self-actualization and adaptation: from confrontation to cooperation]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 271 s. [in Ukrainian].
- 2.Assor A., Vansteenkist M., Kaplan A. Identified versus introjected-approach and introjected-avoidance motivations: The limited benefits of self-worth

strivings. *Journ. of Educational Psychology*. 2009. V. 101 (2). P. 482 – 497. [in English].

3. Kovalchuk Z. Ya. Reflexive activities of individual in crisis society. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. № 11. 2016. С. 71 – 78. [in English].

4. Kusurkar R., Croiset G., Kruitwagen C. Validity evidence for the measurement of the strength of motivation. *Adv. in Health Sci. Educ. Theory Pract.* 2011. V. 16 (2). P. 183 – 195. [in English].

Marchenko A.D.

MAIN DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY SUSTAINABILITY IN THE SOCIAL ENVIRONMENT

The article reveals the main determinants of the development of vitality of the individual in the social environment. It is shown that viability is studied from different positions: as an integral ability of the individual within the theory of activity and abilities; as a personal state of the subject, influencing, developing and enriching all areas of his psyche; as an integral characteristic of resisting the negative influences of the environment, overcoming life's difficulties, transforming them in the situation of the subject's development. The identified approaches to the interpretation of the essence of vitality indicate its connection with behaviors, attitudes, where vitality, as the formation of personality, allows you to productively cope with problematic situations in the direction of stability, personal growth, effective interaction in the social environment. It is established that the developed component of risk acceptance in the structure of vitality is described as the belief that everything that happens to a person contributes to its development through acquired knowledge, awareness, taking into account the positive and negative experiences. This component of vitality helps to remain open in the social environment, to perceive life events as a test and a challenge. The obtained results indicate that the viability to a greater extent depends on the degree of involvement of the individual in the socio-cultural space of interaction, awareness of responsibility for the future. Control, as a component of vitality, indicates a desire to influence the results of what is happening, to choose appropriate behavior. The identified features of the various components of viability are related to the field of activity and occupation of each group of respondents.

Key words: *personality, viability, components of viability, determinants of viability.*

Марченко Андрій Дмитрович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк.

ВПЛИВ АСЕРТИВНОСТІ НА КОНФЛІКТОЛОГІЧНУ КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ-МЕДИКІВ

ORCID 0000-0002-4011-6433

В статті розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження конфліктологічної компетентності фахівців-медиків. Під конфліктологічною компетентністю фахівців-медиків розуміємо здатність і готовність фахівця ефективно взаємодіяти в ситуації конфлікту, передбачати можливі наслідки і ефективно управляти ними. Вважаємо, що розвиток навичок асертивності здатний підвищити рівень конфліктологічної компетентності фахівців-медиків, оскільки дозволяє повною мірою реалізувати структуру конфліктологічної компетентності особистості. Доведено, що конфліктологічна компетентність є основою професіоналізму фахівців-медиків і сприяє зниженню напруги у професійній взаємодії. Проаналізовано структурні компоненти конфліктологічної компетентності та показано їх змістові характеристики. За матеріалами спостереження визначено типові причини проявів конфліктів у професійному середовищі фахівців-медиків. Визначено особливості впливу асертивності на конфліктологічну компетентність фахівців-медиків. Апробовано техніки асертивності в середовищі соціально-психологічного тренінгу. Аналіз причин-конфліктогенів фахівців-медиків дозволить розгорнути подальше емпіричне дослідження означеної проблеми.

Ключові слова: конфліктологічна компетентність, асертивна поведінка, структура конфліктологічної компетентності, фахівці-медики, конфлікт.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення актуалізують роль комунікативної компетентності фахівців-медиків. Різномірне спілкування з великою кількістю суб'єктів в непростих життєвих ситуаціях вимагає неабияких навичок комунікативної толерантності, асертивної поведінки й, насамперед, конфліктологічної компетентності. Оскільки, поява конфліктів у професійному середовищі спричиняє деструктивні наслідки для всіх учасників конфліктної взаємодії. Незважаючи на те, що в науковому полі ведуться дослідження конфліктологічної компетентності фахівців соціономічних професій, важливо з'ясувати вплив асертивності на формування конфліктологічної компетентності фахівців-медиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі проблема конфліктологічної компетентності досліджується такими вченими як А. Я. Анцупов, Є. М. Богданов, В. Г. Зазикін, А. І. Шепілова, Л. Котлова, С. С. Філь, Л. О. Ярослав та ін. Педагогічні умови формування конфліктологічної компетентності вивчали С. В. Баникіна, В. І. Журавльов; відмінності між поняттями «конфліктна компетентність» і «конфліктологічна компетентність» - О. Є. Єфімова, Б. І. Хасан. С. С. Філь розробила структуру конфліктологічної компетентності.

Мета статті – проаналізувати особливості впливу асертивності на конфліктологічну компетентність фахівців-медиків.

Виклад основних результатів дослідження. На думку більшості дослідників, конфліктологічна компетентність передбачає: здатність індивіда ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем у системі міжособистісних стосунків; оволодіння навиками асертивної поведінки; формування конструктивного ставлення до конфліктів; володіння навиками конструктивної критики; наявність навичок керування конфліктними ситуаціями; уміння використовувати адекватні ситуації копінг-стратегії; здатність перетворювати деструктивні конфліктні явища в конструктивні. Модель конфліктологічної компетентності, запропонована С. С. Філь, містить наступні важливі компоненти: когнітивний компонент, що передбачає формування базових знань у сфері конфліктології та конфлікт-менеджменту; операційний компонент – передбачає формування практичних умінь і навичок вирішення конфліктів на основі цінностей співробітницького підходу; мотиваційно-ціннісний компонент – це орієнтація фахівця на безконфліктну взаємодію; рефлексивно-регулятивний компонент – передбачає здатність фахівця до рефлексії та усвідомлення власної поведінки в конфлікті; експеріментальний компонент – передбачає набуття досвіду у сфері вирішення конфліктів. О. Денисов розкриває психологічну структуру конфліктологічної компетентності фахівця через низку взаємопов'язаних компонентів: гностичний – знання про причини виникнення конфліктів, закономірності його розвитку й перебіг; регулятивний – вміння впливати на опонентів, здійснювати профілактику конфлікту; проєктувальний – уміння передбачати дії опонентів, розвиток і наслідки конфлікту; рефлексивно-статусний – вміння організувати процес самопізнання; комунікативний – уміння ефективно спілкуватись; нормативний – знання про нормативні та моральні регулятори поведінки в умовах управління і вирішення конфліктів, здатність та готовність дотримуватись етичних норм щодо учасників конфлікту.

Важливим у формуванні конфліктологічної компетентності є оволодіння навиками асертивної поведінки. Термін «асертивність» походить

від англійського «assert» – наполягати на своєму, відстоювати свої права. Асертивність передбачає наявність впевненості у собі, готовності та здатності адекватно реалізовувати власні прагнення. Впевнена поведінка сприяє редукції агресивної поведінки у формі неагресивної впевненості та наполегливості. Поняття асертивності увійшло у науковий обіг на початку 60-х років ХХ століття завдяки працям американського психолога А. Солтера. В його теорії асертивна поведінка розглядається як найбільш конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії, на протизагу двом поширеним деструктивним способам – маніпуляції та агресії. С. Стаут дає таке визначення асертивної особистості: «асертивна людина відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших, вона позитивна, слухає, розуміє і намагається знайти компроміс». Основними складовими асертивності С. Стаут вважає наявність самоповаги та поваги до інших, а також здатність прийняти на себе відповідальність за свою поведінку. «За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Тобто ми відповідальні за власну поведінку й не маємо права винуватити інших людей за нашу реакцію на їхню поведінку». На думку американського психолога М. Дойча, особистість, яка поважає і цінує себе, вирізняється високим рівнем асертивності, завдяки чого в будь-якій ситуації діє «рішуче, чесно і дружельно». Асертивність, за С. Стаутом і Г. Буком, складається з трьох основних компонентів: здатності адекватно висловлювати почуття, здатності відкрито висловлювати переконання і думки, здатності захищати свої права. Асертивні люди здатні висловити свою позицію в конфліктній ситуації без агресії, не ображаючи опонента. Асертивний стиль поведінки є свідченням сили особистості та позитивну твердість характеру. Згодом цю теорію підтримали та поглибили такі психологи, як Р. Алберті, Д. Вольпе, М. Емонс, В. Капони, К. Келлі, А. Лазарус, Т. Новак та ін. У вітчизняній психології поняття асертивності почало розглядатися нещодавно, зокрема такими вченими, як С. Герасіна, Л. Курганська, Л. Ніколаєв та ін.

Нами було проведено дослідження на групі фахівців медиків на курсах підвищення кваліфікації на базі Центру інноваційних технологій PNU-EcoSystem Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Фахівцям-медикам було запропоновано авторську анкету, щоб з'ясувати роль впливу асертивності на формування конфліктологічної компетентності. Серед основних конфліктогенів у професійній діяльності фахівці-медики виокремлюють найбільш типові: хронічний професійний стрес, нечіткість планування робочого навантаження; особистісні якості пацієнтів, складність аналізу професійних ситуацій; бажання включитись в емоційну реакцію; відчуття почуття провини за важкі життєві обставини; швидкі

інноваційні зміни; неоднозначність впливу засобів масової інформації. На запитання анкети, «З ким найчастіше у вас трапляються конфлікти у професійному середовищі?», отримали відповідь – з керівництвом і пацієнтами. «Яку форму мають конфлікти?». 57% відповіли, що тривалу й латентну. На запитання анкети «Чи відслідковуєте у себе прояви асертивної поведінки?» - 68% фахівців-медиків відповіли, що їм складно описати у себе прояви такої поведінки. На запитання: «Якому стилю поведінки у ситуації конфлікту віддасте перевагу?», більша частина опитаних відповіла, що обирають стиль уникнення і пристосування. Для фахівців-медиків у програмі підвищення кваліфікації було проведено ряд соціально-психологічних тренінгів, які мали на меті підвищити особистісну асертивність і впливати на формування конфліктологічної компетентності. Ефективним був аналіз кейсів щодо розбору конфліктної ситуації, який включав наступні етапи: отримання інформації про появу конфлікту; збір даних по конфлікт; аналіз отриманої інформації; перевірка достовірності отриманої інформації; оцінка конфліктної ситуації. На етапі врегулювання конфлікту відбувається вибір способу врегулювання конфлікту засобом медіаторства; обговорення обраного способу реалізації дій; уточнення інформації та прийняття рішень; зняття післяконфліктної напруги; аналіз досвіду та врегулювання конфлікту. Для розвитку асертивності у тренінгу необхідно моделювати умови, в яких можливе сформувати навички впевненості в собі. Мета тренінгу асертивності полягає в оволодінні навичками впевненої поведінки в міжособистісних стосунках, виробленні такої поведінки, яка є прийнятною як для індивіда, такі суспільства загалом. Важливим у ході занять було Так як асертивність – якість особистості, яка проявляється у взаємодії людей, у групі, то і формувати її необхідно в умовах групової роботи, тобто в процесі тренінгових занять. Допоміжними цілями тренінгу асертивної поведінки часто є: а) підвищення усвідомленості особистих прав; б) розрізнення неасертивності, асертивності і агресивності; в) навчання вербальним і невербальним вмінням асертивної комунікації. Останнє включає вміння говорити «ні», звертатися з проханнями і ставити вимоги, висловлювати позитивні і негативні почуття, розпочинати, підтримувати і закінчувати розмову. Тренінг асертивності в тому вигляді, як він зазвичай практикується¹ вимагає визначення специфічних ситуацій, в яких учасники зазвичай поводяться дезадаптивно – тобто, неасертивно або агресивно.

Для підвищення асертивності використовуються наступні п'ять технік.

Перша – надбання навичок поведінки засобами трансактного аналізу, зокрема техніки зміни ролей – це підвищує асертивність завдяки моделюванню як вербальних, так і невербальних компонентів асертивності.

Друга – відтворення поведінки за зразком – апробація нових форм поведінки у рольовій грі, репетиції бажаної поведінки.

Третя – вдосконалення поведінки – полягає в доданні новому поведінки невимушеності і стійкості за допомогою адекватної зворотного зв'язку, критичних коментарів і вказівок тренера.

Четверта – когнітивне реструктурування – включає критичний аналіз ірраціональних уявлень, що перешкоджають асертивності, і надбання знань, що підсилюють асертивність.

П'ята і остання процедура – генералізація та перенос результатів навчання – нової поведінки в реальні ситуації і заохочує інноваційної поведінки у реальному житті. Ці процедури можна застосовувати й самостійно, поки людина не набуде бажаного рівня асертивності.

При опрацюванні очікувань учасники тренінгу визнавали, що їм не вистачає впевненості в собі та здатності спокійно і наполегливо відстоювати свої інтереси, що їм важко змусити інших вислуховувати себе., що їх часто перебивають, кричать на них; такі ситуації для них вкрай неприємні. Відповідно, що їх очікування були пов'язані з прагненням навчитися поводитися більш впевнено в повсякденному житті та в конфліктних ситуаціях.

Висновки. Таким чином, під конфліктологічною компетентністю фахівців-медиків розуміємо здатність і готовність фахівця ефективно взаємодіяти в ситуації конфлікту, передбачати можливі наслідки і ефективно управляти ними. Вважаємо, що розвиток навичок асертивності здатний підвищити рівень конфліктологічної компетентності фахівців-медиків, оскільки дозволяє повною мірою реалізувати структуру конфліктологічної компетентності особистості.

Література

1. Денисов О. И. Проблема конфликтологической компетентности руководителя. Москва : Изд – во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2000. 35 с.
2. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы) // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 202-212.
3. Філь С. С. Визначення, зміст та структура конфліктологічної компетентності студентів – майбутніх фахівців соціономічних професій // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. - 2011. - Т. 123. - С. 20-24. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2011_123_6.

References

1. Denysov O. Y. Problema konfliktolohycheskoi kompetentnosti rukovodytelia. Moskva : Yzd – vo MHTU ym. N. Э. Baumana, 2000. 35 s.
2. Doich M. Razresheniye konflikta (Konstruktyvnye y destruktyvnye protsessy) // Sotsyalno-polytycheskiy zhurnal. – 1997. – № 1. – S. 202-212.
3. Fil S. S. Vyznachennia, zmist ta struktura konfliktolohichnoi kompetentnosti studentiv – maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii // Naukovi zapysky NaUKMA. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. - 2011. - T. 123. - S. 20-24. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAApp_2011_123_6.

Piletska L. S.

INFLUENCE OF ASSERTIVITY ON CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE OF MEDICAL SPECIALISTS

The article considers the theoretical and methodological principles of the study of conflictological competence of medical professionals. Under the conflict competence of medical professionals we understand the ability and willingness of the specialist to interact effectively in a conflict situation, to anticipate possible consequences and effectively manage them. We believe that the development of assertiveness skills can increase the level of conflictological competence of medical professionals, as it allows to fully implement the structure of conflictological competence of the individual. It is proved that conflict competence is the basis of professionalism of medical professionals and helps to reduce stress in professional interaction. The structural components of conflictological competence are analyzed and their semantic characteristics are shown. According to the materials of the observation, the typical causes of conflicts in the professional environment of medical specialists are determined. The peculiarities of the influence of assertiveness on the conflictological competence of medical specialists are determined. Techniques of assertiveness in the environment of social and psychological training are tested. The analysis of the causes-conflictogens of medical specialists will allow to develop further empirical research of the specified problem.

Key words: *conflictological competence, assertive behavior, structure of conflictological competence, medical specialists, conflict.*

Пілецька Любомира Сидорівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

РОЗУМІННЯ ЗНАЧУЩОСТІ ЗМІН ЖИТТЄВОГО СВІТУ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

ORCID 0000-0002-5517-6754

В статті розкрито розуміння значущості змін життєвого світу для становлення особистості. Визначена значущість радикальних і швидких змін життєвого світу, як чинника самореалізації особистості. Наголошується, що для змін, які відбуваються, характерні не тільки високі темпи, а й різкі переструктурування навколишнього світу, до яких більшість осіб може бути не готовими. Важливим для аналізу середовищних регуляторів діяльності особистості є точне розуміння того, яка структура соціального середовища, що саме в ній сприймається як важливе і значуще. З цієї точки зору взято до уваги характеристику психологічного простору особистості, як сформовану суб'єктом систему позитивно, нейтрально або негативно значущих об'єктів або явищ. Ці об'єкти і явища перебувають у взаємозв'язках один з одним, виконують певні функції відповідно до прийнятих в соціальному середовищі норм і правил. Подання про складну структуру психологічного простору особистості викликало необхідність у визначенні концептуальних засад для виділення компонентів психологічного простору і взаємозв'язків між ними. Найбільш очевидним у зв'язку з цим посиланням є, зокрема, звернення до екологічних концепцій психічного розвитку з розподілом компонентів життєвого середовища особистості на мікро-, мезо-, еко- і макросередовище, що надало можливість обґрунтувати фактори конструктивного включення особистості у соціум. Саме з таких позицій були проведені дослідження факторів середовища щодо розкриття особистістю своїх можливостей, включення особистості в сучасний життєвий світ і виявлення необхідних для цього особистісних ресурсів з метою здійснення життєвого вибору.

Ключові слова: особистість, становлення особистості, зміни життєвого світу, життєвий вибір.

Постановка проблеми. Плинність соціальних ролей, статусів, належних і прийнятних форм соціальної поведінки, а також на дедалі більше розмаїття соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій, які поділяються представниками різних соціальних груп; трансформації та зміни у ставленні до життєвого вибору

особистості, зокрема в період ранньої дорослості, вимагають оцінки соціально-психологічної проблеми здійснення життєвого вибору особистості в зазначений період онтогенезу, а звернення до означених питань є цілком актуальним, оскільки спрямоване на розв'язання важливих науково-практичних питань і відповідає сучасним соціальним запитам.

Отже, зазначене актуалізує необхідність емпіричного визначення значущості змін життєвого світу для становлення особистості з метою розробки соціально-психологічної програми оптимізації та забезпечення ефективності процесу життєвого вибору особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Показано, що в період ранньої дорослості у особистості формується певна впорядкована система типів самовизначення, яка реалізується в її життєвому виборі, а його особливості пов'язані зі специфікою побудови і функціонування ціннісної свідомості (І. Шендрик). При цьому одним із перспективних підходів до розуміння самовизначення в контексті життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості можна вважати підхід, що розробляється в контексті теорії психологічних систем, згідно з якою здатність особистості самовизначитися пов'язується, перш за все, з можливістю (здатністю) самостійно змінювати, формувати свій образ життя і здійснювати конструктивний життєвий вибір (Assor, 2009).

Проведено аналіз досліджень рефлексії та її функцій (регулятивної; придбання внутрішнього досвіду; перетворення себе; усвідомлення внутрішньої свободи вибору і відповідальності; управління пошуком, породженням смислів і цінностей особистості та ін.), що забезпечують вектор соціальної активності життєвого вибору в період ранньої дорослості та системи становлення життєвих перспектив особистості (Brown, 2006; Deci, 2008).

Показано, що життєвий вибір зазвичай характеризується невизначеністю, альтернативністю, актуалізацією ідентичності, наявністю/відсутністю свободи вибору і багатьма іншими умовами. Атрибутивними характеристиками життєвого вибору є наявність альтернатив, внутрішньої свободи, рефлексивного аналізу предмету і результату вибору. При їх відсутності психологічно ситуація життєвого вибору не може бути реалізована успішно.

Разом із тим, вчені (Ryan, 2000; Kovalchuk, 2016) вказують на те, що зроблений особистістю життєвий вибір завжди має бути пов'язаний з відповідальністю за форми, методи, результати його реалізації. При цьому рефлексія є одним з основних чинників трансформації життєвих перспектив на переломних етапах життєвого шляху особистості, особливо в період ранньої дорослості. Саме цей фактор обмежує, негативно змінює стратегічне світосприйняття майбутнього, з одного боку, і відповідність структури і змісту

життєвих перспектив вимогам часу, ціннісно-смысловим домаганням, – з іншого. У зв'язку з цим трансформується система становлення життєвих перспектив особистості, а у самоорганізації виявляються її здатності проектувати майбутнє, протистояти маніпулятивним впливам в процесі здійснення життєвого вибору.

Мета статті – розкрито розуміння значущості змін життєвого світу для становлення особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (Б. Ананьєв, В. Ганзен, І. Данилюк, А. Коваленко, Б. Ломов, В. Мерлін, Г. Щедровицький та ін.) та системно-динамічного (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, С. Гарькавець, С. Максименко, І. Пасічник та ін.) підходів в психології; концепції розвитку (О. Асмолов, Г. Балл, М. Боришевський, І. Кон, А. Петровський, І. Попович, С. Рубінштейн та ін.) та саморозвитку особистості (Г. Костюк та ін.); положення про психогенезу як взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників становлення особистості в онтогенезі (Л. Божович, З. Ковальчук, С. Максименко, Л. Пілецька, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Тоба, В. Турбан, В. Шевяков та ін.); психологічні положення щодо детермінації поведінки особистості та її соціалізації у віці ранньої дорослості (О. Блинова, В. Бочелюк, Є. Гейко, М. Журба, В. Завацький, В. Москаленко та ін.), а також теорії становлення самосвідомості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Н. Жигайло, Н. Завацька, Л. Спицька, В. Столін та ін.) та стратегічного життєвого вибору (Г. Балл, О. Бретман, Ф. Василюк, В. Вінс, З. Ковальчук, О. Комлев, Л. Помиткіна, Т. Титаренко, В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна); психологічні теорії активного соціально-психологічного навчання та корекції (О. Бондарчук, А. Борисюк, Ю. Бохонкова, І. Бурлакова, І. Ващенко, Т. Щербан, Т. Яценко та ін.).

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів дослідження: теоретичні: аналіз і узагальнення наукових даних з проблеми соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, системно-структурний аналіз, синтез, порівняння, узагальнення; емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування, психодіагностичні методики на визначення життєвої позиції особистості та її життєвих завдань, вивчення актуального варіанту життя, ціннісних орієнтацій та системи життєвих смислів; особливостей смисложиттєвих орієнтацій, домінуючої особистісної спрямованості та рівня соціальної фрустрованості, соціально-психологічної адаптивності та специфіки гендерних ролей і оцінки взаємин з соціальним оточенням; методики діагностики внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації, базових потреб, допитливості, відповідальності особистості,

параметрів її самоставлення (як усвідомлюваних, так і імпліцитних), мотиваційної індукції і життєвих орієнтацій; статистичні: результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості дозволив визначити соціально-психологічну характеристику феномену життєвого вибору та здійснити його аналіз в структурі соціальної зрілості та у процесі самовизначення особистості; розкрити вектори соціальної активності та рефлексивно-особистісні детермінанти у контексті проблеми життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості було присвячене розкриттю процесуальних та результативних характеристик життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості та його особливостей у гендерному вимірі; дослідженню соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості.

Представлено результати двох досліджень включення досліджуваних в соціальний контекст реалізації життєвого вибору з метою виявлення особистісно значущих параметрів життєвого контексту, а також особистісних ресурсів і бар'єрів прийняття особливостей власного життєвого світу і готовності активно включатися у взаємодію з ним, здійснювати життєвий вибір.

Перше – це дослідження готовності респондентів до включення в соціальний контекст творчої самореалізації. Друге – це вивчення сприйняття респондентами соціального контексту вибору траєкторії освіти (професіоналізації), особистісних ресурсів і бар'єрів існування у ньому.

Результати показали, що стихійно сформована готовність респондентів до включення в соціальний контекст власного життя не може в повній мірі забезпечити конструктивність життєвого вибору та ефективну соціально-психологічну адаптацію. Це вимагає цілеспрямованої роботи з підтримки становлення особистості в період ранньої дорослості.

Сучасна соціокультурна ситуація виявила значимість «людського чинника» як ресурсу благополуччя суспільства і його успішного розвитку.

У той же час постало питання про фактори розкриття людського капіталу. А це, в свою чергу, спонукало звернутися до факторів середовища самореалізації особистості. Увага до факторів середовища, що виступають і як ресурс, і бар'єр розкриття особистістю свого потенціалу та здійснення життєвого вибору, не є випадковим. Воно стало наслідком усвідомлення радикальних і швидких змін життєвого світу сучасності.

Розуміння значущості змін життєвого світу для становлення особистості в період ранньої дорослості та успішності її включення у взаємодію з навколишнім світом з метою здійснення життєвого вибору простежується у висловленні А. Маслоу про те, що як ніколи стрімкий рух людського життя, що виявляється в швидкому накопиченні нових фактів, зміні технологій, істотно змінює взаємодію людини зі світом. Ця зміна настільки радикальна, що вимагає появи нової людини. Її головними відмінними рисами, на думку А. Маслоу, є готовність і здатність комфортно почувати себе в умовах постійних змін, при вирішенні нових завдань, які не зустрічалися у попередньому досвіді.

На значущість радикальних і швидких змін життєвого світу як чинника самореалізації особистості звернули увагу інші вчені, підкреслюючи, що для змін, які відбуваються, характерні не тільки високі темпи, а й різкі переструктурування навколишнього світу, до яких більшість осіб може бути не готовими.

Важливим для аналізу середовищних регуляторів діяльності особистості є точне розуміння того, яка структура соціального середовища, що саме в ній сприймається як важливе і значуще. З цієї точки зору представляється доцільним взяти до уваги характеристику психологічного простору особистості.

Вчені розглядають психологічний простір особистості як сформовану суб'єктом систему позитивно, нейтрально або негативно значущих об'єктів або явищ. Ці об'єкти і явища перебувають у взаємозв'язках один з одним, виконують певні функції відповідно до прийнятих в соціальному середовищі норм і правил. Подання про складну структуру психологічного простору особистості викликає необхідність в концептуальних засадах для виділення компонентів психологічного простору і взаємозв'язків між ними. Найбільш очевидним у зв'язку з цим посилання є звернення до екологічних концепцій психічного розвитку, найбільш авторитетною з яких є концепція У. Бронфенбреннер.

Зроблений У. Бронфенбреннер розподіл компонентів життєвого середовища особистості на мікро-, мезо-, еко- і макросередовище надає можливість обґрунтувати напрями дослідження факторів середовища благополучного і конструктивного включення особистості в соціум. Саме з таких позицій були проведені дослідження факторів середовища щодо розкриття особистістю в період ранньої дорослості своїх можливостей. Метою дослідження було встановлення значущих факторів середовища включення особистості в сучасний життєвий світ і виявлення необхідних для цього особистісних ресурсів з метою здійснення життєвого вибору.

Перше дослідження було присвячене становленню готовності респондентів до творчої реалізації у притаманному творчій (мистецькій) сфері

діяльності соціальному контексті. Метою другого дослідження було встановлення особистісних ресурсів готовності до включення в життя респондентів у віці ранньої дорослості, які обрали різні траєкторії здобуття професійної освіти. В обох випадках йдеться про респондентів, які переживають період життєвого і професійного становлення, знаходяться в процесі набуття особистісних ресурсів, необхідних для ефективної взаємодії з соціумом та здійснення життєвого вибору.

У той же час умови включення у взаємодію з соціумом в кожному з досліджень мають свої особливості, що дозволяє уточнити можливу роль факторів середовища у набутті особистістю готовності до взаємодії з ним.

Вихідними для дослідження готовності респондентів до включення в соціальний контекст творчої самореалізації були нижченаведені положення.

По-перше, професійна діяльність у творчій сфері не пов'язана з нормативно заданими способами і критеріями успішності діяльності, як в більшості інших професій.

По-друге, невід'ємною рисою діяльності в творчості є протиріччя між значимістю творчої індивідуальності і необхідністю брати до уваги сформовані в суспільстві критерії професійної успішності.

По-третє, властиве прагнення до персоналізації в творчій професії породжує протиріччя між прагненням знайти розуміючу аудиторію і побоюванням негативних думок і оцінок з боку оточуючих, яке є причиною труднощів соціально-психологічної адаптації.

По-четверте, придбання респондентами творчої професії часто не схвалюється близьким оточенням, що розглядають її як ненадійну, таку, що не забезпечує життєвого благополуччя.

Нарешті, для сучасного соціального контексту творчості характерне поєднання зниження обмежень свободи творчості з низьким рівнем соціальної підтримки фахівців в цій сфері, зокрема пов'язаними зі стрімкими змінами кон'юнктури ринку. Таким чином, в особливостях соціального контексту творчої самореалізації респондентів простежується вплив всіх компонентів життєвого світу сучасної людини, виділених У. Бронфенбреннер, від мікросередовища до макросередовища, що підтверджується даними багатьох досліджень.

У зв'язку з перерахованими особливостями соціального контексту творчості виникає питання про те, які його особливості істотно значимі для респондентів і якими особистісними ресурсами вони володіють для включення в сучасний соціальний контекст творчої самореалізації і здійснення життєвого вибору.

Друге дослідження присвячене виявленню особистісних ресурсів включення в життя соціуму респондентів, які обрали різні траєкторії освіти. Порівняння зазначених двох груп дозволяє встановити, якою мірою факторами їх життєвого і професійного самовизначення стають такі явища, як соціальне розшарування суспільства, залежність доступу до освіти від матеріальних можливостей, престижність в соціумі тих чи інших напрямків професійного розвитку.

Дослідження показало, що ставлення до освіти, визначення життєвих перспектив різняться у респондентів з різних соціальних верств, з сімей з різним рівнем матеріального достатку.

У респондентів з соціально незахищених груп присутнє визнання обмеженості своїх можливостей, що знижує інтерес до освіти і саморозвитку. Увага до соціальної престижності професій призводить до розуміння, що оцінка доступності престижної професії стає фактором самоставлення, яке позначається на активності в постановці і реалізації життєвих планів.

Дослідження проводилися по одній схемі. Досліджувана група порівнювалася з іншою, що відрізняється відповідно до запропонованих факторів середовища щодо включення в життя соціуму і здійснення життєвого вибору.

У першому дослідженні особливості включення в соціальний контекст респондентів творчої спрямованості зіставлялися з аналогічними параметрами досліджуваних не мистецької сфери діяльності, професія яких відрізняється від творчої професії наявністю соціально заданих зразків і критеріїв професійної діяльності, визнанням цінності професії як ресурсу матеріального благополуччя, схвальним ставленням оточення до професійного вибору (економічний, юридичний, управлінський напрями).

В обох дослідженнях основним індикатором особливостей включення респондентів у взаємодію з соціумом були показники соціально-психологічної адаптації, які встановлювалися за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда в адаптації О. Осницького.

Значущими для проведених досліджень особливостями цієї методики є широкий спектр параметрів, що характеризують соціально-психологічну адаптацію, а також можливість визначити показники конструктивної і деструктивної взаємодії з соціумом. В обох дослідженнях для оцінки взаємин з найближчим соціальним оточенням застосовувалася методика Н. Кузьміної, що дозволяло виявити значимість для обстежуваних осіб їх найближчого соціального оточення і визначити бажані відносини з ним.

Висновки. Визначена значущість радикальних і швидких змін життєвого світу, як чинника самореалізації особистості. Наголошується, що для

змін, які відбуваються, характерні не тільки високі темпи, а й різкі переструктурування навколишнього світу, до яких більшість осіб може бути не готовими. Важливим для аналізу середовищних регуляторів діяльності особистості є точне розуміння того, яка структура соціального середовища, що саме в ній сприймається як важливе і значуще. З цієї точки зору взято до уваги характеристику психологічного простору особистості, як сформовану суб'єктом систему позитивно, нейтрально або негативно значущих об'єктів або явищ. Ці об'єкти і явища перебувають у взаємозв'язках один з одним, виконують певні функції відповідно до прийнятих в соціальному середовищі норм і правил. Подання про складну структуру психологічного простору особистості викликало необхідність у визначенні концептуальних засад для виділення компонентів психологічного простору і взаємозв'язків між ними. Найбільш очевидним у зв'язку з цим посиланням є, зокрема, звернення до екологічних концепцій психічного розвитку з розподілом компонентів життєвого середовища особистості на мікро-, мезо-, еко- і макросередовище, що надало можливість обґрунтувати фактори конструктивного включення особистості у соціум. Саме з таких позицій були проведені дослідження факторів середовища щодо розкриття особистістю своїх можливостей, включення особистості в сучасний життєвий світ і виявлення необхідних для цього особистісних ресурсів з метою здійснення життєвого вибору.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні психологічних чинників і механізмів процесу життєвого вибору особистості на різних етапах її онтогенетичного розвитку. Важливим напрямком подальших досліджень вбачається вивчення особливостей динаміки та шляхів соціально-психологічної допомоги з підтримки становлення готовності до здійснення життєвого вибору і підвищення ефективності цього процесу у осіб, які перебувають в умовах ресоціалізації/реадаптації, у осіб з інвалідністю та ін.

References

1. Assor A. Identified versus introjected-approach and introjected-avoidance motivations: The limited benefits of self-worth strivings / A. Assor, M. Vansteenkist, A. Kaplan // *Journ. of Educational Psychology*. – 2009. – V. 101 (2). – P. 482 – 497.
2. Brown T.A. Confirmatory factor analysis for applied research / T.A. Brown. – N.-Y. : Guilford, 2006. – 252 p.
3. Deci E.L. Facilitating optimal motivation. and psychological well-being across life's domains / E.L. Deci, R.M. Ryan // *Canadian Psychology*. – 2008. – V. 49. – P. 14 – 23.

4. Kovalchuk Z.Ya. Reflexive activities of individual in crisis society / Z.Ya. Kovalchuk // Наука і освіта : наук.-практ. журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. – № 11. – 2016. – С. 71 – 78.

5. Ryan R. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / R.M. Ryan, E. Deci // American Psychologist. – 2000. – V. 55. – P. 68 – 78.

Pobokina H.M.

UNDERSTANDING THE SIGNIFICANCE OF CHANGES IN THE LIVING WORLD FOR PERSONALITY BUILDING

The article reveals the understanding of the significance of changes in the life world for the formation of personality. The significance of radical and rapid changes in the life world as a factor of self-realization of the individual is determined. It is emphasized that the changes that are taking place are characterized not only by high rates, but also by sharp restructuring of the surrounding world, for which most people may not be ready. It is important for the analysis of environmental regulators of the individual is an accurate understanding of what is the structure of the social environment, what is perceived in it as important and significant. From this point of view, the characteristic of the psychological space of the individual is taken into account, as a system of positively, neutrally or negatively significant objects or phenomena formed by the subject. These objects and phenomena are interconnected with each other, perform certain functions in accordance with accepted norms and rules in the social environment. The idea of the complex structure of the psychological space of the individual has necessitated the definition of conceptual foundations for the selection of components of psychological space and the relationships between them. The most obvious in connection with this reference is, in particular, the appeal to ecological concepts of mental development with the division of components of the environment into micro-, meso-, eco- and macro-environment, which provided an opportunity to justify the factors of constructive inclusion in society. It is from such positions that studies of environmental factors were conducted to reveal the individual's capabilities, the inclusion of the individual in the modern world of life and identify the necessary personal resources to make life choices.

Key words: *personality, formation of personality, changes of life world, life choice.*

Побокіна Галина Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЦІЛІСНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

ORCID 0000-0002-2386-9679

У статті здійснюється аналіз поняття цілісності особистості з позицій різних підходів й вирізняються власне передумови самоорганізації цілісності. Наголос здійснюється на динаміці й полісистемності природи цілісності особистості. Розкриваються провідні чинники, що сприяють самоорганізаційним процесам. Так, цілісність - це належний взаємозв'язок елементів, внутрішнє співвідношення та відповідність, ієрархія компонентів або елементів системи. Цілісність пов'язана з ієрархією структур. Однак ієрархія структур вважається спільною рисою цілісності. Крім того, кожен компонент цілісності, у свою чергу, має свою структуру. Організація цілісності - це відповідність структурних утворень деталей загальній структурі.

Цілісність визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків, зв'язків та взаємодій системи. Внутрішні та зовнішні зв'язки цілісної системи певним чином узгоджуються (гармонізуються) між собою. Під час формування та існування цілісності завжди виникає розбіжність між зовнішніми та внутрішніми зв'язками системи. Отже, цілісність системи - це не стільки результат її попереднього розвитку, скільки здатність підтримувати такий стан у процесі постійного руху, змін та розвитку. Таким чином, цілісність системи є обов'язковою умовою та результатом самої себе.

Окрім цього, велике значення має той факт, що цілісністю системи є не тільки відповідність елементів, інтегралів тіла, але і зв'язок кожного елемента з цілим. Взаємодія частини, елемента, цілого характеризується перешкодами. Під час взаємодії частини і цілого, коли частина може представляти ціле, а ціле проникає в частини, це шлях розвитку частини і цілого, поліпшення структури системи в цілому та окремих її компонентів. Провідна дія в цьому складному процесі належить структурі цілого; тобто ціле, що визначає власний прогрес через розвиток частин.

В якості провідних факторів доцільно виділити системні концепції ізомерії, багатовимірності, ієрархічності. Ізомерія розглядається як механізм спілкування, переходів від одного компонента мультимодальної цілісності особистості до іншого. Багатовимірність повинна розкриватися як

багатоаспектність полісистемної цілісності особистості. Ієрархія повинна відображатися через "вертикаль" і "горизонталь" у структурі цілісності мультимодальної особистості. Отже, "вертикальною" структурою є Холон, особлива форма співвідношення цілого та частин.

Так само цілісність особистості виявляється через узгоджені структурні елементи (системи, модальності, диспозиції) у загальній структурі за принципом полісистеми. Полісистемна цілісність особистості - це відповідна взаємозв'язок елементів, внутрішня кореляція та ієрархія компонентів або елементів системи.

Ключові слова: системний підхід, провідні фактори цілісності особистості, цілісність, цілісність особистості, полісистемна цілісність особистості

Постановка проблеми. Безумовно, вирішення проблеми цілісності особистості уможливує визначення питань смислу і цінності людського життя, упрозорення універсальності і унікальності людської природи і сутності внутрішнього світу, призначення людини і укріплення та збереження здоров'я: психічного, психологічного, фізичного.

На сучасному рівні розвитку наукового пізнання проблема цілісності особистості розглядається в русі соціально-психологічних досліджень, класичної психології з позиції системного, синергетичного, аксіологічного підходів у працях Г. Балла, Є. Гейко, Л. Дорфмана, С. Максименко, Т. Яценко. Зокрема, увага дослідників акцентується під час дослідження цілісності: на гармонії особистості (Г. Балл), звернення до соціально-психологічної сутності цілісності особистості, як однієї з фундаментальних властивостей складних утворень (систем) й висвітлення її полісистемної структурної організації (Є. Гейко), полімодальній структурі інтегрованого «Я» (Л. Дорфман), розкриття психічного, як системного цілісного утворення (С. Максименко, Т. Яценко), цілісний підхід до вивчення психічного (Н. Завацька, З. Карпенко).

Втім цілісність як інтегроване утворення, що поєднує в собі усе розмаїття природно-соціально-духовного змісту особистості й визначає особливості її індивідуального відображення безперервних перетворень різноманітних загальних і часткових властивостей у відповідності із суттєвими трансформаціями світу, саме поняття потребує обґрунтованого висвітлення і вивчення.

Базові основи особистості є психологічною формою уособлення сутнісних властивостей людини, а саме: універсальності, безкінечності, здатності щодо ототожнення себе із іншими й відособлення. Означені якості є умовою засвоєння людиною соціального досвіду в процесі спілкування, умовою

функціонування її як соціального і індивідуального суб'єкту, тотожності, єдності Людини та Світу й Універсуму – підґрунття її цілісності.

Отже, цілісність особистості розкривається у спрямованості людини сформувати певне підґрунття власного свідомого існування, в якому природне і соціальне, індивідуальне, об'єктивне і суб'єктивне у розвитку індивіда поєднуються у ціле. Відтак, відокремлювати їх означає руйнувати їх цілісність. буття. Тобто в такий спосіб, завдяки численним діяльнісним актам людина створює себе і основою вибору цілей та засобів їх досягнення є її життєві смисли і загальнолюдські цінності, що й визначають спрямованість розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системний підхід передбачає обов'язковий аналіз структури системи (психіки, особистості). Водночас це особлива відкрита система зі зворотними зв'язками (Завацька, 2010). Отже, як зазначає М. Савчин: “На кожному рівні детермінації вона включена в регуляцію взаємодії суб'єкта із ширшою біологічною системою (на рівні організму), соціальною системою (на рівні індивіда), створюваними культурно-історичними цінностями суспільства і предметного світу (на рівні особистості) та духовною сферою (на рівні духовності)” (Савчин, 2011).

Подальшим розвитком системного підходу вважається інтеграція вікового й психологічного та суб'єктивного. Як відмічають М. Єрмолаєва, Д. Лубовський спроби цілісного опису розвитку людини впродовж життєвого шляху характеризуються парадигмальними зрушеннями, а саме: психологія дитинства передусім представлена у теоретичних поглядах Л. Виготського, О. Леонтьєва, Д. Ельконіна, утім юність найчастіше постає у вимірі історико-соціологічного вивчення життєвого шляху, висвітленого у працях І. Кона, а зрілість, старіння у вимірі суб'єктного підходу С. Рубінштейна, Б. Ананьєва (Єрмолаєва, Лубовський 2012).

У межах цього підходу уможливується розгляд активності суб'єкта у плані власного розвитку. Це дозволило увести у психологічну науку поняття “саморозвитку”, “самореалізації”, “самодетермінації”, що спрямовані на виявлення витоків психічного розвитку людини. Однак цей підхід реалізується у процесі вивчення дорослої людини, тому що його неможливо інакше розуміти, ніж саморозвиток.

Таким чином, підкреслюють М. Єрмолаєва й Д. Лубовський, важливість поєднання двох підходів у межах системного пов'язана з тим, що неможливо вповні розкрити розвиток дорослої людини у всій її цілісності, специфіку її саморозвитку, не висвітливши рушійні сили, механізми цього процесу, що сягають корінням у дитинство (Єрмолаєва, Лубовський 2012:105).

Окрім цього, варто зазначити, що саме інтегрування або запровадження системно-цілісного підходу сприяє висвітленню психологічної природи

цілісності особистості. Втім виходячи із взаємопов'язаності елементів, внутрішньої співвіднесеності та ієрархічності складових або елементів системи правомірним є застосування терміну “полісистемність”, й відповідно, варто розглядати власне “полісистемну цілісність особистості”. Такий ракурс є малодослідженим у сучасній психологічній науці.

Таким чином, **метою** нашої статті є висвітлення особливостей цілісності особистості як суттєвої передумови її самореалізації з позиції системного підходу, який сприяє визначенню найсуттєвіших особливостей зазначеного явища, а також визначення саме полісистемної її структурної організації.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості прояву цілісності особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Уособлюючи поняття “цілісності” власне у русі системного підходу, С. Максименко розглядає цілісність як змістовну (ключову) ознаку особистості. Характеризуючи особистість як утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей), учений наполягає на тому, що особистість не є сумою цих явищ, не є “додаванням розумінь” окремих її складових, водночас, цілісність особистості не визначається сумою її складових. Навіть кожна складова не існує окремо, самостійно. “Вона є носієм усієї особистості, а також її відбитком. Особистість живе, розвивається і формується лише вся разом, як цілісність” зазначає С. Максименко (Максименко, 2007).

Відтак, дослідник акцентує увагу на “живому русі цілісності”, тобто підкреслює постійний розвиток, динаміку, змінювання власне цілісності як ознаки особистості. Таким чином, ми можемо спостерігати взаємозв'язки складових цілісності, їх змінювання, а внаслідок цього й особистості в цілому. Проте автор відмічає, що такі зміни є вторинними та навіть третинними у порівнянні із цілим – особистістю. “Вони виникають після окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам”. Така здатність особистості як цілісності проявляється у віддзеркалюванні як на рівні окремої риси (складової цілісності), так і на рівні особистості. Згідно з положеннями концепції цілісності особистості С. Максименка, в цілому особистість має існувати як цілісність, власне цілісність є проявом і суттєвою ознакою особистості. “Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічного, соціального та духовного”. При цьому вчений зауважує, що розглядати цілісність як атрибутивну ознаку особистості, не можна. Тому що у

кожній окремій особистості така цілісність своєрідна, чимось схожа з іншими, але все ж таки, суттєво відмінна.

Проблема психологічної природи цілісності тісно пов'язана із духовністю особистості. М. Савчин навіть уводить у психологічний обіг поняття «цілісної життєдіяльності». Отже, “згідно з духовною парадигмою, особистість і психіку людини слід розглядати в контексті цілісної життєдіяльності, основним змістом якої є її (людини) самовдосконалення як Образу Божого, що спрямований до Подоби Божої та вдосконалення світу (творення любові, добра) як Царства Божого на землі” (Савчин, 2011).

Також учений наполягає на розгляді цілісності особистості у контексті провідних принципів психологічної науки: “цілісність суб'єкта є основою системних зв'язків усіх його психічних якостей, часто суперечливих, важкопоеднуваних, і означає передусім єдність, інтегральність його діяльності та розвитку”. Розмірковуючи над природою особистості, науковець зазначає, що “індивідуального суб'єкта визначають на підставі його неповторного внеску у спільну, цілісну діяльність, участі в її проектуванні, побудові та розвитку”. Це і є власне провідним критерієм саморозвитку індивідуального суб'єкта, людини, яка перебуває на вищому рівні активності, цілісності (системності), автономності. Окрім цього, автор відмічає, що окреслений рівень індивідуалізований стосовно кожної конкретної людини чи групи людей з урахуванням мотивації, здібностей, інтелекту, волі, реальних історичних умов. Людина не народжується суб'єктом, а стає ним, виокремлюючи себе з оточення і протиставляючи себе йому як об'єкту дії, пізнання, споглядання. У процесі діяльності дійсність постає для суб'єкта не тільки як система подразників, із якими він взаємодіє на рівні реакції, а і як об'єкт, а інші люди – також як суб'єкти.

Звернемось до поняття “цілісності особистості” у концепції особистості, яка запропонована Т. Титаренко. Науковець, зокрема, вважає, що уведення категорії “життєвий світ”, забезпечує справжню цілісність людини і світу, дає змогу вивчати саме психологічну реальність, у межах якої і розгортається кожне людське життя (Титаренко, 2003).

У межах власної концепції особистості Т. Титаренко виокремлює індивідуальні варіанти психологічного простору, а також поняття “цілісність особистості”.

Варто відзначити, що поняття “психологічний простір життєвого світу особистості” характеризується такими властивостями:

- наявність полюсів добра і зла, позитивного і негативного. Між цими полюсами постійно здійснюється взаємодія, яка створює в залежності від прусування особистості до полюсу особистісний потенціал, стимулюючи

особистісне зростання, або, навпаки невротичні захисти, агресивні прояви, реакції, що розчаровують, викликають паніку, страх чи сором.

З урахуванням принципів системно-цілісного підходу зазначимо, що цілісність особистості як система складається з багатьох базових взаємопов'язаних, взаємозалежних елементів. Проблема критеріїв щодо визначення базових елементів, їх специфіки та особливостей прояву є найбільш складною і майже не висвітленою у наукових розробках. Недостатньо розробленим залишається і питання комплексации цілісності особистості із урахуванням її диференціації.

Якщо з цієї позиції розглянути концепцію цілісності особистості, то особистість та світ є водночас складовими і самостійними системами. Складова особистості має біохімічні, фізіологічні, соматичні властивості. Складова світу – теж саме наповнення, але коли з'являється інша людина, то додаються ще й фізичні, механічні і інші властивості, якщо в якості світу постають речі і предмети. Цілісність у такий спосіб є розділеною, а її складові дискретні.

Системи є дещо іншим, ніж складові, надскладові і позачуттєві утворення. Цілісність особистості як система, це сфера функцій, що перекривають складові особистості і світу. Особистість як система віддиференційовується від особистості як складової, переходить її фізичні межі й асимілює світ. В особистості, як системі, особистість виконує роль системоутворювальної якості, а її світ – роль керованої підсистеми. У свою чергу світ, як система, – це сфера функцій, що перекривають складові світу і особистості. Світ, як система, уособлюється від світу як складової, переходить його фізичні межі і залучає у діяльність особистість. У світі, як системі, виконується роль системоутворювальної якості, а особистість – роль керованої системи.

Особистість, як система, і світ, як система віддиференційовуються, але також і взаємодіють. Один з ефектів їхньої взаємодії – розширення. Особистість входить у світ і система особистості розширюється; світ входить у особистість і система світу розширюється. Світ, як підсистема особистості, і особистість, як підсистема світу, – результати розширень і взаємодій особистості та світу.

У концепції цілісності особистості, як системи поняття взаємодії поширюється на особистість, світ і активність. Згідно з вказаною концепцією, цілісний світ постає у вигляді полісистеми і підкорюється принципу подвійності якісної визначеності: особистість і світ взаємодіють як системи і підсистеми одна одної. Важливим є те, що декілька форм активності надають взаємодіям особистості і світу характер активнісної поліфонії.

Отже, цілісний світ зорганізується в полісистемі через взаємодію особистості і її світу у двох позиціях: незалежних систем і підсистем одна одної. Полісистемні взаємодії особистості і її світу розподіляються за різними складовими. Взаємодії локалізуються в поле складової особистості і в поле складової світу. Позиція (система чи підсистема), локалізація (у складовій особистості і світу) і взаємодія (з урахуванням позиції і локалізації) – ключові параметри цілісного світу. Вони надають йому розмаїтості, різнопорядковості, релятивності.

У залежності від позицій, локалізації і взаємодій виокремлюють чотири сфери цілісного світу. У першій сфері (у полі складової особистості) локалізується системна якість особистості. Це – сфера системи “Особистість”. Тут “особистість”, як система, не взаємодіє зі світом, як системою. У другій сфері (поліскладової світу) локалізується системна якість світу. Це – сфера системи “Світ”. Тут “світ”, як система, взаємодіє з особистістю як із підсистемою.

Саме системний підхід приділяє увагу сув’язності цілісності особистості. У когнітивній моделі цілісності особистості, як устрою щодо динамічної обробки інформації розглядаються суто системні питання: інтеграції, фрагментації, багатомірності, ієрархії. Поряд з цим когнітивна парадигма здійснює певний вплив на розуміння цілісності особистості. Проте розгляд лише із позицій механізму щодо опрацювання інформації призводить до того, що феномен цілісності особистості втрачає власну природу й специфіку. Виокремлення підсистем у цілісності (когнітивно-афективно-виконавальної й інтерперсональної, когнітивної, емоційної) є логічним для коннекціоністської моделі.

Дослідження цілісності особистості в єдності її диференціації і інтеграції у межах системного підходу набуває вагомого значення. Саме концепція цілісності особистості може слугувати такою підставою. Така концепція уможливорює системно уявити цілісність особистості як полісистему, виявити модальності, субмодальності і диспозиції в якості її різних аспектів.

З позиції системно-цілісного підходу цілісність особистості визначається в такий спосіб: ментальна репрезентація цілісного світу людині. Ментальні репрезентації є розмаїтими, інтерперсональними, позиційними; такими, що змінюються.

Задля висвітлення саме системно-цілісного підходу варто використовувати термін “полісистемна цілісність особистості”, який близький за змістом з поняттям “полімодальність”, що уведено в науковий обіг Л. Дорфманом (Дорфман, 2004). Полімодальність ґрунтується на положеннях про “Я-концепцію” особистості, що розроблені Дж. Кіглштромом, Л. Маршезе-

Фостером, С. Клейном й уточнені Л. Дорфманом у його концепції мета-індивідуального світу. Так, “Я-концепція” постає у вигляді ментальної репрезентації людиною особливостей її мета-індивідуального світу.

Проте полісистемність характеризується подвійністю якісної визначеності і релятивністю. Подвійність має прояв: стабільність і варіативність, узгодженість і неузгодженість, раціональність і іраційність, здатність до планування й автоматизм, ініціативність і шаблонність.

У дослідженнях Л. Дорфмана визначено загальні властивості полімодальності, акцентовано увагу саме на субмодальностях, поряд з якими розглядалися системи, модальності і диспозиції (Дорфман, 2004: 96-157).

Висновки. Таким чином, цілісність – відповідний взаємозв’язок елементів, внутрішня співвіднесеність і відповідність, ієрархічність складових або елементів системи. Цілісність пов’язана із наявністю ієрархізації структур. Втім наявність ієрархізації структур вважають загальною ознакою цілісності. Також кожна складова цілісності, у свою чергу, має власну структуру. Організація цілісності уявляє собою узгодженість структурних утворень частин у загальній структурі.

Цілісність визначається сукупністю зв’язків внутрішніх елементів системи й зовнішніх відносин, зв’язків і взаємодій. Внутрішні й зовнішні зв’язки цілісної системи певним чином відповідають один одному, гармонізовані. Упродовж становлення і існування цілісності постійно виникає певне неспівпадіння зовнішніх й внутрішніх зв’язків системи. Тому цілісність системи є не стільки результатом її попереднього розвитку, скільки здатністю зберегти такий стан у процесі постійного руху, змін і розвитку. Таким чином, цілісність системи є водночас передумовою та результатом самої себе.

Окрім цього, вагомого значення набуває той факт, що цілісність системи має не лише відповідність елементів, частин цілого один одному, але й зв’язок кожного елемента з цілим. Взаємодія частини, елемента, цілого характеризується взаємовпливом. Під час взаємодії частини й цілого, коли частина може представляти ціле, а ціле проникати у частини, саме в такий спосіб відбувається розвиток частини і цілого, удосконалення структури системи в цілому та окремих її компонентів. Провідна дія у цьому складному процесі належить власне структурі цілого, саме ціле через розвиток частин детермінує власний розвиток.

У якості провідних чинників доцільно виділити системні поняття ізомерії, багатомірності, ієрархії. Ізомерію розглядають як механізм зв’язку, переходів від одних компонентів полімодальної цілісності особистості до інших. Багатомірність слід розкривати як багатоаспектність полісистемної цілісності особистості. Ієрархію необхідно відобразити через “вертикаль” і

“горизонталь” у структурі полімодальної цілісності особистості. Так, “вертикальна” структура – це є холон, особлива форма співвідношення цілого і частин.

Тобто, цілісність особистості розкривається через узгоджені між собою структурні елементи (системи, модальності, диспозиції) у загальній структурі за принципом полісистемності. Полісистемна цілісність особистості – відповідна взаємопов’язаність елементів, внутрішня співвіднесеність та ієрархічність складових або елементів системи.

Література

1.Балл Г. О. Проблема обґрунтування суспільної ідеології у світлі гуманістичного підходу. Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: *Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998 р.* К.: Гнозис, 1998. С. 28 – 32.

2.Берталанфі Л. Общая теория систем. М.: Мир, 1960. 328 с.

3.Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.

4. Дорфман Л. Я. Я-концепция: дифференциация и интеграция. Интегральная индивидуальность, Я-концепция, личность. Под ред. Л. Я. Дорфмана. М.: Смысл, 2004. С. 96 – 123.

5.Завацька Н. Є. Системний підхід у вирішенні проблеми реадптації особистості. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 2010. № 4. С. 30 – 38.

6.Ермолаева М. В., Лубовский Д. В. Теоретико-методологический анализ развития внутренней позиции личности на протяжении жизненного пути (интеграция возрастно-психологического и субъектного подходов). *Мир психологии*. 2012. № 3 (71). С. 104 – 113.

7.Максименко С. Д. Структура особистості. *Практ. психологія та соц. робота*. 2007. № 1. С. 1 – 13.

8.Савчин М. Дослідження особистості в контексті духовної парадигми психології. *Психологія особистості*, 2011. № 1 (2). С. 191 – 199.

9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: ДП Спеціалізоване видавництво «Либідь», 2003. 376 с.

References

1. Ball, G. O. (1998). *Problema obgruntuwannya suspilnoyi ideologiyi u svitli gumanistichnogo pidhodu* [The problem of justification of social ideology in the light of a humanistic approach]. *Psihologo-pedagogichna nauka i suspilna ideologiya: Materiali metodologichnogo seminaru Akademiyi pedagogichnih nauk*

Ukratini, 12 listopada 1998 r. [Psychological and Pedagogical Science and Social Ideology: Materials of the Methodological Seminar of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] Kyiv. Gnozis. S. 28 – 32. [in Ukrainian].

2. Bertalanfi, L. (1960). *Obschaya teoriya sistem* [General theory of systems]. Moscow. Mir. 328 s. [in Russian].

3. Vygotskiy, L. S. (2005). *Psihologiya razvitiya cheloveka* [Psychology of human development]. Moscow. Smyisl; Eksmo. 1136 s. [in Russian].

4. Dorfman, L. Ya. (2004). *Ya-kontseptsiya: differentsiatsiya i integratsiya* [I-concept: differentiation and integration]. *Integralnaya individualnost, Ya-kontseptsiya, lichnost* [Integral personality, I-concept, personality]. Pod red. L. Ya. Dorfmana. Moscow. Smyisl. S. 96 – 123. [in Russian].

5. Zavatska, N. Ye. (2010). Systemnyi pidkhid u vyrishenni problemy readaptatsii osobystosti. [A systematic approach to solving the problem of personality readaptation]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*. № 4. C. 30 – 38. [in Ukrainian].

6. Ermolaeva, M. V., Lubovski, D. V. (2012). *Teoretiko-metodologicheskii analiz razvitiya vnutrenney pozitsii lichnosti na protyazhenii zhiznennogo puti (integratsiya vozrastno-psihologicheskogo i sub'ektnogo podhodov)* [Theoretical and methodological analysis of the development of the internal position of the person throughout the life (integration of age-psychological and subjective approaches)]. *Mir psihologii*. 3 (71). S. 104 – 113. [in Russian].

6. Maksymenko, S. D. (2007) Struktura osobystosti [The structure of the person]. *Prakt. psykholohiia ta sots. robota*. № 1. S. 1 – 13. [in Ukrainian].

7. Savchin, M. (2011). *Doslidzhennya osobystosti v kontekstl duhovnoyi paradigmi psihologiyi* [Investigation of personality in the context of the spiritual paradigm of psychology]. *Psihologiya osobystosti*. No 1 (2). S. 191 – 199. [in Ukrainian].

8. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttieviy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [The vital world of personality: within and beyond the ordinary]. Kyiv: DP Spetsializovane vydavnytstvo «Lybid». 376 s. [in Ukrainian].

Geyko Ye.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF THE INTEGRITY OF PERSONALITY

Thusly, the integrity is the proper interrelation of the elements, the internal correlation and correspondence, the hierarchy of components or elements of the system. The integrity is related to the hierarchy of structures. However, the hierarchy of structures is considered common feature of integrity. Also, each integrity

component, in turn, has its own structure. The organization of integrity is the consentaneity of the structural formations of parts in general structure.

The integrity is determined by the totality of the system's internal and external relationships, connections and interactions. The internal and external connections of the integral system are in some way consistent (harmonized) with each other. During the formation and existence of integrity, there is always discrepancy between the external and internal connections of the system. Therefore, the integrity of the system is not so much the result of its previous development, but the ability to maintain such state in the process of constant movement, change and development. Thus, the integrity of the system is both prerequisite and result of itself.

Apart from this, of great importance is the fact that the integrity of the system is not only the correspondence of the elements, the integrals of a body, but also the connection of each element with the whole. The interaction of part, element, whole is characterized by interference. During the interaction of the part and the whole, when the part can represent the whole and the whole penetrates into the parts, this is the way of developing the part and the whole, improving the structure of the system as a whole and its individual components. The leading action in this complex process belongs to the structure of the whole; that is the whole that determines its own progress through the development of the parts.

As leading factors, it is advisable to identify systemic concepts of isomerism, multidimensionality, hierarchy. Isomerism is considered as a mechanism of communication, of transitions from one component of multimodal personality integrity to another. Multidimensionality should be revealed as multiaspectuality of the poly-systemic integrity of the personality. The hierarchy must be reflected through the "vertical" and "horizontal" in the structure of the multimodal personality integrity. So, the "vertical" structure is Holon, special form of correlation of the whole and parts.

Suchwise, the personality integrity is revealed through the agreed structural elements (systems, modalities, dispositions) in the general structure on the principle of poly-system. Poly-systemic personality integrity is the corresponding interconnectedness of elements, internal correlation and hierarchy of components or system elements.

Key words: system approach, leading factors of personality integrity, integrity, personality integrity, polysystem personality integrity

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 2(55) 2021

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 28.05.2021 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.